

Taula 2.19 : Distribució de les unitats familiars segons la mà d'obra utilitzada en el conreu de les terres posseïdes en propietat (Monells, 1881)

% de la mà d'obra utilitzada respecte les disponibilitats familiars de mà d'obra	Mà d'obra masculina	Mà d'obra Total
<5 %	14	15
5 - 10 %	10	16
10 - 20 %	34	35
20 - 30 %	8	7
30 - 50 %	4	4
50 - 80 %	0	1
80 - 100 %	2	1
Superior a les disponibilitats	1	1
Sense actius masculins	7	

2.5 Recapitulació

En aquest capítol ens hem plantejat de resseguir els principals processos de treball de l'agricultura baixempordanesa de mitjan segle XIX (els associats a la seva línia de producció hegemònica, la cerealícola) per tal d'avaluar les exigències de treball de l'activitat agrícola. Prenent com a referència el model de rotació faves-blat i en l'estadi tecnològic corresponent a mitjan segle XIX, hem resseguit les operacions realitzades al llarg del cicle agrícola, estimant el nombre de jornals per hectàrea que requerien i posant de relleu els problemes que plantejava cada estimació. Això ens ha permès, en un segon moment, elaborar un model senzill d'organització del treball pagès a partir de l'esmentada rotació que ha servit per posar de relleu :

- que les operacions on major quantitat de treball s'esmerçava, tot i ser molt flexible, eren les d'eliminació de plantes competidores, seguides de les operacions de recol·lecció;

- que el pes del treball infantil i femení en l'esmentada rotació era molt gran (superior al 50% del total de jornals) i estava especialment vinculat a les operacions que havien significat una intensificació del treball agrícola;

- i que l'activitat agrària s'havia d'organitzar a partir d'una forta estacionalitat en la demanda de treball, fet que generava l'alternança de moments de relativa desocupació amb moments de gran ocupació o, potencialment, dèficit de mà d'obra segons la situació de cada unitat familiar pagesa.

S'ha assajat d'inferir quines podien ser les conseqüències sobre l'organització del treball de les estimacions i els raonaments efectuats, tenint també en compte les exigències laborals d'altres rotacions possibles (guaret - blat) i altres conreus (vinya i olivera). A nivell macroeconòmic s'ha deduït l'existència d'un fort excedent de mà d'obra per a les tasques agrícoles en el món rural, i s'ha mostrat com les disponibilitats de treball masculí en els municipis amb menys de 1000 habitants superaven amb escreix les exigències potencials de mà d'obra masculina, segons l'estructura de conreus de cada municipi. Aquest excedent es generava no només durant els períodes de baixa ocupació, sinó fins i tot en els moments de més forta demanda de treball. S'ha sostingut que altres activitats agràries no comptabilitzades en els nostres càlculs, tot i ser rellevants, no modifiquen substancialment la conclusió esmentada i que l'element clau per interpretar aquesta situació és el que la historiografia anomena *pluriactivitat*. Finalment, a nivell microeconòmic, es dedueix que la major part d'unitats familiars rurals disposaven de major capacitat de treball que la requerida pel correcte conreu de les terres que posseïen.



3. CONSUM I REPRODUCCIÓ DE LA UNITAT FAMILIAR PAGESA



L'objectiu d'aquest capítol¹ és avaluar els costos de reproducció de la Unitat Familiar Pagesa (UFP) al Baix Empordà a mitjan s. XIX. Com en els capítols anteriors, la qüestió plantejada té un caràcter doble : per una banda ens permet aportar més elements per a la caracterització de l'economia pagesa baixempordanesa, però, per l'altra, pretenem definir uns paràmetres que ens ajudin a interpretar adequadament la distribució de la propietat de la terra, que serà l'objecte del proper capítol.

Economia pagesa

L'enfoc adoptat és el de l'economia pagesa. Plantejarem la qüestió de la reproducció no només des de les necessitats de supervivència i consum individual o familiar, sinó des d'una lògica econòmica particular que inclou casa, terra i família en una mateixa globalitat. La principal característica de les economies pageses tradicionals és la conversió de la unitat familiar en unitat de consum i, alhora, unitat de producció. La família pagesa és la cèl.lula econòmica bàsica². La Unitat Familiar Pagesa (des d'ara UFP) cobreix -o té com a objectiu cobrir- les seves necessitats bàsiques amb la pròpia producció, fet que implica que els seus membres organitzin el propi treball amb una certa independència. Txaianov³, els estudis del qual han constituït la referència clau per a les teories sobre l'economia pagesa precapitalista, sostenia que les necessitats de consum de la família, determinades per la ratio consumidors/productors establerta en cada moment del cicle familiar, eren el principi que guiava la lògica econòmica pagesa. La subsistència familiar i no el guany capitalista era, per Txaianov, el que impel.lia els pagesos a treballar amb major o menor fatiga, amb major o menor intensitat. L'interès de les tesis txaianovianes rau en haver posat l'accent en el fet que les famílies pageses no cerquen la rendibilitat econòmica que cerca un empresari capitalista. Per a

¹ He d'agrair a Alfons Barceló, Josep Colomé, Ramon Garrabou, Josep Pujol Andreu i Enric Vicedo l'esforç d'haver llegit i discutit una primera versió d'aquest capítol, els errors del qual, òbviament, només son imputables a l'autor

² Entenem per unitat familiar el grup domèstic que resideix conjuntament sota l'autoritat d'un mateix cap de família. El concepte no inclou els treballadors estables que coviuen amb aquest grup domèstic. Vegeu Shanin, 1972 i Mikelarena, 1992

³ Chayanov, 1974

elles, l'explotació de les terres a través del propi treball és, a més d'una font d'ingressos, la base de la pròpia existència. Aquesta "descoberta", però, era una evidència força elemental des de la perspectiva dels pagesos contemporanis. Sense haver llegit Txaiánov, els agricultors catalans ja insistien en distingir entre els *comptes de pagès* i els *comptes de comerç*⁴, posant de relleu que explotacions o conreus antieconòmics i inviables des d'una perspectiva empresarial capitalista eren perfectament assumibles per explotacions pageses perquè aquestes ni cercaven obtenir interès del capital invertit ni valoraven en termes monetaris la quantitat de treball esmerçat.

L'ús de conceptes com el d'economia pagesa ha de fer-se amb molta cautela. No pot utilitzar-se de manera ahistòrica per explicar -en bloc- la dinàmica de les societats agràries precapitalistes⁵, ni tampoc per designar una formació social (com a alternativa als modes de producció marxistes)⁶. Tampoc té perquè associar-se exclusivament amb les "lleis" que Txaiánov sostenia. Entre el guany i la subsistència, hi ha altres lògiques possibles. Txaiánov no contempla la possibilitat d'una lògica d'acumulació com a motor de les economies pageses. Que en la realització de la seva activitat els pagesos no calculin els beneficis, com un empresari, sinó el producte net resultant no implica que no cerquin acumular més enllà del que els és necessari per a la subsistència, ni que necessàriament deixin de treballar quan aquesta estigui assegurada. En el nostre context històric i geogràfic, un règim hereditari que dotava desigualtàriament els germans menors respecte l'hereu anava associat a una lògica d'acumulació. Acumulació intergeneracional en la línia descendent de primogènits, acumulació per dotar a través de la legítima els fills menors i acumulació en les noves unitats familiars creades per aquests per tal de consolidar un petit patrimoni. La utilització de mà d'obra assalariada (permanent o eventual) en les explotacions més grans de cada localitat és l'indici que aquesta acumulació no s'aturava pas quan l'extensió de la terra superava la capacitat de treball familiar. I també cal tenir present que la terra no era només un mitjà de producció més. Posseir terra volia dir tenir una assegurança: la terra era un recurs a vendre en situacions de crisi o dificultats

⁴ Vegeu Cané, 1925 i Sabater, 1926a

⁵ Vegeu Hilton, 1988 : 13-23 i Rösener, 1990: 141 i ss.

⁶ Vegeu la contundent reacció de P. Vilar a les propostes de convertir el concepte d'economia pagesa per a caracteritzar determinats tipus de societat, com a alternativa al concepte de mode de producció (Vilar, 1980 : 268 i ss.)

econòmiques. Alguns pagesos posseïen petites parcel·les de bosc -que podia ser talat quan convingués- pel mateix motiu: eren una guardiola segura. En definitiva, doncs, l'ampliació patrimonial també era un objectiu del treball pagès. I no només a la nostra zona d'anàlisi. La fam de terra era un tret generalitzable a gran part del conjunt europeu.

Problemes i supòsits

A nosaltres ens interessa la idea d'economia pagesa en tant que unitat familiar de producció i consum. El problema que ens plantejem és fins a quin punt els ingressos procedents de la terra en propietat permetien subsistir a una UFP baixempordanesa de mitjan segle XIX. O bé, d'una altra manera, quina proporció d'UFP es trobava en condicions d'aconseguir-ho. Per arribar a una resposta satisfactòria és imprescindible delimitar amb precisió els objectius i les passes realitzades, així com els supòsits que, inevitablement, ens veurem obligats a establir i assumir. Sintèticament, el nostre punt de partença es resumeix en els següents punts :

a/ La perspectiva adoptada no és la de l'explotació pagesa, entenent com a tal el conjunt de terres i recursos explotats per una UFP independentment del seu règim de tinença, sinó el patrimoni pagès, la terra en propietat. És necessari tenir-ho present per comprendre algunes de les decisions preses a l'hora de comptabilitzar d'una o altra manera determinades despeses, en especial les vinculades al treball animal.

b/ Tampoc és la nostra intenció analitzar els comptes d'explotació agrícoles ni obtenir conclusions sobre els resultats d'explotació. Aquesta podria ser una opció, però no és la que ara ens interessa. El que intentem és assumir la mateixa lògica econòmica pagesa a l'hora de plantejar els seus equilibris econòmics, posant èmfasi en la seva reproducció. Això implica incloure com a cost les necessitats de consum domèstic de la UFP i, com a contrapartida, deixar de considerar el treball familiar, en totes les seves vessants, com una despesa. Només en el cas d'aquells patrimonis més grans, que requereixin la contractació de mà d'obra fixa o eventual i que, per tant, impliquin una despesa monetària real, una part del treball ha de ser computat com a cost.

c/ Hem optat per monetaritzar el conjunt d'ingressos i despeses que conformen els pressupostos d'una UFP, malgrat que una part important dels recursos s'autoconsumissin en la pròpia unitat. Més endavant intentem argumentar aquesta opció⁷, advertint sobre alguns problemes i distorsions. Hi ha elements, però, que difícilment són valorables (tant en termes físics com monetaris) per problemes documentals. En aquest cas s'ha procurat evitar que fossin computats tant en els ingressos com en les despeses. És el que succeeix amb els productes hortícoles o l'aviram. La dificultat per valorar-los com a ingressos ens ha portat a eliminar-los també com a despesa de consum (amb el qual s'accepta el supòsit -raonable- que l'origen d'aquests productes no era el mercat sinó la pròpia explotació).

d/ Analíticament, les despeses de reproducció de les UFP les hem desagregat en quatre components : consum domèstic (que alhora integra l'alimentació, el vestit, els combustibles i l'allotjament), despeses de reproducció de l'explotació (bàsicament llavors, reposició d'eines i utilitatge, i cost del bestiar de treball), renda de la terra i fiscalitat. És la suma d'aquests costos de reproducció el que hem posat en relació amb els ingressos potencialment obtenibles a través de l'explotació de les terres patrimonials.

Un capítol a part són el que podríem anomenar costos de reproducció "generacional", de creació de noves unitats familiars segregades del tronc patriarcal. Aquests costos s'expressen en forma de legítimes i de llegats testamentaris i solien ser càrregues molt pesades sobre la família d'origen (en especial perquè aquesta no acostumava a desprendre's dels béns immobles i pactava el lliurament en diner de la part corresponent d'herència als fills segons). Aquests costos formarien part de la reproducció ampliada (més que de la reproducció simple) de les UFP i, ara per ara, hem optat per deixar-los de banda.

Enfocament metodològic

Pel que fa a la metodologia, el nostre treball ha seguit una doble direcció. D'una banda hem recollit informacions soltes i diverses sobre els conceptes

⁷ Apartat 3.1

que acabem d'esmentar. Som conscients que en algun cas la base empírica és força feble, però ni la documentació localitzada ni altres investigacions publicades podien aportar-nos major precisió. Després de la discussió de les dades disponibles per a cada concepte hem establert una valoració del que eren les despeses mitjanes per individu (o per explotació). Per raons documentals hem fixat els valors adoptats en un moment determinat, l'any 1880. Les xifres establertes són valors aproximatius que, malgrat aquest caràcter, són suficientment raonables com per servir-nos de pauta en el capítol següent.

Una vegada establerts aquests valors mitjans, els hem aplicat a una població real, que ens serveix de mostra i il·lustració, i ens permet fixar amb major precisió els marges de fluctuació d'aquelles despeses que depenen d'una variable com les dimensions de la família o l'extensió del patrimoni. El petit municipi de Monells és el que ens servirà de laboratori per plantejar a escala microhistòrica aquestes qüestions. Monells era un municipi⁸ del peu de les Gavarres, format per una sola parròquia, amb un petit nucli urbà i un veïnat d'hàbitat dispers (Sies). El seu territori municipal abastava 5,6 Km², i a mitjan segle XIX tenia censada una població de 456 habitants que, com en tants altres municipis rurals de la comarca, va decaure ràpidament fins a 383 habitants el 1877⁹. Tant el bon estat de conservació de la seva documentació (municipal i parroquial, però també notarial) com les dimensions reduïdes del municipi, que el fan manejable, converteixen Monells en un observatori excel·lent per analitzar les explotacions pageses, especialment les més petites. Donades les característiques de les fonts documentals disponibles per a la reconstrucció històrica i, en particular, per a la història de la societat rural, creiem que les estratègies d'investigació a escala microhistòrica permeten posar de relleu alguns aspectes que, altrament, no podrien verificar-se empíricament i permeten, sobretot, establir relacions fiables entre un conjunt de variables significatives. Per això una part important del treball d'aquesta tesi es centra en la reconstrucció a escala microhistòrica d'una població real (Monells), que alhora ens ha de servir de model pel conjunt¹⁰.

⁸ Diem *era* perquè des de la dècada de 1970 està agregat a Cruïlles i Sant Sadurní de l'Heura

⁹ Segons els censos de 1857 i 1877 (Iglésies, 1977 : 32)

¹⁰ El procediment de reconstrucció de la població-mostra de Monells pot assimilar-se al del trencaclosques. En primer lloc hem aplegat el màxim d'informació econòmica i demogràfica sobre el municipi i els seus habitants a partir de fonts documentals disperses: registres parroquials (baptismes,

Hem parlat d'economies pageses i d'unitats familiars pageses com si es tractés de realitats homogènies i no és així. Certament ens és útil distingir, genèricament, entre grups pagesos, d'una banda, i rendistes, de l'altra, per destacar la diferència entre aquells que treballaven directament la terra i aquells que obtenien els seus ingressos dels drets de propietat que els permetien explotar treball aliè. Però, no podem oblidar que entre els pagesos també hi havia diferències clares que ells mateixos feien explícites quan havien d'autodefinir llur situació sociolaboral. Pagesos (o *labradores*) propietaris, pagesos masovers, menestrals i treballadors : el llenguatge sovint revela amb major claredat les diferències socials que moltes dades estadístiques, per completes que siguin. Aquestes diferències entre grups pagesos, de tota manera, no ens impedeixen fer una estimació conjunta de les condicions de reproducció perquè el seu mode de vida era força semblant i perquè el que cerquem determinar és el nivell de necessitats a cobrir, nivell que compartien tots, malgrat alguns el depassessin amb escreix.

3.1 Propietat de la terra i ingrés agrari

Què significava tenir una vessana de terra al Baix Empordà a mitjan segle XIX?. Amb una pregunta similar comença Giovanni Levi el capítol dedicat al mercat de la terra a *La herència immaterial*¹¹ i aquesta serà també la primera qüestió que abordarem. Prèviament a l'anàlisi de les condicions de reproducció ens convé determinar el significat econòmic de cada extensió de terra. O millor, els seus diversos significats, perquè la potencialitat productiva d'una parcel·la és variable en funció d'un seguit de condicions orogràfiques, edafològiques, hídriques i climàtiques sobre les quals la capacitat d'intervenció humana -en cadascun dels estadis tecnològics- és relativament limitada. Ens interessa

òbits, matrimonis i llibretes d'acompliment pasqual), censos i padrons de població, amillaments i els seus apèndixs anuals, sèries de contribucions, actes del Juliat de pau, actes notariais realitzades davant els notaris de La Bisbal, inscripcions al Registre de la Propietat, etc. A continuació hem reconstruït el conjunt d'unitats familiars presents al municipi entre 1850 i 1936 i hem ordenat la informació obtinguda en unitats familiars o patrimonials. Això ens ha permès plantejar el fil de continuïtat existent en cada família al marge dels seus canvis interns i dels individus que la componen. Alhora, ens ha de permetre analitzar les actuacions econòmiques no com actuacions individuals, sinó com actuacions d'un col·lectiu familiar i patrimonial. La unitat d'anàlisi no és l'individu sinó la família i el seu patrimoni.

¹¹ "Pero ¿qué quería decir poseer una jornada de tierra? ¿Qué significado tenía un patrimonio, el nivel de una dote o la extensión de una hacienda?" (Levi, 1990 : 93)

conèixer el grau de desigualtat en el control del sòl (amb les implicacions socials que això comportava), però també la capacitat reproductiva dels patrimonis pagesos en el marc d'una societat rural innegablement desigual.

Giovanni Levi, en la resposta a la qüestió que ell mateix es formula, reconeix la dificultat -però alhora l'interès- de mesurar el significat econòmic d'una extensió determinada. Nosaltres també reconeixem, d'entrada, aquesta dificultat. Però el risc d'enfrontar-nos amb un terreny fonedís, on es barregen no només les valoracions de la producció i la productivitat, sinó també un certa determinació de quines eren les necessitats de consum d'una família pagesa, no ha de fer-nos recular, i optar per la còmoda solució de no plantejar-nos-ho. Els estudis sobre la propietat de la terra estan plens de quadres i taules on es distribueixen els diferents grups de propietaris en funció de l'extensió de terra posseïda. Agrupats a partir d'una classificació aleatòria i gairebé mai justificada, la distribució de freqüències és utilitzada per reflexionar sobre el pes de la petita, la mitjana i la gran propietat sense considerar els nivells d'ingrés que realment en cada grup es podien obtenir. L'escassa precisió de la metodologia i l'utilatge emprat en gran part dels estudis sobre la propietat que es basen en fonts cadastrals fa que la seva utilitat sigui més aviat escassa i fràgils les conclusions a les quals arriben. És important, en conseqüència, dedicar un cert esforç a aproximar-se als nivells reals d'ingrés que proporcionava la terra a través del treball humà.

Els capítols precedents són la primera passa en aquesta direcció. Les dades que hem aplegat referides als rendiments agrícoles dels principals conreus poden permetre'ns una primera valoració dels ingressos que proporcionava la terra. Certament que en cap moment estarem en disposició de concretar amb precisió quant s'obtenia de cadascuna de les parcel·les de cada propietari de cadascun dels municipis de la comarca, però sí que podrem acotar una banda de fluctuació dins la qual probablement es moguin la major part de valors.

Hem optat per definir aquesta banda de fluctuació de la següent manera: per a cada conreu el valor màxim estarà representat pel rendiment mig en terres de primera qualitat, i el valor mínim pel rendiment mig en terres de tercera qualitat. Sintetitzant les informacions anteriors¹², els valors considerats són els següents:

¹² Vegeu apartats 1.5 i 1.6

Taula 3.1 : Rendiments agrícoles de referència (hl/ha), mitjan segle XIX

Conreu	Rendiment brut		llavor		Rendiment net	
	màxim	mínim	màxim	mínim	màxim	mínim
Blat	15,9	8,9	2,3	1,7	13,6	7,2
Mestall	14,1	12,7	2,1	1,8	12,0	10,9
Ordi		13,7		1,8		11,9
Civada		9,9		1,7		8,2
Faves	14,5	9,2	3,3	2,0	11,2	7,2
Mongetes	16	13	3,0	3,0	13	10
Blat de moro	16,5	10	1,6	0,6	14,9	9,4
Vi					11,3	7,1
Oli					2,4	0,9

Nota : Donat que l'ordi, el sègol i la civada -segons les cartilles avaluatòries- es conreaven a les terres de tercera qualitat, només hem considerat un valor. Recordem que, per rendiment net, entenem la diferència entre el rendiment brut menys la llavor. Pel que fa a les mongetes i el blat de moro, l'escassetat d'informacions disponibles fa que els valors considerats siguin més discutibles; tot i que, en ser conreus menors, la seva incidència a l'hora d'estimar l'ingrés és pràcticament nul·la.

Un problema previ és el fet que les nostres fonts d'informació no especifiquen els conreus de la terra campa o de sembradura. Quan hom amillara una peça indica si és una peça de vinya, d'olivera o si és un camp destinat a la sembra. Però en aquest darrer cas no s'especifica quins són els conreus, ni en quines proporcions, qüestió important per poder estimar-ne l'ingrés. Per resoldre-ho hem optat per aplicar a cada unitat superficial de terra campa una estructura de distribució de conreus herbacis a partir de les informacions contingudes en l'apartat 1.2 i 1.3. Tot i que les estratègies productives dels diferents tipus d'explotació implicaven, en realitat, estructures de conreus diferenciades (vegeu, per exemple, la Taula 1.3), donada la precarietat de les dades, ens sembla vàlid realitzar una certa simplificació i atribuir a cada propietari la següent distribució de les terres de sembradura:

Taula 3.2 : Estructura tipus de distribució dels conreus herbacis per unitat de superfície de terra campa o de sembradura (en %), mitjan segle XIX

blat	40%
mestall	10 %
civada	5 %
ordi	5 %
faves	10 %
tardanies	5 %
guaret	25 %

Per donar major veracitat a aquesta distribució, ho contrastarem amb un cas empíric, d'una finca sobre la qual coneixem l'ús del seu sòl en una data concreta, el 21 d'abril de 1855. La informació -poc habitual en els registres documentals gironins- ens la proporciona l'inventari de béns del difunt Francisco de las Infantas, titular del patrimoni de la Casa de Millars i es refereix al Mas Sagrera de Sant Sadurní de l'Heura. Aquest mas, amb una extensió total de 20,7 hectàrees disposava de 13 hectàrees (13,0126 segons l'inventari) destinades als conreus herbacis. Just en el període anterior a la recol·lecció aquestes 13 hectàrees es distribuïen de la següent manera:

Taula 3.3 : Distribució de conreus a la terra campa del Mas Sagrera de Sant Sadurní de l'Heura (abril 1855)

blat	30,7 %
mestall	13,4 %
civada	1,2 %
ordi	0 %
faves	16 %
guaret	38,5 %

Font : A.H.G., fons notarial, La Bisbal, notari N. Clapés, 21 abril 1855

Tot i les discrepàncies previsibles entre una i altra distribució, en part atribuïbles a la consideració de les tardanies en el model proposat i en part a una lleu divergència en el pes del guaret¹³, creiem que aquesta contrastació ens permet assumir plenament la hipòtesi distributiva proposada.

El problema de la reducció a una unitat de compte

Un segon problema és la reducció de les dades a una unitat homogènia, que agregui en un únic valor els hectolitres de cereals o de vi, els quintars de llenya i, si s'escau, la producció hortícola. Tenim dues opcions: la reducció a unitats monetàries i la reducció a unitats calòriques. Ambdues tenen els seus avantatges i els seus inconvenients. La reducció monetària permet tenir en

¹³ Aquesta divergència pot justificar-se pel fet que en les explotacions més grans, en els masos, la intensitat d'explotació del sòl era menor que en les petites propietats, on l'escassetat de terra provocava un aprofitament més intensiu d'aquest recurs.

consideració que els ingressos agraris varien en funció de les fluctuacions de preus i ens permet la comptabilització no només de les terres de conreu, sinó també dels erms, pastures i boscos, el producte dels quals és difícil reduir-lo a termes d'aportació calòrica per a l'alimentació. D'altra banda la reducció monetària també és útil per considerar el poder adquisitiu de les unitats familiars pageses en relació a productes tèxtils i altre tipus de manufactures. L'inconvenient principal d'aquest procediment rau en els problemes que presenta la qüestió de la comercialització de la producció agrària pagesa, fet que pot limitar la potencialitat explicativa de la conversió monetària de la producció. Una part important de la pròpia producció es destinava a la reutilització o l'autoconsum dins la pròpia explotació. Per a moltes UFP, la comercialització de llur producció podia arribar a ser anecdòtica. ¿Té sentit, per a elles, reduir el seu ingrés en espècie a un valor monetari calculat a partir del seu valor venal?. De fet el que fem és suposar que, malgrat la unitat familiar no vengui i posteriorment adquireixi la totalitat de béns que requereix pel seu consum, el preu d'aquests reflecteix el cost d'oportunitat de reutilitzar-los o d'autoconsumir-los. Si una UFP produeix una determinada quantitat de vi pel seu consum, no els caldrà adquirir-lo en el mercat i pagar-ne el preu exigít. Però, donat que el vi consumit és un component de la dieta habitual de la mateixa família, en el cas de no produir-lo sí que els caldrà efectuar aquesta despesa per adquirir-lo. En la mesura que les necessitats de consum també estiguin valorades seguint els mateixos criteris, és correcte monetaritzar l'ingrés agrari a partir de la seva valoració en el mercat. Aquest raonament, però, exigeix que qualsevol anàlisi diacrònica modifiqui alhora ingressos i consum seguint les fluctuacions dels preus, per evitar que una alça d'aquests pugui ser interpretada superficialment com un canvi en el nivell de vida.

Alternativament, o complementàriament, a la reducció de l'ingrés a unitats monetàries podríem utilitzar la reducció a calories digeribles (o en altres unitats físiques similars com per exemple l'equivalent calòric en blat). Aquest mètode té la virtut de reflectir millor el que significava l'ingrés agrari per a les unitats familiars que autoconsumien la major part de llur producció. Però també té l'inconvenient de ser un convertidor massa rígid i no permetre la inclusió dels productes no alimentaris (palla, llenya, suro, carbó,...) en la comptabilitat, i de no deixar un cert marge de fluctuació del nivell d'ingressos per aquella producció que es comercialitzava. Des de la perspectiva del consum, el mètode calòric té l'inconvenient d'impedir considerar molts productes la

conversió calòrica dels quals o bé no té sentit o bé és molt complexa. Cap dels dos mètodes és plenament satisfactori, però considerem més adequat treballar amb la conversió monetària, en el benentès, però, que els valors resultants no reflecteixen una situació de monetarització plena i real de les economies agràries, sinó que es tracta simplement d'un convertidor al qual hem reduït unitats molt heterogènies.

La majoria dels amillaraments que utilitzem en la nostra anàlisi varen ser elaborats entre 1855 i 1864. És raonable, per tant, que la conversió monetària la realitzem a partir dels preus mitjos d'aquest període. Disposem de tres fonts per a conèixer el valor mercantil de les mercaderies agràries. D'una banda, les mateixes cartilles avaluatòries que hem utilitzat per obtenir informació sobre el procés de treball i els rendiments agraris ens proporcionen una valoració del preu mig de la dècada anterior a l'any d'elaboració de la cartilla. D'altra banda, les sèries de preus del mercat de Girona, també ens permeten cobrir -durant aquest període- l'evolució de la major part de productes agraris. I finalment, els preus de venda expressats en comptabilitats dels propietaris que vivien de les rendes agràries. Els preus de les cartilles avaluatòries tenen l'interès d'acostar-se als preus de producció, però com pot deduir-se de la Taula 3.4 tendeixen a ser massa baixos. En part pot ser atribuït a que el preu en elles consignat es refereix al darrer quinquenni (i, en aquelles elaborades abans de 1860, el preu mig s'obté amb dades anteriors al període considerat per a les altres fonts) i, en part, pot atribuir-se a que l'objectiu fiscal de la documentació provocava una menysvaloració dels ingressos també a través de la fixació del preu de venda. El que sembla clar és que els costos de transport i comercialització i les càrregues tributàries indirectes no justifiquen la forta desviació respecte els preus de venda en el mercat de Girona. Aquests darrers, per la seva banda, presenten el problema de ser preus finals, preus de venda al consumidor, i per tant no tradueixen correctament la capacitat de compra que les unitats familiars pageses podien assolir amb la comercialització de (part de) la seva producció. Precisament les comissions i beneficis dels intermediaris, els costos de transport i els drets de portes i altres impostos eren components d'aquest preu final i elevaven, en una proporció difícil de determinar, el preu al qual el pagès venia al comerciant la seva producció.

Els valors obtinguts a través de les comptabilitats són els que millor reflecteixen el preu de producció i, per tant, els més útils pel nostre objecte. Ara bé, aquests valors tampoc estan exempts de problemes. En destacarem dos,

un de caràcter general i un altre que afecta el preu d'un producte particular. El problema general deriva del fet que totes les comptabilitats disponibles que ens subministren preus pel període esmentat corresponen a propietaris rendistes. ¿Fins a quin punt els preus de venda dels petits productors podien coincidir amb els d'un gran propietari que, alhora, era un gran venedor?. La posició en el mercat d'un gran propietari era molt diferent que la d'un petit pagès¹⁴. Probablement podia adoptar un comportament més especulatiu i evitar vendre en les fases estacionals de preus baixos¹⁵, tot i que també cal preveure que la venda de grans quantitats de gra a l'engrós podia incidir en una rebaixa del preu d'aquell¹⁶. Aquesta és una qüestió difícil de resoldre amb les fonts -ara per ara- disponibles i per això hem optat per utilitzar com a referència els preus de venda d'un gran propietari, esperant que la distorsió generada fos mínima.

El segon problema afecta el vi. Els valors obtinguts a partir de les diferents fonts documentals són força sorprenents. Els preus mitjos consignats en les comptabilitats són similars o inferiors als preus de les cartilles avaluatòries. I aquests divergeixen notablement dels preus del mercat de Girona. Aquests darrers varen experimentar una puja sobtada a partir de 1854, en el marc de la crisi provocada per la plaga de l'oïdi, que va mantenir-se fins a principis de la dècada següent. Els preus de les comptabilitats, en canvi, no semblen seguir aquest moviment ascendent, almenys en la mateixa magnitud. ¿Potser el desllorigador d'aquesta paradoxa rau en la qüestió de les qualitats?. És una possibilitat que no cal descartar. En qualsevol cas, ens sembla més prudent utilitzar els preus de les comptabilitats com a preu de referència perquè, segurament, eren més pròxims als preus als quals els petits i mitjans viticultors podien comercialitzar llur producció.

De les dues sèries de preus extrems de sengles comptabilitats de què disposàvem, hem utilitzat la corresponent al patrimoni Carles per dos motius: (a) Perquè els valors consignats en els casos de l'ordi i del vi ens han semblat més raonables que no pas els del patrimoni Simon. I (b) per la seva

¹⁴ Sobre aquesta qüestió vegeu Labrousse, 1973; Bhaduri, 1987; i Gallego, 1992

¹⁵ Tot i que uns hisendats com els Carles, per exemple, estaven experimentant en aquells anys un fort endeutament que els podia conduir a realitzar vendes compulsives amb la finalitat d'obtenir liquid per afrontar el pagament de pensions i la cancel·lació dels deutes. Vegeu Bosch, 1993.

¹⁶ Això és perceptible en els llibres de comptabilitat de l'administrador dels Carles, on les vendes de petites quantitats al detall -no molt freqüents- sovint es cotitzaven a preus lleugerament superiors (Arxiu Diocesà de Girona, fons Carles, lligall en quart 3, Administració Devant, 1831-1863).

correspondència geogràfica amb el nostre àmbit d'anàlisi, a diferència del patrimoni Simon, que tenia les seves finques ubicades a la Garrotxa (Argelaguer, Sales i Tortellà) i l'Alt Empordà (Orriols i Vilamalla). El pes de les finques garrotxines, ubicades a l'interior de la província, sobre les rendes d'aquest darrer patrimoni es traduïa en un sensible augment dels preus mitjos aconseguits en molts dels productes considerats¹⁷.

Taula 3.4 : Preus mitjos, 1855-1864 (pts/hl)

	Preus de venda del productor			Preus de venda al consumidor (mercat de Girona)
	cartilles avaluatòries	Patrimoni Carles	Patrimoni Simon	
Blat	16,30	25,06	24,50	26,65
Mestall	18,98	21,23	22,83	23,75
Ordi	11,05	11,28	15,92	13,48
Civada	6,93	9,76	9,15	11,40
Faves	17,10	18,55	18,67	20,05
Mongetes		25,80		31,47
Blat de moro		15,73		17,62
Vi	25,30	24,60	16,48	40,47
Oli	78,35	93,80	95,75	97,00

Nota : La primera columna de preus de venda del productor correspon a la mitjana de 17 cartilles avaluatòries d'aquest període. Els preus de venda del patrimoni Carles procedeixen de l'Anxiu Diocesà de Girona, fons Carles, lligall en quart 3, i dec a Mònica Bosch la seva localització. Els preus del patrimoni Simon procedeixen d'una comptabilitat extreta de l'anxiu particular d'aquesta família que m'ha estat gentilment proporcionada per Santi Soler i Simon, arxiver de l'AHC de La Bisbal. Finalment, els preus de venda al consumidor corresponen a la mitjana dels preus del mercat de la ciutat de Girona durant els anys 1855-1864. Les dades sobre preus del mercat de Girona procedeixen d'un treball no publicat realitzat col·lectivament per Ramon Garrabou, Rosa Congost, Rosa Ros, Joaquim Carreras, Obdúlia Gutiérrez i l'autor d'aquesta tesi.

Els raonaments seguits fins ara es tradueixen en una estimació monetària de l'ingrés generat per l'activitat agrària per unitat de superfície. La Taula 3.5 recull els ingressos bruts (sense descomptar llavor ni altres inputs) per a cada hectàrea destinada als tres tipus bàsics de conreu. És bo tenir present que aquests valors reflecteixen la conjuntura de preus del moment (fet especialment visible en el vi). El quadre es completa amb una estimació de la banda d'ingressos que previsiblement generaven altres usos no agrícoles del sòl.

¹⁷ Sistemàticament els preus de venda de la producció de Vilamalla eren inferiors als de les finques de Tortellà, Argelaguer o Sales. Aquesta diferència de preus s'ha d'atribuir sobretot a la distància respecte el litoral i al dèficit que la Garrotxa tenia de cereals i altres productes alimentaris.

Taula 3.5 : Ingress brut anual per cada tipus d'aprofitament (pts/ha), 1855-1864

	Ingrés màxim	Ingrés mínim
Sembradura	245	158
Vinya	278	175
Olivera	225	84
Hort de secà	450	300
Hort de regadiu	1.500	1.100
Prat	59	20
Erm	10	4
Surera	88	30
Alzina	52	30
Albereda	145	77
Bosc (en general)	55	25

Font: L'ingrés generat pels aprofitaments agrícoles ha estat estimat a partir dels quadres anteriors. Per a la resta d'aprofitaments, l'estimació de l'ingrés procedeix de la mitjana dels valors expressats en un conjunt de 20 cartilles avaluatòries baixempordaneses.

3.2 El consum domèstic.

Dissortadament, a penes tenim punts de referència per a estudiar la qüestió de les pautes de consum de les famílies rurals. A Catalunya, la bibliografia¹⁸ existent al respecte es redueix bàsicament a l'estudi sobre les condicions de vida dels obrers barcelonins a mitjan segle XIX realitzat per Idefons Cerdà¹⁹, i a algun treball elaborat a partir de les dades de Cerdà²⁰. Quan Gaspar Feliu i, seguint-lo, Enric Vicedo estimen el consum domèstic de les famílies rurals, opten per prendre una quantitat de blat determinada en la qual, suposadament, s'hi troben reduïdes les despeses de consum alimentari d'una família tipus²¹. Per a una família amb quatre membres (una parella amb dos fills) consideren que el consum alimentari mínim equival a 18 hl anuals de blat (4,9 litres diaris, o bé 12.500 calories). D'haver adquirit aquesta quantitat de gra en el mercat, a mitjan segle XIX el consum estimat equivaldria a 1,20 o 1,30 pts/diàries per unitat familiar tipus. Probablement aquesta sigui una valoració excessivament

¹⁸ A més dels treballs que s'esmenten a continuació, hem d'incloure la tesi de Josep Colomé, en curs d'elaboració. N'he pogut disposar d'esborranys que citaré com Colomé, 1995

¹⁹ Cerdà, 1868

²⁰ Vegeu Camps, 1991. Vegeu també la síntesi elaborada per Pérez Moreda, 1985

²¹ Feliu, 1990; Vicedo, 1993.

baixa de les necessitats de consum familiar, en especial si ho contrastem amb el pressupost de 1,58 pts/dia que Cerdà estableix ja no per una família, sinó per un obrer adult barceloní. Malgrat les distàncies entre els obrers urbans i la població rural, en especial pel que fa a la seva dependència del mercat, i malgrat que el pressupost de Cerdà inclogui a més de l'alimentació, el vestit, l'allotjament, l'energia i els impostos, creiem que la valoració del consum alimentari en equivalents de blat feta per Feliu i Vicedo és massa baixa, almenys per mitjan segle XIX. Com veurem més endavant, les nostres estimacions ens indiquen un valor de 0,8 pts/diaries per home adult (que expressat en termes de blat equivalia a uns 11 hl anuals).

Les fonts

L'estudi del consum domèstic és un camp de recerca pràcticament verge en la historiografia catalana, sobretot pel que fa a les pautes de consum de la població rural. Les fonts documentals per abordar els problemes dels pressupostos alimentaris de les famílies rurals són escasses i disperses, però permeten algun tipus d'exploració i caldria explotar-les molt més a fons del que nosaltres podem fer aquí. Dissortadament no tenim comptabilitats pageses que ens siguin d'utilitat per aquesta qüestió. A diferència d'altres grups socials més acomodats, els grups pagesos no generaven documentació comptable. La lògica econòmica que guiava llur activitat no els impulsava a enregistrar meticulosament ingressos i despeses a menys que determinats pactes de parceria els obliguessin a passar periòdicament els comptes de l'explotació amb el propietari-arrendador²². No era una qüestió d'analfabetisme, sinó d'objectius econòmics²³. Entre els propietaris rendistes, en canvi, l'ús de comptabilitats era molt més generalitzat²⁴, perquè així ho exigia el control de

²² Aquest seria el cas de la comptabilitat del Mas Cancell o del *Llibre de molts remeis apuntats* del Mas Sunyer de Serra de Daró, ambdós documents comptables elaborats pels respectius masovers.

²³ Tot i que a mitjan segle XIX, la major part de la població era encara analfabeta, segons el cens de 1860 al Partit Judicial de La Bisbal hi havia un 34,6% de la població masculina i un 11,4% de la població femenina que sabia llegir i escriure.

²⁴ La producció de comptabilitats entre els mateixos hisendats va anar molt lligada a l'evolució de la situació econòmica i, en particular, de les rendes agràries. Tot i que és difícil fer-ne un còmput estadístic, les consultes realitzades en nombrosos arxius de famílies propietàries (arxius privats o fons dipositats en arxius públics) ens han permès constatar com el període de màxima esplendor com a classe dels

les rendes que havien de cobrar. Ocasionalment, en aquestes comptabilitats de propietaris rendistes, també s'enregistraven les despeses domèstiques. Així succeeix, per exemple, en el llibre de comptes de Josep Grassot i Coloma, alcalde afrancesat de La Bisbal, entre 1801 i 1810; o en els llibres de Josep Bru i els seus descendents, des de 1885 fins més enllà de 1940. La realitat reflectida en aquests documents, però, no és pas la pròpia dels grups pagesos i, per tant, són poc útils pel nostre objectiu. Més interès poden tenir les memòries de pagesos, que a voltes -i de forma poc sistemàtica- donen alguna pista d'interès. El quadern de Narcís Çiurana que citem més endavant és un document interessant per avaluar les despeses de vestit i calçat d'un jove fadríster rural. I les memòries d'Isabel Piferrer permeten copsar pautes socialment diferenciades de consum (com ara quan descriu la pobresa de la família del seu futur marit dient que "*comen un pan la mitad besas y encara bort*") o la difusió en el món rural de productes com la xocolata²⁵. La generalització del consum de xocolata és perceptible, també, a través dels inventaris de béns, on sovint s'enregistren "*xocolateres d'aram*" entre els atuells de cuina. Els inventaris també permeten aproximar-se a un dels aspectes més obscurs de les economies pageses, pel poc rastre documental que ha deixat: els animals de corral. Però com hem comentat anteriorment, els inventaris són desconcertants perquè, tot i la seva escrupolosa minuciositat, en molt poques ocasions aquest tipus de bestiar hi és present, fet que ens fa reconsiderar la idea de la importància de la volateria en els ingressos pagesos²⁶.

hisendats rural, entre mitjan segle XVIII i mitjan segle XIX, coincideix amb una producció molt notable de comptabilitats privades. A partir de les darreres dècades del segle XIX i, sobretot, durant el primer terç del segle XX, en canvi, el nombre de comptabilitats localitzades disminueix dràsticament, paral·lelament a la caiguda de les rendes agràries.

²⁵ Memòries reproduïdes per Compte, 1993. Recentment han vist la llum tres memòries de pagesos empordanesos. Les memòries de la família Anglada de Fonteta -impecablement editades- no contenen massa dades, tot i que té interès, per exemple, una anotació de deute a un flequer que posa de relleu que uns pagesos de mas com els Anglada a mitjan segle XVIII ja havien deixat d'elaborar-se el pa i l'adquirien a la fleca (Soler, 1994 : 95). L'altra llibreta de memòries fou escrita per Joan Baptista Sarinyana, menestral de Llançà, entre 1851 i 1879. Dissortadament, però, el fet d'haver estat publicada molt fragmentàriament i amb uns criteris d'edició gens seriosos ens impedeix utilitzar una documentació que, probablement, tindria força interès (Clavaguera, 1992)

²⁶ Vegeu apartat 1.8. Es pot deduir, si més no com a hipòtesi raonable, que l'explotació d'aquest tipus de bestiar es donava només entre els sectors pagesos més acomodats, fet que donaria coherència a les dades que aportarem més endavant sobre la composició de la dieta dels treballadors agrícoles (incloent-hi també els petits agricultors) i, específicament, a la manca d'ous i d'aquest tipus de carn en la seva dieta.

Abunden, en la historiografia europea, els treballs sobre pautes de consum rural que han basat les seves investigacions en les clàusules testamentàries (o matrimonials) sobre pensions alimentàries per vídues²⁷. Aquestes clàusules també apareixen, puntualment, entre els documents notariais baixempordanesos. Miquel Puig Saris i Maymó, propietari de Canapost (Peratallada), per exemple, va fixar en el seu testament una pensió anual vitalícia per a la seva muller (en el benentès que la vídua no tornés a contraure matrimoni) de 15 quarteres de blat, 15 botes de vi, 2 botes d'oli, un porc de 80 lliures carnisseres, la llenya necessària i 330 lliures, a més de l'obligació de pagar-li metges i medecines²⁸. En algunes ocasions la pensió es monetaritzava completament, com en el cas de les 240 lliures anuals que Josep Guàrdia i Colom, hisendat de Rupjà, va deixar a la seva vídua en el cas que no s'entengués amb l'hereu²⁹. Els dos casos esmentats corresponen a propietaris rendistes, però aquesta era una pràctica també present entre els pagesos, evidentment amb pensions de valor força inferior. Jaume Llonch Daimè, menestral de Monells, per exemple, va deixar una pensió de 5 quarteres de blat, 5 botes de vi i 20 lliures carnisseres de cansalada per a la seva vídua³⁰. I Joan Font, menestral de Casavells, va establir que si la seva vídua

*...tuviese que salir de casa por algun maltrato deberá dicho Antonio Font (l'hereu) entregarle anualmente por la via de alimentos 25 libras barcelonesas*³¹

La documentació de les institucions assistencials i sanitàries ha estat sovint utilitzada per obtenir informació sobre pautes de consum, però aquestes corresponen a un col·lectiu molt limitat i és difícil projectar-ne els resultats cap a sectors socials com els pagesos. Les topografies mèdiques impulsades pels corrents higienistes són una font qualitativa molt interessant, però no acostumen a precisar les quantitats o proporcions dels diferents tipus d'aliment³². Finalment, la documentació oficial (enquestes i interrogatoris), com

²⁷ Vegeu Bernard, 1975; Levi, 1990; i Dyer, 1991.

²⁸ Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, Tom 142, finca 235, anotació 1

²⁹ Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret, Tom 63, finca 121, anotació 1

³⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Trias, 10 gener 1857. En aquest cas el document que conté la clàusula de pensió és un contracte matrimonial (capítols). La pensió s'estableix amb la condició que la vídua no habiti amb l'hereu i que no reclami la restitució de la seva dot.

³¹ AHG, Notarial, La Bisbal, Miquel Ranter, 9 setembre 1857

³² Sobre les topografies mèdiques, vegeu Urteaga, 1980

es veurà, és la que ens ha aportat les dades més manejables, en especial la generada a partir de les demandes de l'*Instituto de Reformas Sociales* durant la segona dècada del segle XX.

Els components del consum domèstic

Les dades que hem pogut aplegar, per tant, són informacions disperses i, en general, poc precises. Tot i això, serà amb aquest material amb el qual haurem de treballar. És convenient intentar desagregar els diferents components d'aquest consum per tal de situar correctament els problemes. D'entrada caldria distingir aquells components que són més o menys rígids (com ara el cost de l'allotjament) respecte els que varien en funció de la mida de la família (el cost de l'alimentació, per exemple).

Dins el cost de l'allotjament hem de distingir-hi el que és el preu de lloguer de l'habitatge -cas de no ser de propietat³³- i el que és el cost de manteniment i reparació del mateix. Sobre els arrendaments d'edificis rurals a penes disposem d'informació. Com a valor de referència podem utilitzar el que pagava el masover del Mas Miró de Sant Andreu Salou en concepte d'arrendament de la casa. Segons les anotacions realitzades en el llibre de comptabilitat dels propietaris (la família Bru, de Girona), els diferents masovers que varen menar aquest mas entre 1876 i 1939 varen pagar sistemàticament un total de 80 pessetes anuals³⁴. Aquesta quantitat (o una xifra aproximada) també era la que habitualment figurava en els contractes de masoveria de la

³³ Es pot al·legar que si es computa universalment el cost de llogar un habitatge, a aquelles UFP que posseïen una casa se les està carregant amb un cost addicional que, de fet, correspondria a l'amortització del capital invertit. Una opció fora aplicar el cost del lloguer només a les famílies realment llogateres. Aquest ha estat el procedir de Josep Colomé (1995). Les possibilitats de realitzar el mateix són, en el nostre cas, força complicades. Per això, hem optat per aplicar universalment un cost de lloguer d'habitatge -que, cal dir-ho, és inferior al considerat per J. Colomé- i ho hem raonat de la següent manera : (a) Creiem que es un supòsit raonable sostenir que una porció significativa de la població rural, i en especial aquella que tenia una situació més precaritzada, disposava d'habitatge en règim d'arrendament. (b) Aquells que posseïen casa en propietat generalment estaven sotmesos a l'obligació de pagar un cens en concepte d'establiment o subestabliment. (c) El valor estimat com a lloguer supleix el pagament de censos en els casos en què l'habitatge fos de propietat.

³⁴ Anxiu Privat família Bru, Comptabilitat

zona³⁵. Pel que fa a les despeses de manteniment i reparació dels edificis, podem considerar com a referència els 6 jornals de peó i paleta o fuster que la major part de contractes de masoveria establien; jornals que valorats segons el nivell salarial de 1880 implicarien una despesa anual de 34 pessetes³⁶.

Les despeses en concepte d'energia (bàsicament llenya i carbó) presenten el problema de que determinats residus forestals utilitzats com a combustible (fullaraca, branques...), en determinades condicions podien ser recursos naturals gratuïts³⁷. Tot i això, és evident que només una part del consum energètic podia ser cobert d'aquesta manera. La resta calia adquirir-lo o bé tenir una parcel·la de bosc propi. El 1915, el cost diari de llenya i carbó consumits per una família de treballadors rurals es valorava en 25 cèntims. Fent el supòsit que només era necessari encendre la llar per escalfar-se durant 6 mesos i que el consum de llenya i carbó per cuinar durant els 6 mesos restants equivalia als residus forestals de lliure accés podem estimar, a 1880, unes 36 pts anuals per aquest concepte³⁸; despeses que, d'altra banda, no eren proporcionals a la mida de la família, sinó que hem de considerar-les com a relativament fixes (malgrat la mida pogués incidir en un lleu augment o una disminució de la despesa energètica).

I per a les despeses en concepte de vestit i calçat disposem d'un interessant memorial de greuges d'un fadrí de Maçanet de la Selva contra el seu pare i el seu germà hereu, on s'indica escrupolosament el que aquests varen comprar-li entre abril de 1886 i març de 1900 (taula 3.6). Tot i que puguin tenir un biaix a la baixa (Narcís Ciurana, l'autor d'aquesta *Llibreta*, es lamentava de

³⁵ I també sembla que era un preu de lloguer habitual en el cas de les cases rurals: Pedro Mercader Solà també pagava anualment 80 pts per la casa que tenia llogada a Miquel Aisina Serradell a la vila de Monells (AHC La Bisbal, Monells, Jutjat Municipal, lligall 1, acta de conciliació 27 juny 1884)

³⁶ Hem utilitzat sèries salarials de la comarca de l'Urgell per a realitzar aquesta valoració.

³⁷ A l'interior del massís de les Gavarres, el sotabosc podia ser tallat gratuïtament amb el permís dels propietaris. En canvi, en les zones del massís més properes als nuclis de població circumdants, calia pagar per extreure bruc, arboç o altres plantes arbustives. Entrevista amb Fortunat Saltor, 7 octubre 1990; entrevista amb Lluís Pla, 30 juliol 1995

³⁸ El 1885, el consum de llenya o carbó per a usos domèstics a Vilanova va ser valorat en 0,15 pts/dia. Però, tot i que el valor diari considerat sigui inferior al de les nostres fonts d'informació, els raonaments realitzats porten a Josep Colomé (1995) a estimar un cost energètic anual per llar molt proper al que hem realitzat nosaltres (38,7 pts).

l'avarícia del pare i de la poca roba que li comprava), constitueix el millor punt de referència que tenim³⁹.

Taula 3.6 : Despesa anual de vestit i calçat d'un pagès (en pts)

Període	Edat	Despeses
abril 1886 - març 1887	15	33,00
abril 1887 - març 1888	16	44,25
abril 1888 - març 1889	17	29,75
abril 1889 - març 1890	18	40,50
abril 1890 - març 1891	19	31,00
abril 1891 - març 1892	20	46,46
abril 1892 - març 1893	21	36,93
abril 1893 - març 1894	22	46,25
abril 1894 - març 1895	23	43,00
abril 1895 - març 1896	24	47,60
abril 1896 - març 1897	25	127,12
abril 1897 - març 1898	26	17,45
abril 1898 - març 1899	27	21,20
abril 1899 - març 1900	28	27,25
Mitjana		37,27

Font: "Libreta para el buen uso de Narciso Ciurana. En memoria y recuerdo de todo lo que gastaré desde la edad de quince años..."⁴⁰

El blat, o el pa, era un dels components fonamentals de la dieta pagesa. En termes quantitius era l'aliment principal, tot i que en els grups socials més modestos s'havia vist parcialment desplaçat des de principi de segle per la patata⁴¹. Martínez Quintanilla, per avaluar el dèficit/excedent de cereal panificable a la província de Girona a mitjan segle XIX, estima un consum anual per habitant de 2,4 hl (uns 520 grams/dia)⁴². Aquesta xifra concorda força amb els 700 grams diaris de pa (equivalents a 625 grams/dia de blat i a 2,9 hl/any) que, segons un informe de l'Ajuntament de La Bisbal (1914), consumia un *obrero del campo* a principis del segle XX⁴³. Probablement la

³⁹ No hi ha massa discrepàncies respecte el valor que Josep Colomé considera pel Penedès (30 pts anuals), i que estima a partir de les compres de roba i calçat que un propietari de Font Rubí va fer el 1850 a un rabadà que havia contractat.

⁴⁰ Informació proporcionada per Joaquim M. Puigvert, procedent del Taller d'Història de Maçanet

⁴¹ Vegeu l'Informe de l'Ajuntament de Girona de 1841 on es diu que la patata "es el alimento del pobre" (Congost, 1988 : 50)

⁴² Martínez Quintanilla, 1865 : 296

⁴³ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 1914 i també 28 febrer 1916. Les quantitats de blat consumit per adult masculí que G. Feliu cita són sensiblement superiors a les que les nostres fonts ens indiquen: Caresmar dona 5,56 hl per home adult i any, Pérez Moreda 920 grams diaris (4,2 hl) i Le Roy Ladurie i Goubert, per diferents regions franceses, utilitzen un consum de 1560 litres per família de 4 persones. En medis urbans i a mitjan segle XIX, el consum de pa per càpita

quantitat de blat va tendir a disminuir durant la primera meitat del segle XX, paral·lelament a altres canvis en la composició de la dieta rural, ja que un informador del 1934 ens fa saber que

*"... el consum de pa per habitant i dia és d'uns 450 grams, amb tendència a la baixa; però comptat per any serà 165 quilos, o siguin 148 quilos de blat (1,86 h)..."*⁴⁴

Cal tenir present, d'altra banda, que no tot el pa era de blat, en especial abans del nostre segle. Miquel de Foixà, per exemple, indicava que

*"las dos terceras partes de nuestra población rural se alimentan de pan elaborado con harinas de infimos cereales. En las comarcas montuosas el maíz constituye el principal suplemento a las cosechas de trigo y centeno..."*⁴⁵.

Els cereals no eren els únics aliments consumits. Considerar exclusivament el blat o el pa, per més bàsic que sigui, en l'avaluació del consum alimentari implica una infravaloració de les despeses⁴⁶. Suposant un consum de pa de 700 grams diaris, el nombre de calories que aquest aportava era de 1500⁴⁷, la meitat de les necessitats calòriques d'un home adult segons la FAO. L'altra meitat es cobria amb vi, oli, llegums i verdures, una mica de carn (sobretot cansalada) i, almenys a principis del segle XX, peix salat (bacallà i arengada)⁴⁸. Tampoc podem oblidar que fou durant el segle XIX quan les patates varen convertir-se en un producte bàsic en la dieta dels sectors

(inclosos nens i ancians), sembla que era inferior (menys de 500 grams) a les xifres que nosaltres considerem per a una família rural, segons Eiras (1974 : 118-122) i Pérez Moreda (1985 : 8). Vegeu també les estimacions de consum de blat recollides per Simpson (1989)

⁴⁴ Camps, 1934 : 541

⁴⁵ Foixà, 1850 : 73-84

⁴⁶ Aquest és un problema de caràcter conceptual : el de la definició de què són i quines les necessitats de consum alimentari. Probablement el cafè o la xocolata no eren necessaris per a la supervivència dels individus de la família, però havien arrelat i havien estat assumides socialment com a necessitats. Tot i que la tradició ricardiana opera amb salaris establerts al límit de la subsistència, aquesta no és una concepció satisfactòria tant perquè les necessitats físiques de subsistència no estan perfectament definides com perquè oblidava aquest caràcter social de les necessitats. Vegeu Sempere, 1992 i Robinson i Eatwell, 1982 : 26

⁴⁷ Sovint la transformació calòrica es realitza convertint directament les quantitats de blat com si es tractés de farina de blat. Cal tenir en compte que les equivalències de calories per kg de blat que figuren en les taules de composició calòrica habituals són xifres per kg realment aprofitat i que, al llarg del procés de mòlta es perd una part del blat. Per això hem preferit convertir en calories el pa de blat.

⁴⁸ Sobre la composició de la dieta dels obrers de la ciutat de Girona a mitjan s. XIX i la importància del "puchero de legumbres y verduras con tocino", vegeu Clara, 1981

populars⁴⁹. Les taules 3.7 i 3.8 reproduïxen uns models del que eren els menús habituals.

Taula 3.7 : Dieta d'un treballador agrícola de La Bisbal (1916)

Apat	Hora	Dieta d'hivern	Hora	Dieta d'estiu
1er esmorzar	6	Torrada amb vi	5	fruita
2on esmorzar	8	Arengada o patates	8	tomàquets o pebrots
Dinar	12	Escudella i cam d'olla	12	Escudella i cam d'olla
Berenar	16	Arengada o sobrant del dinar	16	Tomàquet o pebrot o sobrant del dinar
Sopar	19	Sopa i llegums amb cansalada o bacallà	20	llegums amb una truita, peix ordinari i poques vegades carn

Font : AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 1914

Taula 3.8 : Dieta d'un treballador agrícola de Torroella de Montgrí (1918)

Apat	Menú
matí	plat de patates fregides o restes del sopar. A l'estiu, a més, a les 9, es menja carn, particularment conill
Dinar	Escudella i cam d'olla
Berenar	anxoves o un plat d'enciam i pebrot
Sopar	arròs, patates fregides i peix fregit

Font : Pelegrí, 1918 : 196

L'esmentat informe sobre l'alimentació del *obrero del campo* a La Bisbal, també es posa de relleu, pel que fa a les begudes, la importància del vi (estima un consum, probablement exagerat, d'un litre diari) i de la xocolata⁵⁰. En un altre document dels mateixos anys, on es reproduïx -si fa no fa- el mateix esquema de menú per a la *classe obrera*, afegint-hi la dieta-model de la *classe mitja* i la de la *classe rica* bisbalenca, s'anota el consum de cafè:

*"Tant els obrers com la classe mitja, generalment prenen cafè després d'haver dinat, i molts després de sopar"*⁵¹

Potser el que, al capdavant, més ens interessa d'aquesta documentació és l'explicitació de que el "*precio medio del coste total diario de comestibles y*

⁴⁹ Pérez Moreda, 1985

⁵⁰ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 28 febrer 1916

⁵¹ AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentació", 1919

bebidas para un obrero" era de 1,20 pts/dia⁵². És l'única informació que ens permet realitzar una valoració global de les despeses de consum. Si projectem aquest valor cap enrera, en preus de 1880, el cost de l'alimentació significava entorn 0,84 pts⁵³. És un valor versemblant, tot i que una mica baix si ho contrastem amb les valoracions contemporànies del cost de manteniment dels treballadors agrícoles. A la comarca de l'Urgell, per exemple, les despeses de consum dels segadors i batedors es valoraven en 1 pesseta/dia⁵⁴. Podríem pensar que aquesta era una valoració alta perquè es realitzava en un moment molt especial del cicle agrícola, caracteritzat per una activitat molt intensa i per un règim dietètic excepcional⁵⁵, però de fet, els 4 rals diaris era el valor de referència habitual per a la resta de treballadors agrícoles i també d'algunes institucions públiques⁵⁶. Tot i així, hem optat per utilitzar la xifra de 0,80 pts/dia per home adult per una raó simple i comprensible : evitar treballar amb valors que provoquin exageracions a l'alça. La hipòtesi d'una estructura agrària que no permetia que la major part d'UFP obtinguessin els recursos necessaris del seu propi patrimoni prendrà més força si infravalorem les dades de consum que al revés. Hi ha una altra raó, a més, per procedir d'aquesta manera : no podem comptabilitzar íntegrament totes les despeses de consum si, alhora, no comptabilitzem com a ingressos els productes proporcionats per l'horta i l'aviram. Aquests són, però, uns ingressos opacs. Donades les dificultats per comptabilitzar-los, és correcte rectificar a la baixa les despeses per consum

⁵² AHC La Bisbal, fons La Bisbal, III, "Alimentación del obrero del campo", 28 febrer 1916

⁵³ Com a deflactor s'ha utilitzat l'índex de preus de Maluquer (1989)

⁵⁴ Garrabou i Saguer, 1992

⁵⁵ Les informacions sobre les pautes d'alimentació durant les operacions de recol·lecció són excepcionalment abundants. La multiplicació del nombre d'àpats en aquests moments de gran activitat laboral i el caràcter festiu que, pel fet d'aplegar-se colles d'homes, podien tenir els ha convertit en un lloc comú en la literatura de memòries pageses. Vegeu, a tall d'exemple, Reyner (1988 : 85-88) o Vilarrasa (1975 : 223 i ss.)

⁵⁶ Josep Colomé (1995), a partir d'un informe en defensa del cooperativisme a Vilanova i la Geltrú, opta per un valor encara més elevat : 1,09 pts per home adult i dia.

alimentari. En definitiva, hem optat per considerar com a més correcte el valor -sempre aproximat- de 0,8 pts/dia per home adult o el seu equivalent anual de 292 pts⁵⁷.

El consum domèstic d'una unitat familiar, doncs, podria sintetitzar-se en l'expressió següent:

$$C_{cd} = \alpha A + \alpha V + E + M + \alpha X$$

essent C_{cd} el cost del consum domèstic, valorat monetàriament, A el cost de l'alimentació, V el cost de roba i calçat, E el combustible d'ús domèstic, M el cost d'allotjament i manteniment d'edificis, X altres despeses i α la composició de la unitat familiar. Els valors de A i V els hem estimat, per 1880, en 292 i 40 pts anuals, respectivament, per cada adult masculí. Hem estimat també un valor de 20 pts anuals per adult masculí en concepte de malalties, tabac i altres despeses vàries (X). Donat que el consum de A , V i X no són constants per a cada unitat familiar sinó que varien en funció de la mida de la família i la composició d'aquesta, α és la suma dels coeficients de consum per edat i sexe establerts per Wrigley i Schofield i utilitzats àmpliament en estudis demogràfics i econòmics⁵⁸. Els valors de M i E els hem considerat constants i independents de la composició i mida de la unitat familiar, i equivalents a 114 i 36 pts/any.

El Gràfic 3.1 representa les estimacions realitzades sobre necessitats de consum per a cadascuna de les unitats familiars de la població model de Monells. El reproduïm només a tall d'il·lustració. Més endavant l'utilitzarem per extreure'n les conclusions que siguin pertinents.

⁵⁷ Tenint en compte els coeficients que s'apliquen per calcular el consum femení (vegeu la nota següent), el consum d'una dona adulta oscil·laria entre 234 pts/any i 164 pts/any, en funció de la seva edat. Dins aquesta franja hi encaixa perfectament un altre dels testimonis localitzats. En els capítols matrimonials signats per Jaume Llonch Daima i Joaquina Bonet Pou, de Valldevià i Monells, respectivament, una de les clàusules fa referència a la pensió alimentària a la qual tindrà dret la futura esposa en cas d'enviudar i no entendre's amb l'hereu (fill del primer matrimoni de Jaume Llonch) : *"Quiere el primero que en el caso que le sobreviviera Francisca y no queriendo habitar con sus hijos Jaime y Joaquina, y no detrayendo su dote ni créditos dotales le sea entregado por los mismos cada año por alimentos cinco cuarteras de trigo bueno, cinco botas de vino, veinte carniceras de tocino"* (AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Trias, 10 gener 1857). El valor d'aquesta pensió alimentària era, segons els preus mitjos (de producció) del període, de 198 pts/any. Sobre la utilització de les clàusules de pensió alimentària en capítols matrimonials i testaments per a l'estudi de la dieta, vegeu Bernard, 1975; Levi, 1990 i Dyer, 1991

⁵⁸ Wrigley i Schofield, 1981 : 444-446. Vegeu també Camps, 1991 i Woolf, 1986.

3.3 Costos de reproducció de l'explotació

En les economies agràries tradicionals no només cal cobrir les necessitats de manutenció i reproducció dels membres de la unitat familiar. També cal assegurar la reposició dels altres inputs que participen en cada cicle productiu. En l'estadi tecnològic corresponent a mitjan segle XIX, a més de la força de treball humana, destaquen altres tres elements com a inputs en el procés de producció agrari: l'utilitatge, la llavor i el bestiar de treball.

L'utilitatge agrícola

L'utilitatge utilitzat a mitjan segle XIX s'inscrivía en l'univers tecnològic tradicional. La font d'energia continuava essent bàsicament humana i animal i les grans màquines recol·lectores encara no s'havien difós. En general, el volum de capital immobilitzat en eines i útils agraris era relativament baix. La taula 3.9, elaborada a partir d'una petita mostra aleatòria d'inventaris de béns⁵⁹, és una imatge força clara i entenedora del que podia ser habitual en el conjunt de les explotacions pageses. La mostra inclou algun masover i, sobretot, a petits propietaris. Les explotacions pageses solien tenir entre una i tres arades, amb un conjunt variable d'accessoris, així com un carro o carreta (i, en algunes ocasions, ambdós), també amb els seus accessoris. En alguns casos l'inventari també posa de relleu l'existència de diferents elements emprats en l'alimentació o la utilització del bestiar (bassins, brides, morralles, estreps, selles). Entre les eines de conreu amb major presència als inventaris destaquen el bigot, el cavic, la fanga, diversos tipus de forca, el magall i el tràmec, totes elles d'utilització manual. A aquesta relació caldria afegir-hi les eines de recol·lecció, sobretot la falç i la dalla, tot i que la seva presència als inventaris és menor de la que es podria pensar. Menys freqüent era la possessió dels instruments i útils necessaris per a l'elaboració de vi i d'oli. Només en tres dels 10 inventaris de la mostra s'hi enregistra una tina per trepitjar raïm, i només un d'aquests hi afegeix una premsa de vi. Tampoc era freqüent la possessió d'útils per a la mòlta d'olives, car exigia una instal·lació força més complexa i costosa. Un altre capítol important eren els recipients utilitzats per a

⁵⁹ Sobre la utilització dels inventaris de béns pel coneixement de l'utilitatge agrícola, vegeu Ferrer, 1987 : 109-112

l'emmagatzematge o pel transport de la producció agrícola. Entre aquests destaquen les botes de vi, en especial entre aquelles explotacions que n'elaboraven, les semals o portadores per a la recol·lecció del raïm, sacs per a guardar el gra o la farina i un conjunt heterogeni de recipients com ara cabassos, canats, coves o gerres. Finalment, a aquest llistat d'utilatge agrícola només caldria afegir-hi algun tipus de mesura, en especial per a grans (cop, quartà, mesuró).

Tot i que, certament, existia una certa desigualtat en la dotació d'utilatge de les diferents explotacions, les disparitats que poden deduir-se de la taula 3.9 no són massa grans, fet comprensible ja que si bé les necessitats d'utilatge mantenen una certa relació amb la mida de l'explotació, aquesta relació no era en absolut lineal. Probablement les explotacions més petites havien d'immobilitzar, en concepte d'utilatge, un volum de capital per unitat de superfície superior que les altres perquè la realització de l'activitat agrària requeria una dotació mínima, independentment de l'extensió de terra a conrear⁶⁰.

D'altra banda, cal considerar també el fet que les estratègies de policonreu exigien una dotació mínima per a la realització de cadascuna de les línies de conreu. Calia utilatge específic per la vinya, per l'olivera, pels cereals o per l'horta. En certa mesura aquesta dispersió en els objectius productius podia contribuir, d'una banda a elevar el volum mínim de capital necessari⁶¹ per a la realització de l'activitat agrària i, d'altra banda, a bloquejar inversions més importants en una de les línies productives.

⁶⁰ Per aquesta raó no considerem oportú utilitzar -com fa J. Colomé- els valors de reposició d'utilatge per hectàrea que s'obtenen d'algunes cartilles avaluatòries o dels comptes d'explotació de finques-model.

⁶¹ Això pot justificar, parcialment, que la nostra estimació dels costos de reposició dels útils exclusivament de conreu sigui més elevada que no pas la realitzada per J. Colomé pel Penedès, donat el caràcter predominantment vitícola de les explotacions d'aquella zona. La resta s'explica per la discrepàcia reflexada en la nota anterior. Que la valoració dels costos totals de reposició d'utilatge sigui més elevada pel Penedès s'explica perquè la major part d'UFP posseïen un celler per a la vinificació.

Taula 3.9 : Utilitatge agrícola segons alguns inventaris de béns

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	K
Extensió de terres de conreu en propietat (ha)	?	4,5	4,5	masover	2,9	?	19,5	3,0	7,2	4,0	15,4
Instruments aratoris	vegeu taula 2.1										
arada			2	2	1	1	3	1	2	3	1
Eines de conreu i altres											
aixada			2		1						
aixadella	2			1							
arpelles	1										
arrencador		2									
bigot	1		1	1	1				1		1
cavics	2	1		2	2				1		2
dall (o podall)										1	
dalla	1			1	1						
dèstral		1		2	2				1	2	
garbells i cribes	1			3	2				1		3
fanga	1	4					2	1	1	1	
fangó		2									
falç					1				2		
falç bosquera					1						
falçot					1						
forca	1	4		>6	3						2
magall	1	1	1	1	1				1	1	
martell					1						
pala plana					1						
pala de pues			2		1		2				
pala de graner		1									
podadora		3			1				2		
rampi		2		1	2						
rasclinet					1						
serra de fuster										1	
sevira? per treure fems									1		
tràmec					4			2	2	2	3
Carruatges											
albarda		2	1	1							
carreta			1	1		1			1	1	
carro				1	1		1	1			1
escala de carro		2			1					1	
guamiments carro		1		1	1			1			
mitjans de carreta							2			1	1
roda de carro		2									
Recipients											
barral		2			1						
barril de traginar guix romà										1	
bota de 6 cargues	1				1						
bota de 4 cargues	2	2			2			1			
bota de 2 cargues	1	2			1			2			
bota de 1 carga		1									
bota de 0,5 carga	1	1			1						
bota (sense especificar)			4								
botatxo					1						
cabàs				5	4			3			
canat			2						2	3	1
càntir per oli		1		2							
cistell			varis								
cossi					4	2					

cosci per oli		1								
cosci de terra		1								
Cove	1				1			2		
Cove paller		1		1						
"currales" de 20 porrons	1									
"currales" de 5 porrons	1									
gaveta				1	1					
gerra (tinaja)			1	2	5					
perol d'aram								1		
pica d'oli		1								
pipa de vi								5		
sacs		14	6	5	13	3		50	9	2
semai o portadora		10	4		7			4		
Mesures										
cop		1								
corlà		1							1	1
corlà de fusta				1				1		
mesuró								1		
romana de ferro									1	
Atuells i estris per animals										
bassi	1	1			1					
brides		2			1					
estreps					1					
morralis		2		2						
sella									1	
Elaboració vi										
colador				1						
embut llautó o llauna	2				1					
embut fusta		1								
premsa de fusta	1									
tina de fusta	1				1				1	
Elaboració olives										
mola amb buyal per moldre olives									1	
nomi de pedra per desfer olives									1	
Aïtres										
anemadors				3						
cardinchs		2								
debanells amb verga de ferro					1					
escales		1			2				1	
esquellarincs					1 rotlló					
ganasties		1								
galitges		1								
magaina		1						1	1	
pasadors				1	1					
picadera				1						
post									2	
regadora	1			1	1					
rusc de suro					1					
soga		1								
tramaquina					1					

Fonts : (A) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias 1 Juliol 1854, inventari de Cosme Lladó, de Monells; (B) AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 8 Juny 1857, inventari de Joan Mulà, manescal, de Monells; (C) AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 18 octubre 1861, inventari de Joan Solés Canals, de Torroella de Montgrí; (D) AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 14 març 1861, inventari de Miquel Cristófol Guilló, parcer, de Torroella de Montgrí; (E) AHG, Notarial, La Bisbal, 25 octubre 1857, inventari de Tomàs Masó, menestral, d'Ullastret; (F) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 2 març 1856, inventari de Salvador Bañeras, d'Ullastret; (G) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 22 setembre 1857, inventari Joan Vila Bañeras, propietari, d'Ullastret; (H) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 22 abril 1857, inventari de Rafael Gueus, flequer, d'Ullastret; (I) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomàs Cortada, 18 març 1858, inventari de Bonaventura Frigoia Prats, pagès propietari de Cruïlles; (J) AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomàs Cortada, 5 octubre 1858, inventari de Joan Ametller, pagès masover, de Fonteta; (K) AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, 13 desembre 1855, inventari de Pere Coll, d'Ullastret

Fins a quin punt pot fer-se una valoració de l'utilatge agrícola, del capital immobilitzat en aquest concepte?. Els inventaris de béns no especifiquen el valor -ni detallat ni global- dels béns mobles. L'únic cas disponible és força excepcional. Es tracta d'un inventari privat (del qual se'n fan successives versions) del Mas Pinell (taula 3.10). És excepcional per tres motius: perquè es tracta d'una gran explotació agrària, amb més de 100 hectàrees; perquè els pactes de masoveria no són els habituals i el conjunt d'utilatge i màquines pertanyen a mitges al propietari i al masover; i perquè és una explotació molt mecanitzada, atribuïble només en part a la tardana data d'elaboració de l'inventari (1904). El valor total d'aquest utilatge ascendia a 1662 pts (1495 pts en preus de 1880).

TAULA 3.10 : UTILATGE AGRARI DEL MAS PINELL (TORROELLA DE MONTGRÍ), 1904

	Valor unitari (pts)	Total (pts)
Instruments aratoris		
8 arades	18	142
2 camelles de tamborell	2,5	5
6 mitjans posts per sembrar	0,5	3
2 rascles	17	35
1 <i>rotllus</i> , o peça de fusta per trepitjar terra	18	18
Carruatges		
5 carros en bon estat	86	430
2 carros en mal estat	35	70
3 jocs de guarnicions per carros	25	75
Guarniments per animals		
16 jocs collars amb esquella	2	32
5 jocs de guarnicions per a bous	6	30
2 jocs de guarnicions per a cavalls	15	30
1 gàbia per pesar porcs	5	5
1 menjadora	1	1
4 morrions	1,5	6
2 perxes per conduir les eugues	1	1
Eines i maquinària de recol·lecció		
4 cobles de cabestres de les eugues per batre		3
1 dalla	5	5
2 dallots	1	2
1 màquina bona per segar blat	300	300
1 màquina vella per segar blat	20	20
1 màquina bona per segar herbes	150	150
1 màquina bona per rampinar	50	50
1 màquina bona per esgranar blat de moro	10	10
1 màquina bona per garbellar	15	15
Altres eines		
1 bigot	1	1
5 destrals	1	5
8 forques	1	1
6 garbells	1	1

1 mola per esmolar destrals	2	2
3 pales per fer sèquies	1,5	5
2 pales per carregar terra	1,5	3
6 pales de pues	0,9	5
2 peladores	0,5	1
12 rasclats	5	60
1 talla-palla	4	4
5 tràmeçs	2	10
1 xerrac	4	4
Recipients		
4 coves	2	8
8 bótes de vi	4	32
1 bóta per transportar aigua	4	4
1 semal o portadora		
Mesures		
2 "aseroes para medir granos"	1	2
1 quartà ("sistema nuevo para medir grano")	2	2
1 romana de ferro per pesar	6	6
Altres		
1 boixart		
1 "burro de ajustar grano"	2	2
1 "burro de ajustar tierra"	2	2
3 cordes per transportar garbes	1,5	5
2 cordes	2	2
1 escontell	2	1
2 "largos lanar"	10	20
1 massa de fusta	1	1
1 màquina bona per esmolar	20	20
3 tascons de ferro	1	3
TOTAL		1662

Font : A. D. G., fons Casa Carles, inventari de béns de 1904

L'inventari del Pinell, però, no ens resol els problemes. El nostre objectiu és conèixer no tant el valor d'inventari, que perita un valor d'estoc tenint en compte l'estat de conservació de cada peça, sinó el valor del flux anual. Per això el que s'ha de conèixer és el valor inicial de cada eina i el seu temps de vida útil, a més del valor que, eventualment, pogués tenir com a ferralla. Un procediment per fer-ho consisteix en recórrer a aquelles comptabilitats que continguin adquisicions d'utilatge i el seu preu. El llibre de comptes del Pinell, iniciat el 1878, ens ha estat de gran utilitat per aquesta finalitat. A partir de les seves anotacions comptables, i de les pautes indicades pels inventaris de la taula 3.9, hem elaborat una estimació raonable del capital inicial mínim que una explotació pagesa requeria. El resultat es recull a la taula 3.11, amb una valoració global de 250 pts. Suposant una vida mitja de 10 anys pel conjunt d'eines i recipients i de 20 anys pel carruatge, el valor anual de reposició

d'aquests objectes equivaldria a 19 pessetes, quantitat a la qual cal afegir el que es pagava al ferrer, al guarnicioner i al carreter que realitzaven les obligades reparacions i que, atenent a l'exemple del Pinell, hem valorat en 9 pts anuals. En total, per tant, estimem que els costos de reposició de l'utilatge agrícola s'elevaven a unes 28 pts anuals.

Taula 3.11 : Model del capital inicial mínim invertit en utilatge en una petita explotació pagesa (1880)

útil o eina	valor original (en pts)
1 arada	20
1 jou	9
1 rascle	12
1 joc guarnicions per bous	10,5
2 forques	18
1 dala	12
1 falç	2,5
2 pales	4
1 tràmec	5
1 garbell	4
5 coves, cabassos o altres recipients	12
5 sacs	5
1 boia	10
cordes	6
1 carro i guarnicions	120
Total	250

Font : Elaboració pròpia a partir de la taula 3.6 i de la comptabilitat del Mas Pinell. Tot i que pugui semblar exagerat el valor imputat en concepte de carruatge, el cert és que (a) tots els inventaris de la taula 3.6, amb excepció d'un, registren almenys un carro o una carreta i (b) hem reduït el valor que els llibres del Pinell consignaven a un carro nou, considerant la possibilitat que explotacions més petites adquirissin també carruatges més petits.

El cost dels animals de treball

El bestiar de treball era un instrument imprescindible per a la realització de l'activitat agrícola. La major part de les unitats familiars disposaven almenys d'un animal de treball. Cas de no disposar-ne, o de no fer-ho en la quantitat suficient, es veien en l'obligació de llogar-los en determinats moments del cicle

agrícola⁶², a uns preus que anaven de les 2,5 pts/jornal en el cas d'un cavall o una mula, a 1,5 pts en el cas d'una vaca, o 2 pts si es tractava d'un bou⁶³.

Els animals de treball comportaven costos escalables, però amb una certa rigidesa. Tenir un animal implicava uns costos fixos, amb una certa independència respecte la superfície de l'explotació o del patrimoni. A partir d'una determinada extensió un animal era insuficient i calia disposar-ne d'un segon per conrear adequadament les terres. Però, sovint aquest segon no s'aprofitava plenament fins a disposar d'una extensió superior. En termes generals es considerava que calien un parell de bous per cada 25 vessanes (5,5 ha) conreades:

*"Los labradores llaman hacienda de dos pares á las de 50 besanas, y de 6 á las de 150, pues se conceptúan de absoluta necesidad un par de bueyes de labor para cada 25 besanas"*⁶⁴

El valor d'un animal de treball era elevat. El seu preu depenia, sobretot, de l'edat, de si havia estat ensinistrat i de la seva capacitat de treball⁶⁵. El caràcter heterogeni del bestiar en tant que mercaderia fa que sigui difícil, amb les fonts disponibles, determinar un preu mig per espècie. Segons la *Junta Consultiva Agronómica*, a finals de segle el preu mitjà d'un bou era de 300 pts i 200 el d'una vaca, mentre que les eugues valien entorn les 450 pts, les mules entorn les 600 pts i els cavalls entorn els 800 pts per cap⁶⁶. Però aquests valors són xifres molt aproximades que només parcialment encaixen amb altres informacions sobre la mateixa qüestió. Els gràfics sobre els preus de compra i venda de bestiar enregistrats als masos Cancell i Pinell reproduïts a l'apèndix posen de relleu la gran dispersió de valors i la poca representativitat dels preus mitjos. Fins i tot entre els dos masos, s'observen algunes divergències significatives, en especial en el preu dels cavalls, que ens obliguen a repensar cadascun dels preus i a remarcar el seu caràcter singular. Tot i això, donat que ens cal determinar un valor per estimar el cost de capital que implicava la

⁶² Tot i que, segons els informes de la Junta Consultiva Agronómica, *"no es práctica muy usada entre los labradores de esta provincia el alquilar las yuntas para las faenas agrícolas, lo que únicamente sucede en casos excepcionales"* (Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387)

⁶³ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387

⁶⁴ Sabater, 1853a : 247

⁶⁵ Rierola, 1926 : 35

⁶⁶ Junta Consultiva Agronómica, 1891d : 387-391

adquisició d'un animal, hem optat per utilitzar els valors donats per la *Junta Consultiva Agronómica*, rectificant-los en funció de les altres dades i convertint-ho a preus constants de 1855-64. Els valors considerats han estat els següent : 350 pts/cap pel bestiar boví; 250 pel vaquí; 600 el cavall; 500 el mular i 70 l'asiní.

Taula 3.12 : Costos de manteniment del bestiar de treball (en pessetes per cap)

	Bou	Vaca	Cavall	Mula	Ase
Alimentació i estabulació					
Empordà	365		410		
Castell Aro	272		290	290	225
Torroella	232		212		
Província Girona	282	230		760	203
Vallès	339		780	780	140
Penedès				680	96
Manescal, medicaments i ferradures					
Empordà	6,5		25		
Castell Aro	10		17	17	4
Torroella	13				
Província Girona	15	12		42	45
Vallès	8		32	32	20
Penedès				32	21
Total (valor considerat)	275	225	700	650	200

Font : Les dades pel conjunt de l'Empordà procedeixen de la intervenció de F. Jordi en les sessions de l'Exposició de Figueres de 1863 argumentant a favor de la substitució dels bous per eugues, amb unes xifres "arreglades" per a servir al seu argument (IACSI, 1863 : 238). Les de Castell d'Aro i Torroella de Montgrí procedeixen de la cartilla avaluatòria de 1881. Les xifres provincials corresponen a Junta Consultiva Agronómica, 1881d. Els valors de les comarques del Vallès i el Penedès, que utilitzem com a punt de contrast i referència, procedeixen de IACSI, 1879. En tots els casos, s'ha estimat el preu pels anys 1860 a partir de l'Índex Maluquer. No ens ha semblat raonable fer una mitjana simple del conjunt de valors arreglats i hem preferit optar per una xifra arrodonida obtinguda a través del contrast entre els diferents valors proposats.

La compra d'un animal significava una inversió molt important per a una família pagesa. La vida laboral d'aquest animal podia oscil·lar entorn els 10 anys. En el cas dels bous i les vaques, quan l'animal deixava de ser útil pel treball solia ser venut a un escorxador, després d'un període curt d'engreix, pel seu sacrifici. Amb aquesta venda tot sovint s'obtenia un import similar a l'invertit en la seva compra⁶⁷ i els costos de reposició del capital es limitaven a l'alimentació suplementària que durant dues o tres setmanes se li

⁶⁷ Un testimoni de 1926 ens explica que "...tradicionalment els bous fan feina durant 12 o 14 anys, fins que la gent s'adona que no treballen tant com abans solien, que estan malalts o que son flacs; aleshores els engraxen ràpidament en 2 o 3 setmanes i els porten a l'escorxador (...). El preu dels bous de 5 a 7 anys, quan estan en plena potència és de 2400 pessetes a 2560. Els bous que es maten als escorxadors valen 2700 pts per mica grassos que estiguin" (Rierola, 1926 : 35 i 6). Vegeu també Aguiló, 1897 : 145

subministrava. Les altres espècies no es beneficiaven de la possibilitat de ser venudes pel consum carni al final de llur vida laboral. Això implica que aquelles UFP que posseïssin cavalls, ases o mules havien de tenir una certa capacitat d'estalvi (o d'endeutament) per tal de restituir els animals morts o inútils. Cal, per tant, en aquests casos, atribuir un valor d'amortització al capital invertit⁶⁸.

Els principals capítols pel que fa a les despeses de manteniment dels animals de treball eren l'alimentació i la sanitat. Les informacions recollides al respecte es troben a la taula 3.12. Com pot constatar-se en aquesta taula, es té en consideració que l'alimentació del bestiar boví era molt més barata, en permetre l'aprofitament de molts dels residus vegetals de l'explotació.

Amb les informacions aportades fins ara, ja podríem intentar una valoració de les despeses generades pels animals. Recuperant el que hem dit, podríem considerar -per exemple- que una explotació de 25 vessanes (5,5 ha) requeria tenir un parell de bous, que el valor de manteniment dels mateixos era de 550 pessetes anuals i que no imputem cap valor per reposició del capital. En aquestes condicions, a cada hectàrea de terra conreada li correspondria una càrrega de 100 pts en concepte d'animal de treball. Però això és una exageració, ja que el manteniment dels animals suposaria una càrrega del 60 al 40 % sobre els ingressos bruts d'una hectàrea de sembradura. I perquè el raonament l'hem realitzat amb bous. D'haver-ho fet amb cavalls, l'exageració encara seria superior. Llogar els quasi 12,5 jornals de parell que requereix una hectàrea de sembradura amb rotació blat-faves ascendia a 50 pts. Per què no llogar animals de fora, si sortien a meitat de preu? Ni la cria de les femelles ni la producció de fems, probablement serien arguments suficients si, realment, el cost de mantenir els animals de treball fos el doble que el de contractar el seu treball a jornal.

Òbviament el raonament realitzat és fal·laç perquè no té en compte que al llarg del cicle agrícola, les necessitats de treball animal no eren constants, ni que durant els períodes d'inactivitat agrícola els animals eren utilitzats per a altres feines que generaven ingressos complementaris d'origen no necessàriament agrícola. No es pot descarregar sobre una única font d'ingrés (la terra) tots els costos de manteniment i reposició del bestiar de treball, si no

⁶⁸ Considerarem un cost anual del 10% sobre el valor original en concepte d'amortització del capital.

es volen sobrevalorar les despeses atribuïbles a la producció agrícola. Per això, proposem de comptabilitzar el cost dels animals de treball en relació al treball animal necessari per unitat de superfície de cada tipus de conreu.

El mètode seguit ha estat el prorrateig del cost anual de manteniment de les diferents espècies animals entre la mitjana de dies laborals hàbils⁶⁹ (235 dies per any). Els resultats, desagregats per espècies, els recull la taula 3.13. Ponderant el cost de cada espècie pel seu pes relatiu en la comarca, obtenim que el cost mitjà d'un animal de treball era de 1,85 pts per dia laborable (o 435 pts anuals), un valor una mica inferior al preu d'un jornal de bou (2 pessetes⁷⁰).

Taula 3.13 : Cost del treball animal per dia laborable

	Bou	Vaca	Cavall	Mula	Ase
Cost manteniment	275	225	700	650	200
Amortització capital	-	-	60	50	7
Cost anual total	275	225	760	700	207
Dies laborals hàbils	235	235	235	235	235
Cost per jornal laboral	1,17	1,00	3,23	2,98	0,88

Font : Elaborat a partir dels quadres anteriors

Taula 3.14 : Cost del treball animal per hectàrea i any (en pts/ha)

Conreu	jornals/ha	Cost amb bous	Cost mitjà
sembradura (rotació sense guaret)	24,4	28,5	45,1
sembradura (rotació bianual amb guaret blanc)	22,4	26,2	41,4
vinya	10,0	11,7	18,5
olivera	6,0	7,0	11,1

Font: Elaborat a partir de l'apèndix 3 i de la taula 3.13. Cal tenir en compte que el nombre de jornals expressat en la segona columna és el doble dels indicats en l'apèndix 3 perquè els jornals recollits allà són d'home i parati d'animals. La tercera columna estima el cost monetari per hectàrea quan els animals utilitzats eren bous. La quarta fa el mateix suposant que s'utilitzen totes les espècies d'animals de treball censades i en les mateixes proporcions que el pes relatiu de cadascuna.

⁶⁹ Els dies hàbils de treball dels animals oscil·laven entre 210 i 250 per any, segons les diferents fonts d'informació. Les cartilles avaluatòries de Castell d'Aro i Torroella de Montgrí de 1881 coincideixen en suposar una mitjana de 210 dies hàbils de treball al llarg de l'any, per a totes les espècies d'animals de treball. L'informador de la Junta Consultiva Agronòmica considerava que els bous treballaven una mitjana de 238 dies per any, 190 les vaques i 250 les mules (Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 388-391). I, molt més ençà, un articulista de la Plana de Vic sostenia que els bous "a l'any venen a treballar de 225 a 250 dies; els dies restants s'estan a l'estable, on reparen llurs teixits i guanyen diners en forma de cam" (Rierola, 1926 : 32). La durada de la jornada de treball era de 8 a 10 hores, quan es tractava d'animals adults (Rierola, 1926 : 32; Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 386).

⁷⁰ Junta Consultiva Agronòmica, 1891d : 387

Donat que el que ens interessa computar és cost del treball animal per hectàrea, hem aplicat els càlculs de la taula 3.13 als diferents conreus-tipus, en funció dels jornals d'animal estimats en cadascun d'ells (taula 3.14)

La reposició de la llavor

El tercer element a considerar com a despesa de reproducció de l'explotació és la reposició de la llavor en aquells conreus de cycle vegetatiu anual o estacional. La valoració d'aquest element és molt menys problemàtica que els punts anteriors, perquè coneixem amb una certa precisió tant les quantitats mitjanes de llavor sembrada (vegeu apartat 1.6) com el preu de cotització dels grans en el mercat. Tenint en compte la distribució dels conreus herbacis sostinguda anteriorment (taula 3.2) i els valors de la taula 3.15, el cost mig de la llavor per hectàrea de sembradura era de 32,2 pts.

Taula 3.15 : Valoració de la llavor sembrada per hectàrea

	Llavor sembrada (hl/ha)	Preu (pts/hl)	Cost per ha (pts)
blat	2,1	25,06	49,98
mestall	1,9	21,23	36,06
civada	1,7	9,76	11,78
ordi	1,8	11,28	19,89
faves	2,6	18,55	44,46
mongetes	3,0	25,80	77,40
blat de moro	1,6	15,73	25,17

Font: taula 1.8 i taula 1.13. Els preus utilitzats corresponen als preus de venda dels productors.

Les despeses de reproducció de l'explotació. Aplicació a la població pilot de Monells

El conjunt de costos de reproducció de l'explotació agrícola, en conclusió, pot resumir-se en la següent expressió:

$$C_{re} = U + \eta B + \delta L$$

essent C els costos de reproducció de l'explotació d'una UFP, U les despeses de reposició de l'utilatge i eines agrícoles (28 pessetes anuals), B el valor d'un jornal de treball animal suposant 235 dies hàbils per any (1,85 pts/dia⁷¹), L el valor de la llavor necessària per sembrar 1 hectàrea (32,2 pts/ha), δ l'extensió dedicada als conreus de sembradura i η el nombre de jornals d'animal necessaris pel conreu de les terres posseïdes⁷². Com s'ha explicat, la nostra intenció no és tant l'anàlisi de les condicions de reproducció d'una explotació agrícola sinó d'un patrimoni (donat que només coneixem amb certesa les terres que es posseïen en propietat). En conseqüència, el que valorarem seran els costos de reproducció de l'explotació patrimonial (Crep).

Si apliquem al municipi de Monells, utilitzat com a mostra i exemple, aquests raonaments sobre les despeses de reproducció de l'explotació obtenim que, de les 82 unitats familiars propietàries, el 75% necessiten menys de 200 pts anuals per cobrir les despeses en aquest concepte. I un 34% requereix menys de 100 pts anuals. Només una petita fracció de propietaris (5%) requeriria més de 500 pts anuals, dada que ja ens dona un indicatiu clar sobre les característiques i dimensions dels patrimonis agraris (taula 3.16).

Taula 3.16 : Estimació monetària de les despeses d'explotació de les Unitats Familiars propietàries de Monells, 1881

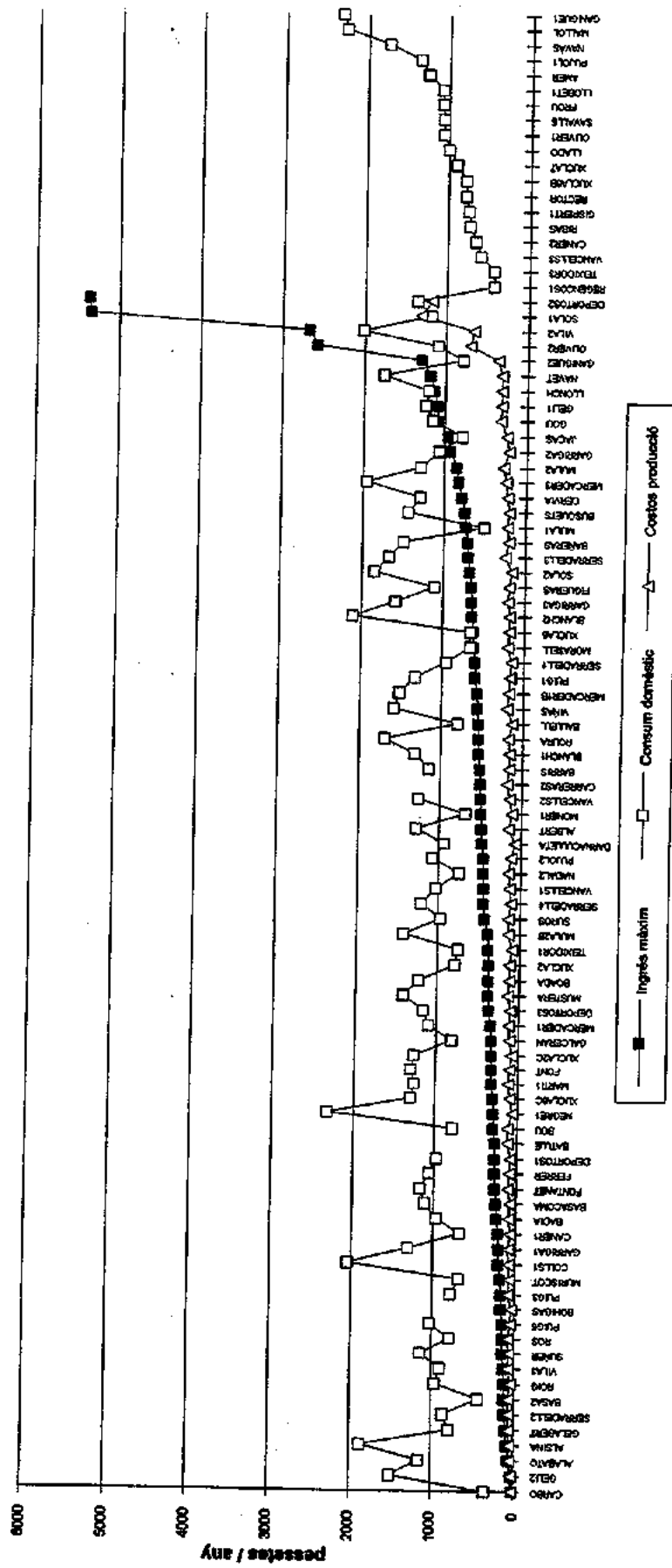
pts/any	nº unitats familiars	%	% acumulat
< 50	6	7,5	7,5
50-99	21	26,3	33,8
100-199	33	41,2	75,0
200-499	16	20,0	95,0
500-999	2	2,5	97,5
>1000	2	2,5	100

Font: Elaboració pròpia a partir de l'amillament de 1881

⁷¹ Preferim utilitzar el cost mig per dia laborable, més que el cost d'utilització dels bous (també per dia laborable) perquè aquests són menys versàtils per als usos no agrícoles i no ho hem tingut en compte a l'hora de l'estimació. Si utilitzéssim les 1,17 pts/jornal, menysvalorariem les despeses generades pel bestiar de treball.

⁷² El nombre de jornals es calcula a multiplicant la superfície destinada a cada línia de conreus (sembradura, vinya, olivera) pel nombre de jornals d'animal necessaris expressat en la Taula 3.13.

Gràfic 3.2 : Contrast entre l'ingrés procedent de les propietats de cada UFP i les despeses de consum i producció (Monells, 1881)



El gràfic 3.2 ens il·lustra el que hem estat analitzant fins el moment. El contrast entre l'ingrés brut màxim que cada UFP de Monells podia obtenir de les terres del seu patrimoni, les deduccions que calia fer-hi en concepte de despeses de reproducció de l'explotació i les necessitats de consum domèstic posa de relleu que només unes quantes famílies -molt poques- podien assegurar la seva subsistència amb les terres que posseïen⁷³. Les possibilitats d'autoabastiment probablement restaven molt lluny per a la major part de la població rural⁷⁴. ¿Fins a quin punt aquesta realitat podia veure's encara més accentuada per efecte dels principals mecanismes captadors de l'excedent pagès?. Aquest serà l'objecte del proper apartat.

3.4 Les detraccions a la producció pagesa : impostos i renda de la terra a la segona meitat del segle XIX

Les condicions de reproducció de les economies familiars pageses estan profundament mediatitzades per les exaccions imposades pel marc legal i social. L'anàlisi d'aquelles, per tant, fóra incompleta si oblidéssim de considerar les detraccions d'una part de la producció -de l'excedent- pagesa. A la Catalunya burgesa de mitjan segle XIX les dues vies principals de captació de l'excedent agrari eren la fiscalitat i la renda de la terra⁷⁵. La primera implicava una detracció amb caràcter públic, mentre que la segona tenia caràcter privat.

⁷³ Tot i que alguns tenien propietats fora del terme de Monells, com veurem, la incidència d'aquest fet sobre les nostres conclusions és pràcticament insignificant.

⁷⁴ Per afirmar-ho amb major certesa caldria conèixer els ingressos que podien obtenir de terres explotades en arrendament o parceria.

⁷⁵ No oblidem que existien altres vies de captació de l'excedent pagès que podien tenir certa importància en el marc social i legal de l'època, en especial algunes formes d'endeutament i les vendes compulsives. El pes real d'aquestes altres vies de captació d'excedent, però, depenia molt de la posició concreta de cada unitat familiar i, ara per ara, no disposem de massa elements per generalitzar-les. Cal remarcar, malgrat tot, que per moments anteriors i en zones força diferents a l'estudiada, s'ha descrit la rellevància dels mecanismes d'endeutament sobre la dinàmica econòmica de les unitats familiars pageses (vegeu Tello, 1987)

Fiscalitat

La referència bàsica per abordar la qüestió de la pressió fiscal és la reforma tributària Mon-Santillan, plasmada en la Llei de Pressupostos de 1845, que va marcar la pauta al sistema fiscal espanyol durant tota la segona meitat del segle XIX, almenys fins la reforma Villaverde, el 1900⁷⁶. La reforma de 1845 responia a la pretensió d'unificar els diferents sistemes fiscals heretats de l'Antic Règim, posant fi al predomini de les formes indirectes d'imposició - predominants en els territoris de l'antiga Corona Castellana- i, sobretot, responia a la voluntat d'augmentar els ingressos i resoldre els greus problemes de finançament de la hisenda estatal. La reforma va consistir, bàsicament, en la refosa de diverses contribucions anteriors⁷⁷. Les figures tributàries que varen sorgir d'aquesta refosa foren la Contribució sobre Béns Immobles, Conreus i Ramaderia, el Subsidi Industrial i de Comerç, la Contribució de Consums i els Drets d'Hipoteques.

El centre de la reforma fou la creació d'una contribució territorial que gravava l'agricultura en substitució del desaparegut delme⁷⁸. Teòricament, aquest impost havia d'afectar per igual la renda de la terra i el benefici, en clara contradicció amb els principis ricardians que presumiblement havien inspirat als reformadors⁷⁹. La distribució de la càrrega tributària era realitzada a través d'un

⁷⁶ Sobre la reforma tributària de 1845, la referència bàsica és Estapé, 1971. Vegeu també Fontana, 1980; Fuentes Quintana, 1990; Comín, 1989; Artola, 1986

⁷⁷ L'única innovació rellevant, la "*contribución de inquilinatos*", un assaig repartiment de la càrrega tributària proporcional a la renda personal, va tenir una vida tan breu que no val la pena destacar-la. Vegeu Estapé, 1971 : 161 i Fuentes Quintana, 1990 : 7-10.

⁷⁸ Artola, 1986 : 70-71. La idea de substituir el delme -o part d'ell- per una contribució sobre el producte agrari havia estat un objectiu reiterat durant les experiències de govern liberal de la primera meitat del segle XIX. La historiografia espanyola ha sostingut que la substitució del delme per un impost sobre la producció agrària va ser clau perquè va implicar el pas d'un sistema de pagament en espècie a un altre de pagament en diner, i aquest canvi va forçar els agricultors a mercantilitzar una part de la collita. Probablement això sigui vàlid per a moltes àrees de l'Estat espanyol on la fiscalitat d'Antic Règim era, sobretot, una fiscalitat indirecta. A Catalunya, però, aquest procés segurament va produir-se molt abans, com a conseqüència de la instauració del Cadastre borbònic després de la Guerra de Successió.

⁷⁹ El producte líquid subjecte a gravamen, que les cartilles avaluatòries tenien la finalitat d'avaluar, s'obtenia deduint les despeses salarials, el treball animal, la llavor i altres inputs utilitzats (anticriptogàmics, per exemple), dels ingressos mitjos per qualitat de terra. En el producte imposable, per tant, hi restaven la renda i el benefici. Però, tal i com va dissenyar-se la reforma fiscal, els perceptors de rendes restaven, almenys parcialment, exclosos de pagament. En el cas de terres amb partició de dominis, la contribució es carregava íntegrament sobre el propietari del domini útil. A menys que s'aconseguís desviar la càrrega fiscal a tercers (com s'observa en molts contractes d'arrendament on el propietari traspasa parcialment o totalment les contribucions a l'arrendatari), qui havia d'afrontar el

sistema de quotes que, atesa la precarietat dels mètodes que l'Estat tenia per avaluar la riquesa real dels contribuents i mentre no es possessin els mitjans per alçar un cadastre⁸⁰, era clarament desigualitari. Aquest sistema de quotes anava acompanyat per la responsabilitat col·lectiva dels contribuents en el pagament de la quota assignada a la seva localitat, de tal manera que l'evasió o la morositat d'uns requeia en un augment impositiu pels altres.

De les contribucions esmentades, l'altra que gravava sistemàticament les economies pageses era la de consums. Inicialment dissenyada com un impost indirecte que substituís els antics drets de portes, a les petites viles rurals la contribució de consums va convertir-se en un altre impost directe repartit igualment per quotes. La Contribució de consums va aportar quasi l'11% dels ingressos del pressupost estatal durant la segona meitat del segle XIX⁸¹. En comparació, l'aportació de la Contribució Territorial va ser de l'ordre del 27%⁸². En termes relatius s'observa una certa estabilitat en el pes de cadascuna de les contribucions entre 1850 y 1900 (amb l'excepció dels moments en què la pressió popular i política forçava la supressió dels consums), paral·lelament a l'augment en termes absoluts de les quantitats recaptades. Fins a quin punt aquest augment responia a una major pressió fiscal⁸³, a un augment paral·lel de la riquesa o a un perfeccionament dels instruments estadístics que permetien aflorar riquesa oculta és una qüestió de difícil discerniment. Probablement tots varen tenir la seva participació en l'augment dels ingressos estatals (augment que, d'altra banda, fou clarament insuficient per atendre les creixents necessitats financeres de l'Estat, com posa de relleu l'enorme volum de deute públic en circulació).

pagament dels impostos era el propietari de l'útil. Les rendes emfitèutiques estaven exemptes de tributació. A diferència de Galícia, on la renda territorial desgravava (Villares, 1982 : 205), a Catalunya les rendes emfitèutiques no es feien constar en les declaracions dels amillaraments ni n'existia cap altre registre fiscal.

⁸⁰ Sobre la problemàtica dels sistemes d'informació fiscal, especialment en relació al cadastre, vegeu Pro, 1992

⁸¹ Fuentes Quintana, 1990 : 29

⁸² Fuentes Quintana, 1990 : 24

⁸³ El gravamen aplicat en la contribució territorial sobre el líquid imposable va tendir a augmentar durant la segona meitat de segle. A la dècada de 1850 tenia un sostre del 12% sobre el líquid imposable (Comín, 1989), mentre que a mitjan dècada de 1880, el gravamen ascendia fins el 20% excepte en determinades localitats que havien aconseguit rebaixes fiscals i només contribuïen pel 16% de la riquesa líquida (vegeu, a títol d'exemple, el BOP de Girona del 30 maig 1884).

La pressió tributària suportada pels grups pagesos no acabava amb els impostos esmentats. A més de les quantitats que ocasionalment i amb no massa freqüència es poguessin abonar en concepte de drets d'hipoteques, cal tenir en compte, d'una banda, algunes figures fiscals menors pel que fa a la seva aportació als ingressos estatals però rellevants pel pagès contribuent, a més de tots els recàrrecs imposats per les administracions locals per obtenir recursos pel seu propi finançament. Entre les primeres hem d'esmentar la Prestació Personal per al manteniment i millora dels camins veïnals, l'Impost de Cèdules Personals i l'Impost Equivalent als de la Sal. La Prestació Personal era un tribut en treball que podia ser redimit a canvi del pagament d'una determinada quantitat. Els Ajuntaments tenien capacitat per determinar la quantitat de jornals que cada home i cada carruatge havien de prestar, així com per decidir el tipus d'obra i el moment en què calia realitzar els treballs. A tall d'exemple, podem citar una acta de l'Ajuntament de Monells en què el ple acorda les obligacions per l'any fiscal 1883-84:

"Seguidamente se pasó a la votación de la prestación personal y después de discutido, se acordó por unanimidad seis peonadas cada hombre, tres diadas de carros y carretas y la redención de los jornales es la de dos pesetas cada jornal, las yuntas 5 cada día, y serán distribuidas de la manera siguiente: En diciembre próximo tres jornales y dos días de carro y carreta, y en febrero de 1884, tres jornales y la otra diada de carro y carreta. De no aserse caducan"⁸⁴

Si hem de fer cas del contingut d'aquesta cita, la càrrega que implicava la prestació personal havia de ser molt important, tant pel nombre de jornals exigits com pel fet que afectava tots els homes adults, i no només els caps de família. Però l'última frase de la cita ens dóna una altra clau de lectura. "*De no aserse caducan*". Aquesta caducitat dels jornals de la prestació suggereix que, probablement, el seu grau d'acompliment era molt menor. En aquest sentit és il·lustrativa la circular que el 21 de març de 1884 la secció de Foment de la Província de Girona⁸⁵ va adreçar a tots els ajuntaments, on començava reconeixent l'escassa observació que aquests feien de la Llei que regulava la conservació dels camins veïnals:

"Los datos que obran en este Gobierno ponen en evidencia que los caminos vecinales se hallan en estado intransitable. Los Ayuntamientos sin duda han descuidado uno de los más inexcusables deberes que la Ley les encomienda, al no votar en tiempo oportuno los jornales de la prestación personal necesarios, á falta

⁸⁴ AHC La Bisbal, fons Monells, 1.1, Acta de 20 setembre 1883. Hem consultat els llibres d'actes del municipi de Monells entre 1880 i 1889, i aquesta és l'única referència sobre la prestació personal.

⁸⁵ Sobre la xarxa de carreteres i altres vies de comunicació terrestres a Catalunya vegeu Pascual, 1991.

*de otros recursos, para la reparación, conservación y mejora de tan interesantes vías de comunicación*⁸⁶

Durant la dècada de 1870 i durant els anys de la Restauració, va ampliar-se el nombre d'impostos. A mesura que l'esclerosi dels tributs dissenyats per la reforma de 1845 es feia evident, l'Estat cercava noves fonts de riquesa imposable per tal d'augmentar els seus ingressos⁸⁷. L'impost sobre Cèdules Personals i l'Equivalent dels de la Sal varen sorgir en aquest context. Del conjunt de nous tributs, aquests dos varen ser els que més directament varen afectar la població rural. L'Equivalent dels de la Sal va sorgir com a reformulació dels vells impostos indirectes que pesaven sobre aquell producte i va convertir-se en un altre impost de recaptació directa repartit mitjançant el sistema de quotes.

Tant la recaptació de les contribucions com el finançament de les hisendes locals (municipals i provincials) es realitzava a partir de recàrrecs sobre les contribucions estatals, en particular sobre la Contribució Territorial i sobre la de Consums. Aquests recàrrecs podien ser variables, amb un sostre marcat per la legislació. Durant la dècada de 1850, en el cas de la Contribució territorial, els recàrrecs municipals podien arribar fins el 20% de la quota estatal i els provincials fins el 8% de la mateixa quota (a més d'un recàrrec de fins el 3% per despeses de recaptació)⁸⁸.

Una de les característiques més notables del sistema tributari de l'estat espanyol del període analitzat fou la desigualtat en la tributació entre els diferents sectors econòmics i entre els diferents grups socials⁸⁹. Els sectors industrial i comercial suportaven una pressió fiscal substancialment inferior -de l'ordre d'u a tres- a la del sector agrari⁹⁰ en relació a la seva participació en la renda nacional. Tot i això, les estimacions macroeconòmiques indiquen que la pressió fiscal sobre el sector agrari no era massa gran. Els càlculs realitzats, a partir de dades de poca qualitat, per Fuentes Quintana i per Comín coincideixen en indicar que la pressió fiscal de l'Estat espanyol durant la segona meitat del segle XIX va ser, més aviat, moderada, àdhuc sobre

⁸⁶ B.O.P. de Girona, 21 març 1881

⁸⁷ Comín, 1989 : 595

⁸⁸ Comín, 1989 : 153

⁸⁹ Fontana, 1977 : 339 i ss.

⁹⁰ Comín, 1989 : 609-615; Fuentes Quintana, 1990 : 54-55

l'agricultura⁹¹. Ramon Villares, en canvi, no és del mateix parer. Tot i reconèixer que "*no estamos en condiciones de medir con precisión la incidencia real de los impuestos en la economía de las pequeñas haciendas rurales*", sosté que els impostos estatals i municipals eren una càrrega més pesada que les mateixes rendes territorials, malgrat que el valor global d'aquestes fos superior, a causa de la seva recaptació en metàl·lic i l'amenaça constant de l'embargament contra els morosos⁹². En referència al nostre marc geogràfic, Rosa Congost suggereix, a partir de dades de Madoz, que l'impacte de la reforma tributària del 1845 va ser menor al camp gironí que a la resta de Catalunya perquè l'antic cadastre tenia un pes relatiu sensiblement més elevat a la província de Girona que a les altres i perquè la quota de la nova Contribució Territorial no només va significar una redistribució de la càrrega fiscal entre les quatre províncies catalanes, sinó també -i a diferència de la resta de Catalunya- una disminució en termes absoluts de l'import anteriorment pagat en concepte de cadastre⁹³.

Per aproximar-nos a la pressió fiscal realment suportada pels grups pagesos en aquest període, hem realitzat un petit exercici a partir de Monells, el mateix municipi que constantment ens serveix de mostra. L'objectiu de l'exercici és avaluar el pes del conjunt de la fiscalitat sobre els ingressos procedents de les terres que cada unitat familiar de Monells tenia en propietat. Hem seleccionat un any fiscal -el de 1884/85⁹⁴- pel qual disposàvem de les relacions detallades dels diferents repartiments i hem relacionat el total d'impostos pagats per cada unitat familiar amb els ingressos potencialment obtenibles per cada unitat familiar a partir de l'explotació del seu propi patrimoni. Per l'any fiscal 1884-85 al conjunt del municipi de Monells li pertocava una quota de 4364,80 pts en concepte de Contribució Territorial, una altra de 904,80 en concepte de Consums i, finalment, una tercera de 507,34 pts en concepte d'Equivalent als

⁹¹ Comín, 1989 : 153-162 i 607-613; Fuentes Quintana, 1990 : 18-20

⁹² Villares, 1982 : 213

⁹³ Congost, 1990 : 69 i 73. L'autora extreu aquesta conclusió a partir de la comparació del que la província pagava per cadastre el 1840 i la quota provincial de la Contribució Territorial de 1845. Per verificar l'esmentada conclusió caldria, d'una banda, prendre una mostra temporal més àmplia que permetés eliminar les casuístiques que incideixen sobre comparacions massa puntuals i, d'altra banda, ampliar la comparació al conjunt de contribucions que afectaven el sector agrari.

⁹⁴ La selecció d'aquest any es deu tant a la disponibilitat de documentació com a la seva proximitat al cens de població de 1880 i a l'amillament de 1881, requisit necessari per poder crear les dades

de la Sal. L'import total d'aquestes contribucions, amb tots els seus recàrrecs, els recull la taula següent:

Taula 3.17 : Quotes de contribució corresponents a Monells, any fiscal de 1884-85 (en pts)

	Quota estatal	recàrrec municipal	recàrrec provincial	altres recàrrecs	TOTAL	import corresponent als veïns de Monells
Territorial	4.364,80	846,47	687,46	218,24	6.116,97	3.016,45
Consums	904,50	633,36	135,72	76,9	1.750,48	1.668,74
Equivalent Sal	507,34	-	-	-	507,34	252,37
Total	5.776,64	1.479,83	823,18	295,14	8.374,79	4.937,56

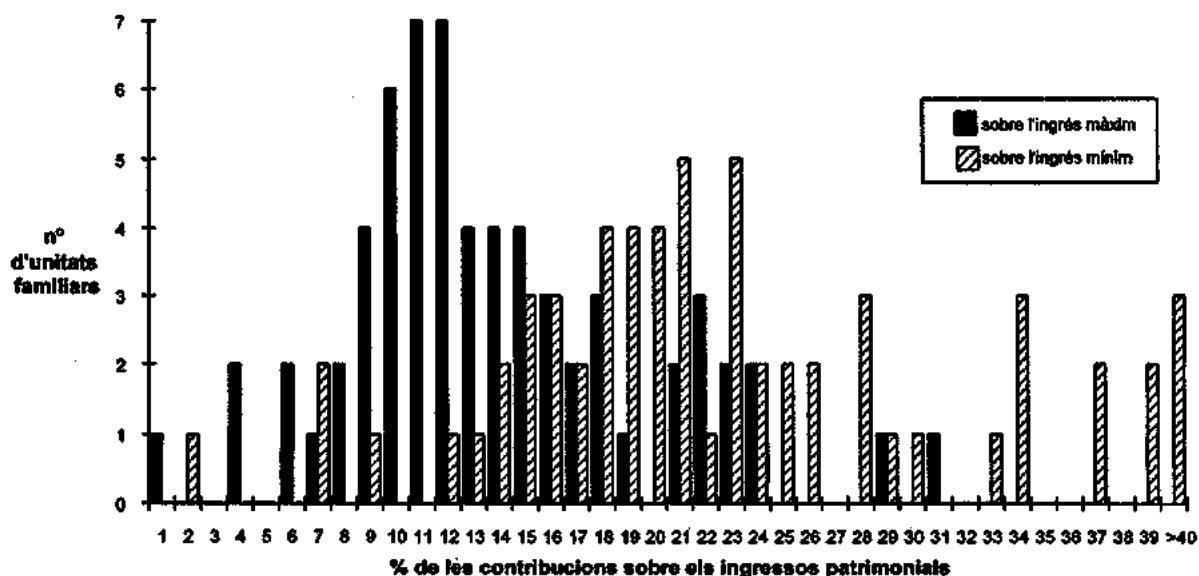
Nota : Elaborat a partir de les sèries de contribucions contingudes a AHC La Bisbal, fons Monells, V.1 i V.9, i les informacions publicades al BOP de Girona durant l'any fiscal 1884-85. Els recàrrecs i l'impost equivalent als de la sal les administracions competents els assignaven a partir de les quotes estatals de les diferents contribucions. En el quadre només es comptabilitza aquella fracció dels recàrrecs corresponent a les quotes per territorial o per consums. La columna d'altres recàrrecs es refereix a les quantitats assignades en concepte de despeses de cobrament i administració i partides fallides. En la última columna s'indica l'import total que efectivament es reparteix entre els veïns de Monells. La resta correspon a contribuents forans. Cal advertir que, malgrat per l'any fiscal de 1884-85 no s'hagués establert cap recàrrec sobre l'Equivalent dels de la Sal, no implica que aquesta fos la norma. El 1880, per exemple, el ple municipal va acordar un recàrrec del 100% sobre aquest impost per eubagar el dèficit de l'exercici anterior (AHC La Bisbal, Monells, 1.1, Acta del 16 febrer 1880).

Si tenim en compte la riquesa líquida consignada en la mateixa documentació fiscal (21.824 pts), la càrrega tributària total significaria un 38,4% de l'esmentada riquesa. Aquest elevat percentatge és, però, enganyador a causa tant de l'ocultació en la riquesa com de la manera de computar aquesta riquesa imposable. Donat que el nostre objectiu és conèixer el pes de la càrrega tributària en tant que detracció sobre l'ingrés pagès, hem de considerar la integritat d'aquest i no pas només la renda o el benefici (que és el que pretén valorar el concepte fiscal de "producte líquid"). Per això hem realitzat una estimació de l'ingrés net (entenent com a tal l'ingrés brut menys les despeses de reproducció de l'explotació indicades en l'apartat 3.2) procedent de les terres en propietat per a cada unitat familiar de Monells. L'ingrés net del conjunt d'unitats familiars de la localitat es situava en un màxim de 36.000 pessetes i un mínim de 21.500 pts. Sobre aquest ingrés net total, les detraccions fiscals significaven entre el 13,7% i el 23%.

El gràfic 3.3 reproduïx la distribució del pes econòmic del conjunt de les càrregues fiscals sobre els ingressos hipotètics obtinguts per cada unitat familiar. Si prenem com a referència l'estimació màxima de l'ingrés, la major

part d'unitats familiars⁹⁵ suportaven una detracció entre el 10 i el 16%, rang que es desplaça fins l'interval del 17 al 28% si la referència és l'estimació mínima. En la mesura en què la prestació personal pel manteniment i millora dels camins veïnals fos d'obligat compliment -i ja hem observat les dificultats que aquest compliment plantejava-, a aquesta valoració de la pressió fiscal caldria afegir-hi bé el cost d'oportunitat que implicava la realització dels jornals exigits, bé el pagament de la redempció (que en ser una quantitat no proporcional a la riquesa tendria a gravar les famílies amb menys possessions). De tota manera, la rectificació que poguéssim fer en aquest sentit no creiem que pogués modificar gaire les xifres

Gràfic 3.3 : Pes de les contribucions sobre els ingressos nets procedents de les terres en propietat de cada UFP (Monells, 1881)



Nota : Aquest gràfic representa la distribució del pes de les contribucions sobre els ingressos obtinguts a partir de l'explotació de la terra en propietat de cada UFP de Monells. Hem considerat no pes els ingressos bruts sinó els resultants després de deduir-hi les despeses de reproducció de l'explotació considerats en l'apartat 3.3 (Ingressos nets). Donat que en l'apartat 3.1 hem establert un marge de fluctuació de l'ingrés, les dues sèries representades corresponen a l'estimació màxima i mínima de l'ingrés. El valor dels impostos és, en canvi, una quantitat determinada, fixada pels diferents repartiments corresponents a l'any de la prospecció. Per això es produeix un desplaçament del pes de les contribucions quan considerem l'ingrés mínim amb extensions irrisòries. Cal advertir, d'altra banda, que s'ha exclòs d'aquesta anàlisi tant aquelles unitats familiars que no posseïen cap parcel·la de terra, com aquelles amb extensions irrisòries, inferiors a 1 hectàrea.

⁹⁵ Aquests percentatges corresponen al primer i tercer quartil de la mostra i engloben el 50% dels casos. Com s'indica en la nota del gràfic 3.3, hem considerat exclusivament aquelles UFP amb més d'una hectàrea de terra en propietat (61 en total).

Taula 3.18 : Pressió fiscal sobre les UFP amb major terra en propietat (Monells, 1881)

UFP	Extensió (ha)	Ingrés màxim (pts)	Ingrés mínim (pts)	Impostos (pts)	% sobre lmax	% sobre lmin
Vilà 2	21,5	2.017	1.172	272	13	23
Solà 1	30,7	4.031	2.377	435	11	18
Deportós 2	33,2	4.180	2.498	507	12	20

lmax = Ingrés màxim; lmin = Ingrés mínim

A primer cop d'ull, la impressió és que la pressió fiscal no era pas menystenible. Una mitjana del 14% sobre l'ingrés net (o del 23% si es considera el supòsit mínim), no pot pas considerar-se baixa. Cal tenir en compte que el procediment seguit pot sobrevalorar el pes de la fiscalitat, donat que hem aplicat la totalitat de les contribucions sobre una part de l'ingrés de les unitats familiars (el procedent de les terres en propietat), no pas sobre la seva totalitat (que desconeixem). Però, l'observació de les famílies amb propietats més extenses, que obtenien d'elles el gruix dels seus ingressos, valida -a grans trets- el rang d'oscil·lació estimat per a la pressió fiscal (taula 3.18).

Si ens ho mirem des d'una perspectiva històrica a llarg termini, probablement ens trobem amb una fase de disminució de la pressió de les detracions. No ens sembla massa agosarat apuntar la idea que probablement a les comarques gironines la revolució liberal va saldar-se amb una disminució global de les detracions de la producció pagesa. Tenint en compte que la nova Contribució Territorial, almenys durant els primers anys, va implicar una quota provincial sensiblement inferior al que fins aleshores s'havia pagat per Cadastre; tenint en compte que la Contribució Territorial representava, en un any ordinari, entorn del 70% de les contribucions a què estaven subjectes els pagesos; i tenint en compte l'abolició del delme (que havia significat una detracció de l'ordre del 16 o 17% sobre la producció neta⁹⁶), cal suposar que el volum de detracions experimentades pel pagès productor va tendir a créixer com a conseqüència de les reformes liberals. Aquesta és una hipòtesi iconoclasta i que caldria verificar més meticulosament. Però la idea que, en un marc de suposada estabilitat de la renda de la terra, el nou sistema

⁹⁶ El delme equivalia a una sostracció del 9 al 13% sobre la producció bruta, percentatge que augmentava fins els valors expressats si hi deduïm la llavor (Congost, 1990 : 56). Vegeu la taula 3.19

fiscal no va absorbir el mateix volum d'excedent que els abolits delme i cadastre es perfila amb claredat.

Taula 3.19 : Detració de la collita per delme i per primícia abans de la seva abolició

Població	Grans que delmen	Franqueses	Delme i primícia dels grans	Idem raïms	Idem cànem	Idem anyells	Idem garrins
Serra de Daró	Forment, mes-tall, ordi, civada, mill, i faves	No hi ha cap franquesa	2/31 delme i 1/31 primícia	1/11 delme i primícia	2/31 delme i 1/31 primícia	1/11 delme i primícia	1 garí cada dues porcellades
Llavià	Forment, mes-tall, sàgol, ordi, civada, mill i panís	solatge	2/25 delme i 1/26 primícia, del modotó si no es fa baleig i el mateix més 1/10 de baleig, si se'n fa	1/11 delme i primícia	Cànem per llistar: 2/23 delme i 1/23 primícia. Cànem per gra: 2/43 i 1/43	1/11 delme i primícia	1/11 delme i primícia
	Faves	No hi ha cap franquesa	1/11 delme. No fa primícia				
Fontanilles	Biat, ordi, mes-tall, civada, espelta, mill, panís, arròs i fajol	No hi ha cap franquesa	1/11 delme i primícia	1/11 delme i primícia. Els mallois no paguen fins els 6 anys			
S. Iscle	Forment, mes-tall, ordi i civada	0,5 quarteres / vessana per llavor Rebaleig, solatge i blat de palla	2/25 delme i 1/26 primícia				
	Mill i panís	0,5 quarteres / vessana per llavor	2/23 delme i 1/23 primícia				
	Faves	No hi ha cap franquesa	2/23 delme i 1/23 primícia				

Nota : ADG, Parròquies, Serra de Daró, "Llibre de molts remeis apuntats". Es tracta d'una llibreta escrita per Salvi Romaguera, masover del Mas Sunyer, de Serra de Daró, on entre anotacions comptables i remeis caolans s'hi troba una interessant i detallada "Nota del estil ó regla de pagar Delma y Primicia en los pobles q^o se expresarán". El document distingeix entre tres tipus de residus de batuda que, ocasionalment, podien estar exceptuats de pagar delme i primícia. Els solatges eren els grans aplegats "arramant ab lo arramador arreu tot lo que pot fer seguir lo dit arramador, y lo demás q^o se queda per le escombra axó es lo franch". Els rebaleigs "son aquells q^o se passen y quedan mes bruts despues dels primers baleits esto es despues de aber passat tots los baleits los q^o quedan q^o son mes bruts per rebatrets al ultim del batre". Y, finalment, els blats o grans de palla "son so és aspolsant la palla quan se trau de la batuda y fora de la molada en un puesto q^o sia primer escombrat, y lo q^o se queda despues á la palla axó es franch".

Alguns autors sostenen que malgrat el pes econòmic de les càrregues fiscals no sembli massa important, aquest era molt més gran del que aparentava. Pere Pascual, en un treball sobre el mas Gallardes de Sant Martí de Tous durant el període immediatament anterior a la reforma fiscal de 1845 sosté, que l'obligació d'efectuar el pagament dels impostos en metàl·lic feia que aquests tinguessin un impacte més feixuc sobre el món rural, especialment en conjuntures com el període de crisi agrària del primer terç del segle XIX⁹⁷. El baix nivell de comercialització que es detecta en el mas Gallardes és el que

97 Pascual, 1990a : 73-78.

permet posar de relleu el pes de les contribucions sobre el total dels ingressos en metàl·lic de l'explotació en un període de grans trasbalsaments polítics i bèl·lics. Ramon Villares també coincideix en posar de relleu l'impacte que la monetarització de l'excedent comportava sobre les famílies pageses. Villares sosté que a Galícia el pagament en metàl·lic dels impostos comportava desavantatges per a unes explotacions agrícoles majoritàriament ancorades en els vells conreus i les velles tecnologies, que es veien forçades a comercialitzar part del seu excedent en un mercat encara imperfectament format, dominat per les oscil·lacions estacionals i l'especulació dels acaparadors i els rendistes⁹⁸. Aquesta pressió dels pagaments en moneda, a més, es veuria agreujada per la inflexibilitat de l'administració pública a l'hora de tractar els casos de morositat. La recaptació en moneda i l'amenaça constant d'embargament que caracteritzen el sistema fiscal foren, segons Villares, una càrrega més pesada que les mateixes rendes territorials, malgrat que en termes quantitius aquestes fossin superiors.

Renda emfitèutica

L'altre grup de detraccions a la propietat pagesa és el que s'engloba sota el concepte de renda de la terra, pagaments de caràcter privat realitzats en virtut de la possessió d'un dret jurídic sobre la terra. Entre la gamma de pagaments que inclou, ara per ara, però, només ens interessa considerar la renda emfitèutica -la derivada de la coexistència de drets de propietat sobre una mateixa parcel·la en virtut dels establiments realitzats entre les parts-, donat que el nostre objectiu és avaluar les detraccions sobre els *patrimonis* pagesos, sobre les terres que les UFP tenien en propietat. Amb el terme *renda emfitèutica* ens referim a dos tipus de pagaments derivats dels contractes de tipus emfitèutic. D'una banda als derivats del domini directe, sovint en mans de les institucions eclesiàstiques, de la vella aristocràcia feudal, del rei o de les institucions locals; però també, d'altra banda, a les rendes generades pel subestabliment del domini útil⁹⁹. La sobreposició de dos drets sobre una

⁹⁸ Villares, 1982 : 210 i 213-214

⁹⁹ La terminologia jurídica anomena els censos derivats del domini directe *cens amb domini*, i *cens a nua percepció* als derivats dels subestabliments. Aquests segons es distingeixen dels primers pel fet que no els confereix percebre luïsmes; però no s'han de confondre amb els *censos sense domini* (similars als

mateixa parcel·la era molt freqüent, tot i que la seva existència no implicava un mateix nivell de vigència.

La discussió sobre el que significaven aquestes rendes després de la revolució liberal no la realitzarem aquí. Per raons expositives, es troba inclosa en el capítol següent (apartat 4.9). És allà on es planteja la generalitat i la vigència dels drets del domini directe i dels del subestabiment, així com les seves diverses formes de pagament.

¿Fins a quin punt és possible obtenir, a partir de les informacions de l'apartat 4.9, una estimació de la taxa de sostracció dels censos emfitèutics que sigui útil per aproximar-nos a les necessitats reproductives de les unitats familiars pageses?. El nivell de detracció dels censos emfitèutics, tant pel que fa a la generalització d'aquestes càrregues com al seu import, oscil·lava entre uns marges molt amplis. Ara bé, donat que el sector social més afectat per aquestes càrregues eren els petits pagesos amb poca terra¹⁰⁰ és a ells als qui hem de prendre com a referència. Seguint les dades de la taula 4.23, podem establir que els pagesos amb menys de 5 hectàrees de terra en propietat tenien, com a mitjana, el 50% d'aquelles sotmeses a alguna renda emfitèutica i que, pagaven un cens (monetari o en espècie) amb un valor que, a mitjan segle XIX, podia oscil·lar entre les 25 i les 75 pessetes. Aquests seran els valors que aplicarem en l'anàlisi de les condicions de reproducció de les unitats familiars pageses.

Resumint, les detraccions a la producció de les unitats familiars pageses podrem sintetitzar-les en la següent expressió:

$$D = F + Rt$$

a/ Supòsit màxim	$F_{(max)} = 0,14 * I_{max}$	$Rt_{(max)} = 0,5\tau * 25$
b/ Supòsit mínim	$F_{(min)} = 0,23 * I_{min}$	$Rt_{(min)} = 0,5\tau * 75$

essent F les detraccions en concepte de fiscalitat, Rt les detraccions en concepte de renda de la terra, I els ingressos de la unitat familiar procedents de l'explotació del seu patrimoni i τ l'extensió total (en ha) de terres en propietat (independentment de llur aprofitament). Tant pel que fa a la pressió fiscal com a la renda de la terra, hem pres en consideració un interval marcat per un

castellans) que no són emfitèutics ni gaudeixen dels drets de fadiga, firma de domini i capbreuació (Vegeu Brocà, 1918 : 38 i ss.)

¹⁰⁰ Vegeu apartat 4.9

mínim i un màxim entre els quals probablement es situava -en condicions normals- el nivell de detracció exercit per cadascun.

3.5 Consum, composició familiar i requeriments de terra. Una aplicació sobre Monells (1880)

L'objectiu d'aquest capítol ha estat avaluar les necessitats d'una UFP per aconseguir la seva reproducció econòmica simple. I ho hem fet amb l'objectiu de relacionar-ho amb els ingressos potencialment generats per l'explotació directa del seu patrimoni. Entenent que un patrimoni pagès el constitueixen el conjunt de terres posseïdes bé plenament bé com a domini útil pels membres UFP, considerem que, per a què aquell garanteixi la reproducció simple d'aquesta UFP, els ingressos procedents del patrimoni (Y_p), valorats monetàriament en funció del valor venal de cadascuna de les produccions, han de ser iguals o superar els costos de consum domèstic de la UFP (C_{cd}), els costos de reproducció de l'explotació patrimonial (C_{rep}), i les detraccions.

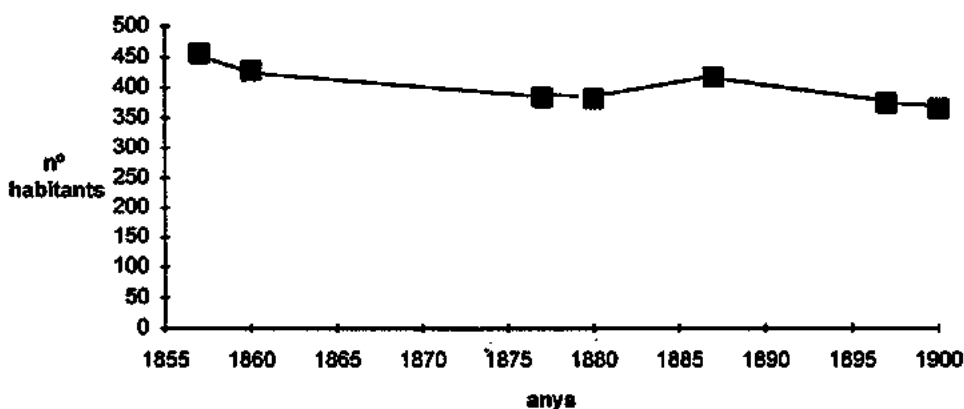
$$Y_p \geq C_{cd} + C_{rep} + D$$

Fins ara hem assajat d'atribuir valors a cadascun dels conceptes en què es desagreguen els elements esmentats. Però ho hem realitzat de manera aïllada i, fins ara, inconnexa. Per anar més enllà cal disposar d'una mostra d'UFP amb informació sobre llur composició familiar i sobre llur patrimoni. El darrer apartat d'aquest capítol el dedicarem a donar una primera passa en aquest sentit. Prenent com a pilot les UFP censades el 1880 a Monells, i considerant llur dimensió i composició, estimarem l'extensió de terra que necessitaven per poder garantir la seva reproducció econòmica. Fins a quin punt disposaven d'aquesta terra serà l'objecte central del capítol proper.

El 1880, data del primer cens municipal conservat, a Monells hi vivien 381 persones, de les quals el 65% es trobaven en el que socialment era considerat edat laboral plena. La resta eren infants menors de 15 anys o bé persones majors de 64. La piràmide d'edats presenta una forma peculiar, sense el típic eixamplament de la base i amb un perfil -per dir-ho gràficament- poc piramidal, com a conseqüència de l'èxode massiu experimentat durant els vint anys immediatament anteriors. Tot i que pugui semblar paradoxal, en les dècades de finals del segle XIX -just en el període de la crisi agrària- sembla que la

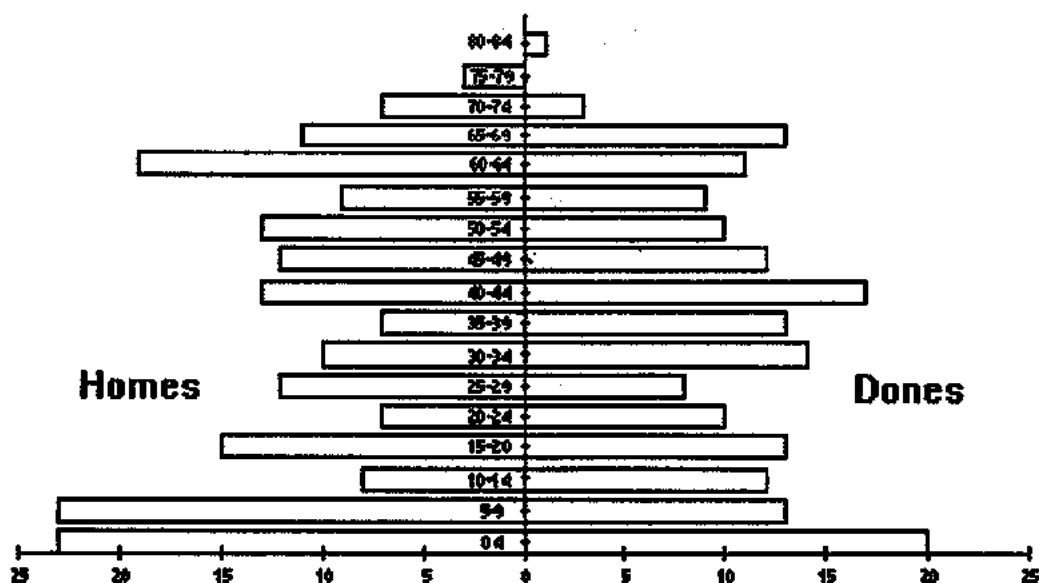
població rural començava a retrobar un nou equilibri demogràfic i s'atenuava l'intens flux d'emigració enregistat fins aleshores. Fóra bo poder analitzar les necessitats de consum en funció de la mida de les unitats familiars durant les dècades centrals del segle, però dissòrtadament la documentació no ens ho permet fins la dècada de 1880.

Gràfic 3.4 : Evolució demogràfica de Monells, 1857-1900



Font : Iglesias, 1977

Gràfic 3.5 : Estructura d'edats de Monells, 1880



Font : A.H.C. La Bisbal, fons Monells, llibre IX.1, Padró general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

Les despeses en concepte de consum domèstic del conjunt de famílies de Monells les hem valorat, a partir de les estimacions realitzades anteriorment, en unes 110.000 pessetes anuals¹⁰¹, de les quals unes 80.000 s'havien de dedicar a l'alimentació (taula 3.20). Aquest valor no inclou ni les despeses de reproducció de l'explotació ni les deduccions de l'excedent. Calien entre 450 i 700 hectàrees de terra campa (en funció de si considerem els rendiments habituals en les terres de primera qualitat o els de les terres més dolentes) per obtenir l'ingrés necessari per a cobrir les despeses de consum; i Monells, amb un terme de 5,6 km², només disposava de 370 hectàrees de conreu¹⁰². On està l'error? És possible que la producció agrícola local no pogués cobrir les necessitats de consum locals? Malgrat les estimacions de consum tinguin un marge més o menys important d'error i que hem operat de manera simplificada suposant que només existien terres de sembradura, l'explicació de la paradoxa no rau pas aquí, sinó en l'elevada densitat demogràfica del món rural. Una densitat que comportava que molts municipis rurals consumissin en la mateixa localitat gran part dels seus productes i tot just tinguessin producció excedentària i que en alguns casos s'arribés a situacions de dèficit crònic de cereals¹⁰³. En el capítol anterior havíem observat com la força de treball disponible en el conjunt de municipis rurals de la comarca era considerablement superior a la requerida pels conreus, fins i tot en moments de màxim estacional (apartat 2.3). L'altra cara de la mateixa moneda és el que ara observem: la incapacitat de la població rural, a nivell agregat, de mantenir-se amb la pròpia producció agrícola. És evident que l'elevada densitat demogràfica es sostenia mercès a altres activitats econòmiques al marge de l'estrictament agrícola.

Taula 3.20 : Estimació del valor del consum domèstic de la població de Monells (1880)

Alimentació :	79.389 pts
Vestir i calçar :	10.875 pts
Allotjament :	11.058 pts
Energia :	3.492 pts
Altres :	5.437 pts
TOTAL :	110.251 pts

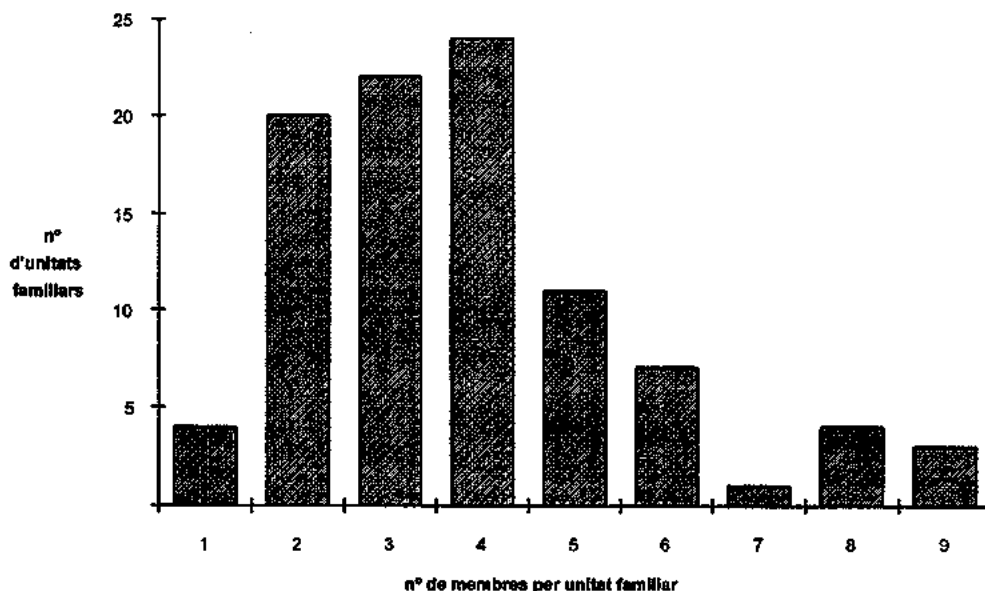
¹⁰¹ Cal fer constar que s'han actualitzat els preus amb la mitjana del període 1875-1884.

¹⁰² Segons l'amillament de 1881 (AHC La Bisbal, Monells, lligall 5.2)

¹⁰³ Vegeu Martínez Quintanilla, 1865 : 298 i Congost, 1990 : 24

Dels 381 habitants de 1880, 12 eren mossos o criades i els 369 restants eren membres d'alguna de les 96 unitats familiars locals. La mida d'aquestes unitats familiars es situava entorn els 3,8 individus de mitjana i oscil.lava entre 1 i 9 membres, tal com s'observa en el gràfic 3.6. Les necessitats de consum d'una unitat familiar depenen de la seva mida, però també de la seva composició interna, del sexe i l'edat dels seus membres. Reduint-ho a consumidors equivalents¹⁰³, descendia fins un marge d'oscil.lació de 0,6 a 6,2 consumidors adults masculins equivalents per unitat familiar.

Gràfic 3.6 : Distribució de les unitats familiars segons la seva mida, Monells, 1880



Font : A.H.C La Bisbal, fons Monells, lligall IX.1 Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

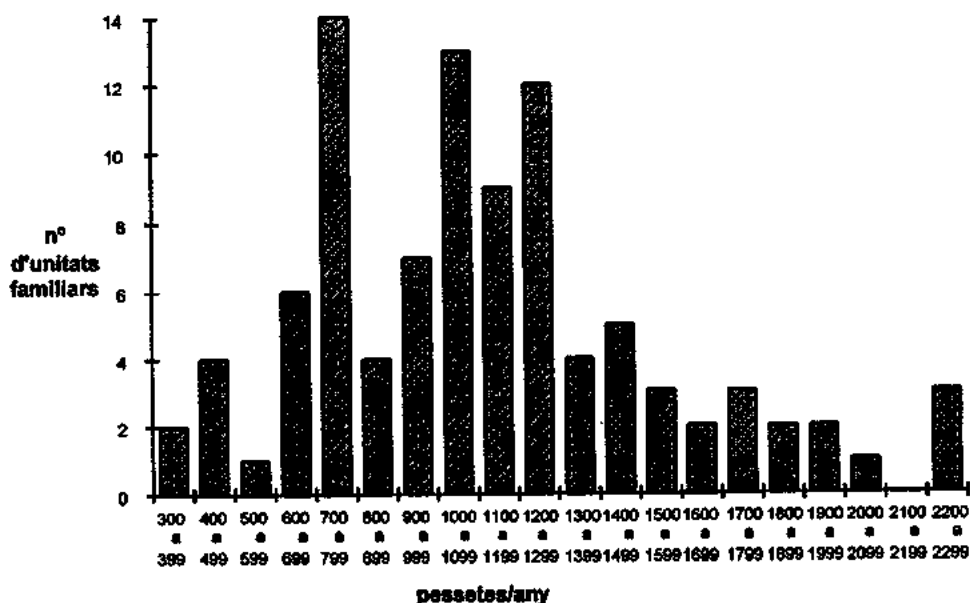
Segons la nostra projecció, el consum domèstic de les famílies de Monells oscil.lava entre les 350 i les 2300 pts/any. Aquests, però, eren els valors extrems, ja que la majoria de les unitats familiars (el 80%) presentaven un consum valorat entre 500 i 1500 pts/any (Gràfic 3.7). En el nivell d'aproximació en què ens movem aquestes dades ens semblen força creïbles¹⁰⁴. En termes

¹⁰³ Utilitzant els coeficients esmentats en l'apartat 3.1

¹⁰⁴ Pels mateixos anys, si fa no fa, Ildefons Cerdà (1868) estimava que el consum anual d'un home adult a Barcelona ascendia a 575 pts/any, valor sensiblement més elevat que el que nosaltres hem considerat, però explicable per l'augment del cost de la vida en grans nuclis urbans, respecte els rurals. Una

d'extensió, suposant que els rendiments del sòl fossin els òptims¹⁰⁵, una unitat familiar necessitaria entre 2 i 6 hectàrees de terra de sembradura per obtenir aquest volum d'ingrés. Si el nivell de rendiments, per contra, fos el més baix, l'extensió necessària aniria de les 3,2 a les 9,5 hectàrees¹⁰⁶.

Gràfic 3.7 : Estimació de les despeses per consum domèstic, segons mida i composició de les unitats familiars (Monells, 1880)



Font : Elaboració pròpia a partir del Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880 (A.H.C La Bisbal, fons Monells, lligall IX.1)

L'extensió necessària per cobrir el consum domèstic generava, alhora, un seguit de despeses en concepte de reposició d'inputs i de detraccions sobre el producte agrari, tal com hem exposat anteriorment. Això, traduït en termes de superfície de conreu, implicava necessitar una extensió major de terra per

constatació similar s'obté a través de la documentació del judici verbal civil contra Jaume Vert Bruguera, fuster d'Ullastret, demandat per Narcís Bofill Riera, bracer de La Bisbal. En aquest judici els dos actors es disputaven el pagament del manteniment del primer a casa del segon durant el període del 15 de setembre de 1893 al 9 de febrer de 1894. Per aquest motiu, el demandant exigia un total de 245,5 pts, a raó de 1,5 pts/dia. Però el demandat, es negava a pagar tal quantitat perquè considerava que era "un exceso en el pedir, ya que es publico y notorio que en la villa de La Bisbal las despesas de la clase del dicente son de a una peseta diaria y a lo mas de una peseta veinticinco céntimos, y no de a peseta y media". En el supòsit de 1,25 pts/dia, la despesa anual pel consum bàsic ascendiria a 456 pts.

¹⁰⁵ Vegeu l'apartat 3.1

¹⁰⁶ La superfície necessària s'ha estimat tenint en compte el sistema de distribució de conreus i rotació de les terres de sembradura.

garantir la reproducció econòmica de la unitat familiar. La casuística de situacions possibles podia ser múltiple. En la taula 3.21 es recull una estimació de quanta terra teòricament podia necessitar una unitat familiar en funció de les diverses situacions en què podia trobar-se el seu consum domèstic, la productivitat dels conreus (ingrés per hectàrea) i la pressió de les detracions (renda de la terra i fiscalitat). No totes les situacions de la taula són versemblants, certament. Alguns valors són visiblement exagerats, com a conseqüència de la rigidesa del nostre model de pressupostos.

Taula 3.21 : Estimació de la terra de sembradura necessària en funció del consum domèstic, les detracions i la productivitat

a/ Valors considerats (en pts)

	Màxim	Mig	Minim
Ingrés/ha	245	200	158
Consum domèstic	1.500	1.000	500
Utilitatge	23,3	18,3	13,3
Inputs per ha	66,5	53,2	39,9
Renda terra per ha	37,5	25	12,5
Impostos per ha	27,2	26,4	25

b/ Matriu de situacions possibles (en hectàrees necessàries)

	Productivitat max			Productivitat mig			Productivitat min		
	Dmax	Dmig	Dmin	Dmax	Dmig	Dmin	Dmax	Dmig	Dmin
Cmax	13,4	12	10,8	22,1	18,5	15,8	56,5	37,7	28
Cmig	9	8,1	7,3	14,8	12,4	10,8	37,8	25,3	18,8
Cmin	4,6	4,1	3,7	7,5	6,3	5,4	19,8	12,8	9,5

C = Consum domèstic

D = Detracions (fiscalitat i renda de la terra)

La taula no contempla fets com la tendència a la reducció de la renda de la terra a mida que creix el patrimoni¹⁰⁷; tampoc contempla la possibilitat de reduir el consum domèstic, ni el canvi de conreus (patates per cereals o ordiós per blat, per exemple) o una intensificació del treball de la terra que, malgrat implicar rendiments decreixents del treball, podia comportar un augment dels ingressos bruts. Hi havia moltes possibilitats de limitar les despeses de la unitat

¹⁰⁷ Vegeu apartat 4.9

familiar que un model simple de pressupostos no pot contemplar. Una possibilitat era no posseir animal propi i limitar al mínim la seva contractació. Tampoc hem de menysprear les xarxes de solidaritats familiars o els sistemes de bescanvi de treball (*tornajomals*) que podien ser clauï en petites economies domèstiques, fins i tot per aconseguir animals de treball en moments puntuals. En qualsevol cas també cal recordar que, a l'hora d'estimar les despeses de reproducció, no hem tingut en compte la subsistència vital mínima sinó allò que els documents ens permetien interpretar com a necessitats assumides històricament i socialment. Probablement podia sobreviure's amb uns ingressos menors, però amb la consciència de veure's empobrit respecte la situació del propi grup social. Al marge d'aquestes contingències i del fet que les xifres només poden operar com a referència més o menys distant, allò que em sembla més important de la taula 3.21 és que posa de relleu que amb menys de 5 hectàrees difícilment una unitat familiar podia sobreviure i que en molts moments al llarg del seu cicle vital aquesta extensió era clarament insuficient. Aquesta és una referència que ens serà de gran utilitat a l'hora d'interpretar les implicacions de l'estructura de la propietat de la terra.

Si a nivell agregat la producció agrícola no abastava a cobrir les despeses del consum domèstic, a nivell individual podien plantejar-se dues situacions: (a) que un grup d'unitats familiars controlessin la propietat de la terra i obtinguessin el necessari per a la seva reproducció, mentre la resta de la població en restava al marge i depenia, bàsicament, d'altres activitats; o (b) que la propietat de la terra estigués distribuïda entre el conjunt d'unitats familiars i la major part d'elles obtinguessin ingressos insuficients de la terra. A Monells, com a la resta de la comarca, es donaven les dues situacions. A això dedicarem el capítol següent.

3.6 Recapitulació

L'objectiu del capítol ha estat definir els criteris per poder avaluar fins a quin punt una UFP podia viure de les seves terres i assignar valors a cadascun dels costos que hem considerat. Partint de la premissa que les UFP eren alhora unitats de consum i de producció, hem considerat que allò era possible quan els ingressos procedents del patrimoni (Y_p) igualaven o superaven les despeses de consum domèstic de la UFP (C_{cd}), els costos de reproducció

imputables a l'explotació de les terres en propietat (Crep), i les detraccions (fiscalitat i renda de la terra).

En primer lloc hem establert els paràmetres que, aplicats a cada patrimoni particular, ens permeten valorar l'ingrés. S'ha optat per monetaritzar i reduir els diferents ingressos obtinguts en l'explotació al seu valor en termes venals, tot i que probablement només una part d'ells es comercialitzessin, per tal de poder agregar ingressos de naturalesa diferent.

A continuació hem realitzat una estimació dels components principals del consum d'una UFP. Les despeses en concepte d'alimentació, el cost de disposar d'un allotjament i mantenir-lo, el consum d'energia amb finalitats domèstiques i les compres de calçat i vestit han estat successivament discutides i valorades.

La conclusió general del capítol és l'existència d'una forta divergència entre els ingressos procedents de l'explotació de terres en propietat i les despeses generades pel consum domèstic, els costos de reproducció de l'explotació i les vies de detracció que pesaven bé sobre els individus, bé sobre la propietat territorial. Les possibilitats de reproducció econòmica de les famílies pageses amb els ingressos de les seves propietats eren molt limitades. Només una petita franja de les famílies residents en el món rural aconseguia superar la llinda del que, segons les nostres estimacions, podia ser considerat autosuficiència. La possibilitat d'ampliar els límits territorials de l'explotació familiar per la via d'arrendaments i parceries de petites parcel·les era una possibilitat oberta, però limitada. En aquest sentit, com s'ha observat en el cas de Monells, les necessitats de consum i reproducció econòmica del conjunt de la població local eren molt superiors a l'ingrés agregat de la producció agrícola.



4. LA DISTRIBUCIÓ DE LA TERRA A MITJAN SEGLE XIX



A mitjan segle XIX el sector agrari encara jugava un paper determinant en la formació del producte interior català. Una gran part de la riquesa procedia de la realització de l'activitat agrària. La generació d'aquest producte agrari es basava en dos factors : la terra i el treball. El treball era l'element fonamental. Sense ell no podia realitzar-se la producció de cap bé. Aquest treball, però, s'havia d'aplicar a un mitjà de producció -la terra- que es caracteritzava per ser limitat i irreproducible. No pot entendre's un al marge de l'altre. En conseqüència, la producció agrària depenia no només del treball i les seves tècniques, sinó també del sistema social que organitzava i distribuïa la terra en tant que mitjà de producció. Formulats d'altra manera, les relacions socials inherents al control de la terra es projectaven tant sobre la forma d'acomplir-se els requeriments tècnics de la producció, com sobre les quantitats produïdes i la distribució social dels fruits.

En aquest capítol analitzarem com es distribuïa la terra al Baix Empordà a mitjan segle XIX. I ho farem posant l'accent en el sòl amb aprofitaments agrícoles (l'equivalent aproximat al que les estadístiques agrícoles actuals anomenen SAU¹) i tenint present que aquesta opció no ens donarà la clau per entendre més que una determinada part de la dinàmica econòmica i de la distribució de l'ingrés.

El capítol s'inicia amb alguns apartats dedicats a qüestions de caràcter metodològic i heurístic. Quan hom investiga sobre la propietat de la terra i llur distribució és absolutament necessari combinar la discussió metodològica amb els resultats obtinguts perquè aquests depenen de com s'abordin les fonts documentals i de la metodologia d'anàlisi usada. Això pot fer àrid i feixuc aquest capítol, però pensem que les qüestions metodològiques no són secundàries ni es poden plantejar només a tall d'apèndix. Algunes de les conclusions a les quals arribem només poden assumir-se si s'accepta la metodologia utilitzada.

¹ El contingut de la SAU en les diferents fonts estadístiques ha anat variant al llarg dels anys, essent més restrictiu en determinats moments i més ampli en altres. Per evitar confusions hem preferit no utilitzar aquest concepte i referir-nos exclusivament a l'àrea conreada, entenent que aquesta inclou el guaret curt.

4.1. El procés al document : l'ocultació, el frau, els homes i les mesures.

Un dels problemes metodològics que cal afrontar quan hom decideix utilitzar els amillaments per analitzar l'estructura de la propietat és el de l'ocultació². Tant la bibliografia agrària com la dedicada a temes hisendístics i fiscals ha insistit abastament sobre la qüestió, i ha posat de relleu els múltiples problemes que comporta la utilització d'aquest tipus de documentació. En termes generals s'ha posat l'accent en els mecanismes del sistema fiscal i les possibilitats de frau que aquest permetia per insistir en la baixa qualitat dels amillaments³. La pretensió d'aquest apartat és la de rehabilitar-los com a font documental vàlida, sempre i quan l'ús que se'n faci sigui correcte i mesurat. Considerar-los una font vàlida no implica acceptar acríticament la font, sinó situar-la en les seves possibilitats. Per això, d'entrada és bo reconèixer que la reforma fiscal de Mon-Santillán va posar les bases d'un durador sistema que facilitava l'ocultació de riquesa; un sistema basat en les declaracions realitzades pels mateixos propietaris i en el protagonisme de les administracions locals en l'elaboració i control dels amillaments i la distribució de la quota imposada. Els escassos recursos esmerçats per l'Estat en l'avaluació de la riquesa rústica i el paper protagonista dels mateixos contribuents varen donar lloc a múltiples i contínues situacions de frau i ocultació.

Però el concepte *ocultació* requereix una certa reflexió. Quan la Direcció General de Contribucions avaluava la superfície *oculta*, el que feia era una

² Els amillaments han estat àmpliament utilitzats per a l'estudi de la propietat de la terra. En consonància amb aquesta tradició, s'ha generat un procés de reflexió sobre la naturalesa i les característiques de la pròpia font documental i la seva fiabilitat o validesa per a l'anàlisi de l'estructura de la propietat. Sovint s'han remarcat les debilitats de la font, tot i que aquesta crítica generalment no ha desembocat en el rebuig de la font, sovint per raons purament pragmàtiques. A Catalunya, entre els múltiples estudis que han utilitzat els amillaments, molts d'ells de caràcter estrictament local, podem esmentar els següents : Armengol, 1980; Barbaza, 1988; Bover, 1988; Bretón, 1990; Colomé, 1992; Estalella, 1984a i 1984b; Ferrer, 1987; Ferrer, Segura i Suau, 1983; Garrabou, 1962; Gutiérrez, 1992; Lobet, 1955; Mor, 1984; Sales, 1994; Tribó, 1990 i 1992. A nivell espanyol la llista podria ser molt extensa. Les referències principals són : Calatayud, 1989; Villares, 1982; Mata Olmo, 1987; i els treballs inclosos a Garrabou, 1992.

³ En un article recent sobre l'ocultació de la riquesa rústica a Espanya, Juan Pro (1995) desqualifica els amillaments amb les següents paraules : "*La magnitud del fraude detectado en los amillamientos de la propiedad rústica no permite concluir que tales documentos no son fuentes fiables para el conocimiento de la propiedad y los usos del suelo en la España del siglo XIX. Lejos de constituir meramente una fuente fiscal sesgada "a la baja", los amillamientos eran fruto de una negociación de los cupos tributarios entre la Administración central y las oligarquías locales, cupos que éstas repartían entre los vecinos según la lógica de los vínculos personales (de parentesco, amistad, patronazgo, etc.)*"

simple resta entre la superfície declarada en els amillaments vigents i la consignada a cada unitat territorial en els anuaris estadístics. La diferència entre ambdues era la *superfície oculta*.

Taula 4.1 : Ocultació de superfície en els amillaments de mitjan s. XIX

Localitat	Extensió amillarada	Extensió real	% amillarat
Torroella	3.479	6.534	53,3
La Bisbal	489	1.550	55,8
Sant Pol	376	(amb La Bisbal)	
Garrigoles	609	915	66,5
Begur	1.393	2.064	67,5
Ullà	532	760	70,0
Regencós	445	627	71
Ullastret	777	1.084	71,7
Serra de Daró	594	786	75,5
Torrent	608	805	75,5
Parlavà	464	614	75,6
Colomers	328	430	76,2
Corçà	934	1.591	78,7
Casavells	317	(amb Corçà)	
Verges	726	906	80,2
Palafrugell	2.302	2.662	86,5
Cruïlles	6.201	7.113	87,2
Sant Sadurní	2.115	2.314	91,4
Monells	516	560	92,1
Palau Sator	1.160	1.238	93,7
Vall-llobrega	510	536	95,1
Fonteta	2.321	2.396	96,9
S. Joan	1.120	1.369	97,2
Palamós	230	(amb S.Joan)	
Vulpellac	457	429	106

Fonts : A.H.M. Begur, Caixa sense enregistrar n.19; A.H.C. La Bisbal, fons Casavells, V.7; A.M. Colomers, sense classificar; A.H.C. La Bisbal, fons Corçà, V.8; A.H.C. La Bisbal, fons Cruïlles, lligall 40; A.H.C. La Bisbal, fons Fonteta, 2.3.1; A.H.C. La Bisbal, fons Garrigoles, lligall 48; A.H.C. La Bisbal, fons La Bisbal, III.6; A.H.C. La Bisbal, fons Monells, V.3; A.H.M. Palafrugell, I.3.3.2; A.H. Vila de Palamós, fons municipal, caixa 547; A.H.C. La Bisbal, fons Palau Sator, caixa 45; A.H.C. La Bisbal, fons Parlavà, V.3; A.H.C. La Bisbal, fons Regencós, caixa 19; A.H.C. La Bisbal, fons Sant Sadurní, lligall V.13; A.H.C. La Bisbal, fons Serra, 2.4.1.2; A.H.C. La Bisbal, fons Torrent, IV.1; A.H.M. Torroella de Montgrí, lligall 1/315; A.H.C. La Bisbal, fons Ullastret, 2.4.1.8; A.M. Vall-llobrega, sense classificar; A.H.M. Verges, 2.4.2.7; A.H.C. La Bisbal, fons Vulpellac, V.2.

Repetim-ho: el que s'entenia per superfície oculta era simplement l'extensió no amillarada. Atenent a aquest criteri, el 1879 s'estimava que la província de Girona tenia oculta un 45% de la seva superfície ja que de les 588.380 hectàrees que comprenia només 323.048 havien estat amillarades⁴. Una xifra d'una magnitud realment important. De tota manera, els mateixos tècnics de

⁴ Pro, 1992 : 342

l'administració d'Hisenda en alguna ocasió havien introduït una rectificació que permetia rebaixar en un 10% sobre la superfície total el volum de terres ocultes, entenent que aquest percentatge s'havia d'atribuir a camins, llits de riu, canalitzacions, carreteres i nuclis urbans. Aplicant aquesta correcció, la mateixa D.G. de Contribucions, el 1870 havia suposat una ocultació del 35,8% per a la província de Girona. Malgrat la rectificació, continuava essent un percentatge elevat⁵. La qüestió clau és si tota la superfície oculta ho era fraudulentament. Hom tendeix a associar frau i ocultació com si fossin termes equivalents. Però de fet no ho eren. Darrera el que administrativament era qualificat com a superfície oculta podem distingir-hi tres realitats ben diferents:

a/ L'ocultació fraudulenta. Evidentment les terres ocultes incloïen un percentatge, sovint difícil de determinar, de terres no amillarades com a conseqüència del frau conscient i voluntari dels propietaris en les seves declaracions. Aquest era un primer motiu d'ocultació, tot i que no necessàriament el més important. En molts municipis l'ocultació voluntària de superfícies era pràcticament irrellevant. La taula 4.1 recull el percentatge de superfície amillarada en un conjunt de municipis baixempordanesos a mitjan segle XIX. Una part important d'ells enregistraven més del 90 % de la superfície del terme municipal, extensió a la que caldria afegir la superfície ocupada per vies, rius i nuclis de població. Però, a més del percentatge alt o baix de terres ocultes, el que cal destacar són els elements que ens indueixen a pensar que l'ocultació fraudulenta no era tan rellevant com les xifres podien aparentar.

Un primer indicatiu prové de la comparació entre el patrimoni posseït i el patrimoni declarat en alguns casos concrets que podem controlar. Els primers exemples provenen, altra volta, de Monells. Aquesta localitat es troba entre el grup de municipis amb un elevat percentatge de superfície amillarada (taula 4.1). La contrastació entre les terres d'alguns patrimonis consignades en inventaris i capítols matrimonials i les extensions declarades en l'amillament de 1865 és força reveladora del grau d'aproximació entre allò realment posseït i allò amillarat, almenys en termes d'extensió (vegeu taula 4.2). Només en dos casos la xifra amillarada estava pel dèssota de la inventariada⁶. Curiosament

⁵ Pro, 1992 : 338

⁶ Que en altres dues l'extensió inventariada fos superior a l'amillada s'explica per l'existència de varis propietaris titulars dins la mateixa unitat familiar

no eren els propietaris més importants els qui, en aquesta mostra, es comportaven de manera fraudulenta, sinó alguns petits propietaris que, en termes agregats, tenien poca incidència.

Taula 4.2 : Contrastació entre les extensions consignades en inventaris i les declarades en els amillaraments, Monells (en hectàrees)

Unitat Familiar	Inventari		Amillarament 1865
	any	Extensió	
Blanch 2	1864	2,3	3,3
Busquets	1864	3,1	2,7
Solà 1	1862	25,8	31,4
Vilà 1	1864	16,2	16,4
Xucà 6	1864	1,7	1,3

Font : L'amillarament de 1865 es troba a l'A.H.C. de La Bisbal, fons Monells, V.3. Pel que fa als inventaris, han estat extrets de l'A.H.G., fons notarial, La Bisbal. Les referències concretes són, per ordre d'aparició : inventari dels béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1864; inventari dels béns heretats per Sebastián Busquets Batlle, de Monells, Not. R. Trías, 8 agost 1864; inventari dels béns de Miquel Solà Riera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 maig 1862; inventari dels béns de Pedro Vilà Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1864; inventari dels béns heretats per Francisco Xucà Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1864

Taula 4.3 : Comparació entre les extensions posseïdes i les amillarades per Francisco Bru, propietari de Domeny (en vessanes)

Finca	Localitat	Inventari de 1852	Amillarament de 1879
Mas Bru	Palau Sacosta	60	59
Mas Miró	S.Andreu Salou	126	120,5
Mas Oliver	Domeny	139	133,2
Mas Lobet	Juià	83	83

Font : Anxiu Patrimonial Família Bru. "Relación del valor inventariado y del valor real más aproximado de la propiedad que D. Francisco Bru de Domeny poseyó de su difunto padre Joaquin con heratamiento del año 1851 y testamento del año 1852". *Ibid.*, "Relación de la cantidad en vesanas y cent² de las varias clases de tierra de las propiedades de D. Francisco Bru de Domeny y su valor en pesetas de su riqueza, según consta en los amillaramientos vigentes"

Un altre exemple ens el proporciona Francesc Bru, propietari rendista de Domeny⁷. Aquest cas també confirma la imatge d'un comportament poc fraudulent dels grans propietaris pel que es referia a la declaració de superfícies. La comparació entre les extensions enregistrades en un

⁷ Malgrat no ser un propietari de la comarca baixempordanesa, ens permetem la llicència d'utilitzar informacions de la seva documentació patrimonial tant per l'interès que aquesta té com pel fet que les seves possessions es situaven a l'altre vessant de les Gavarras (Palau Sacosta, Juià, ...), en un context similar només fragmentat per les barreres administratives.

document privat de 1852 i les amillarades el 1879 a penes ens permet parlar d'ocultació -tot i observar-se algunes petites diferències-.

No era per ingenuïtat ni per esperit de ciutadania pel que moltes de les declaracions de superfície s'ajustaven prou a allò realment posseït, sinó perquè els registres fiscals podien tenir algun valor jurídic. Els expedients possessoris que elaboraven els jutjats locals com a pas previ per a la inscripció en el Registre de la Propietat d'aquelles finques que no conservaven títols legítims ens mostren la utilitat que tenia una declaració correcta de les superfícies posseïdes ja que la seva declaració en l'amillament constituïa una prova documental de la possessió de la finca. Declarar una parcel·la podia convertir-se en un reconeixement de propietat.

Evidentment, ni tots els grans i mitjans propietaris eren tan escrupolosos com els esmentats en la declaració dels seus béns ni en tots els municipis es donava una ocultació tan petita de terres com a Monells. Joaquim de Carles, propietari del Mas Pinell de Torroella de Montgrí, per exemple, el 1863 va declarar una extensió total de 588 vessanes (128,6 ha) corresponents a l'esmentat mas i a una finca annexa anomenada La Fonollera, quan en un inventari privat una mica anterior es consignava una superfície de 668 vessanes⁸. En aquest cas sí que podem parlar d'una ocultació conscient de 80 vessanes de terra. Però, fins i tot, si aprofundim en el detall comprovem que es declaren totes les terres de conreu presents a l'inventari i que el que es deixa de declarar es una considerable extensió de '*estanques y arenales*' de la desembocadura del riu Ter, fet que ens indueix a pensar que el frau podia ser selectiu i concentrar-se en terres sense -o amb molt poc- valor econòmic.

Les xifres de 1860 de Serra de Daró ens donen una ocultació de l'ordre del 24,5% de la superfície. La comparació amb l'amillament de 1880 (que cobreix el 99,5% de la superfície municipal) ens permet detectar que les terres no amillarades el 1860 es corresponien, bàsicament, a aquelles conceptuades com a vies (camins, rieres,...) i a les posseïdes pels mitjans i grans propietaris. Aquests passaren d'enregistrar 432 ha a 578 ha, mentre la resta de propietaris (els que tenien menys de 5 hectàrees) passa de 154 a 139 ha. Però, a banda del ball de xifres i noms com a conseqüència de les transferències de

⁸ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli 31

propietat realitzades durant els 20 anys que separen els dos amillaraments, allò més sorprenent és que l'aflorament de riquesa produït en el document de 1880 es deu bàsicament a un sol propietari, Miquel Bertran, d'Ultramort, que passa de 2 ha a 139 ha⁹. Miquel Bertran, juntament amb Josep Pagès i el Baró de Foixà (aquests dos darrers no els hem pogut identificar en cap dels dos amillaraments), mantenien un conflicte amb l'Administració Pública i el municipi de Serra per l'apropiació d'uns aigualleixos que havien estat comunals¹⁰. Probablement és en el marc d'aquest conflicte que hem d'interpretar la ridícula extensió de terres que Miquel Bertran va declarar el 1860.

b/ Les terres públiques. A més del frau cal tenir en compte les terres que havien passat a formar part dels *montes públicos*, terrenys de titularitat comunal o pública sobre els quals no hi gravitaven contribucions. Malgrat ser preceptiu el seu amillarament (en l'apartat de *finques exemptes*), el cert és que generalment no hi constaven. Cas de fer-se alguna referència, corresponia a petites peces de la parròquia de la localitat. Alguns dels casos de la taula 4.1 s'expliquen -almenys parcialment- per aquest motiu. L'amillarament de Torroella de Montgrí no incloïa el territori de la *Muntanya Gran*, de més d'un miler d'hectàrees¹¹. Tampoc l'amillarament d'Ullà incloïa les, aproximadament, 100 hectàrees de la muntanya coneguda com a *Comunal d'Ullà*¹², ni el de Palau Sator les 45 ha de la *Muntanya Seca* de Sant Feliu de Boada¹³. Tampoc apareixen amillarats els terrenys comunals de Begur¹⁴, ni el *Pla de Mont* de Verges¹⁵. I només l'amillarament de Serra de

⁹ Aquesta conclusió reposa en la comprovació que les baixes d'altres propietaris no justifiquen l'augment de riquesa de Miquel Bertran.

¹⁰ AHG, Diputació, lligall 4074

¹¹ Segons el *Catálogo de Montes Públicos* de 1901 l'extensió de la Muntanya Gran de Torroella de Montgrí era de 2695 ha de "*cabida forestal*" (la "*cabida total*", que incloïa els enclaus particulars, ascendia fins a 2933 ha). Per motius que desconeixem, actualment la superfície d'aquesta propietat pública és inferior. Segons l'inventari de la Direcció General de Medi Rural de 1985, la propietat pública es compon de la *Duna continental*, amb 195 ha de propietat estatal, i de la *Muntanya Gran*, amb 1676 ha pertanyents a l'Ajuntament de Torroella de Montgrí. Dec aquestes informacions a Pere Sala, que me les ha facilitat del seu propi treball de recerca.

¹² BOP, 1 setembre 1884. "Relación de los montes en ella situados (provincia de Girona) y cuya pertenencia pública se ha descubierto recientemente".

¹³ *ibid.*

¹⁴ Esmentats per Sala, 1994 : 68

¹⁵ Arxiu Històric Municipal de Verges, 3.11.2.1, "Expediente instruido para la adjudicación y cesión con el canon anual de 2 pesetas, del terreno comunal sito en el paraje denominado Pla de Mont"

Daró enregistrava 0,9 hectàrees dels *béns nacionals* que havien estat del Comú de Sant Iscle, extensió d'altra banda molt inferior a les 95 vessanes (20,8 ha) que segons un inventari de 1855 eren comunals¹⁶. A Ullastret, l'elevada ocultació que s'enregistra s'explica en part perquè no es declaren les 91 hectàrees de l'antic estany comunal que, just cinc anys abans, s'havia començat a repartir entre els socis de *La Laguna*, la societat encarregada del seu dessecament¹⁷.

c/ Les formes de mesurar. A més d'aquelles superfícies que, amb una o altra intencionalitat, no es declaraven en els amillaments, hi ha un tercer element de caràcter cultural i social que també incidia en l'ocultació. Ens referim als criteris utilitzats per mesurar la terra. Els agents de l'administració pública mesuraven les superfícies amb mètodes de triangulació geodèsica i utilitzant el sistema mètric decimal com a unitat de mesura. Els pagesos i propietaris gironins utilitzaven la vessana com a unitat i es servien de mètodes menys sofisticats. És important no cometre anacronismes i no pensar que la "inexactitud" en la mesura sempre significava frau. Hi havia una diferència cultural important entre el sistema metrològic tradicional i el sistema mètric que des de l'Administració Pública va anar imposant-se d'ençà la seva adopció oficial el 1849¹⁸. La penetració de l'hectàrea com a mesura va ser molt lenta. Malgrat que a partir de la dècada de 1860 l'extensió en hectàrees aparegui sistemàticament en els documents públics (notarials, administratius,...), no era més que una conversió matemàtica de les vessanes. La terra continuava mesurant-se en vessanes.

La vessana, en tant que unitat de mesura, era inexacta, almenys des d'una perspectiva contemporània. D'entrada perquè la seva extensió variava segons la zona. Al Baix Empordà, en general, s'utilitzava la vessana de rei, de 900 canes quadrades, equivalent a 0,2187 ha, tot i que en algunes poblacions properes al Montgrí (Torroella, Verges,...) també podia utilitzar-se la vessana de 1200 canes quadrades (0,2916 ha). Fora de la comarca, en alguns punts del Gironès, la Selva i l'Alt Empordà, també existia la vessana de comte o de

¹⁶ D'aquestes 95 vessanes, 80 havien estat apropiades per 3 particulars després d'haver estat inundades pel riu Ter i el 1869 l'Administració de Propietats i Drets de l'Estat estava fent accions per recuperar-les (AHG, Diputació, lligall 4074)

¹⁷ A.H.C. La Bisbal, Ullastret, Societat La Laguna, lligall 1.1

¹⁸ Llei de 19 de juliol de 1849

senyor, de 1024 canes quadrades (0,2488 ha)¹⁹. La vessana podia fraccionar-se, però tot i així la precisió que podia aconseguir no era comparable al sistema mètric. La unitat fraccionària més petita, el trenta-dosau, equivalia a 68 àrees. I aquest no sempre era el denominador utilitzat per expressar les fraccions de vessana. Dels 17 amillaments del període 1855-1865, només la meitat utilitzen el trenta-dosau com a denominador. La resta utilitza unitats fraccionàries més grans (un el setzau, cinc el vuitè, dos el quart i un la mitja vessana).

Més rellevant que la precisió de la vessana com a unitat de mesura era la tendència dels propietaris a arrodonir les extensions posseïdes. Generalment la vessana només tendia a fraccionar-se quan s'aproximava a les terres properes als nuclis d'habitació, terres que alhora eren les que tenien major potencialitat productiva²⁰. I això no només succeïa en els amillaments, sinó també en els inventaris de béns, en els contractes de compra-venda entre particulars o en les inscripcions de finques al Registre de la Propietat. És sorprenent que els camps sempre fessin una vessana, o dues o quatre. Només ocasionalment es precisaven les unitats fraccionàries. Donat que un sistema metrollògic és una expressió més d'una determinada realitat social i que la diversa graduació de l'exactitud en la mesura és fruit de les diferents necessitats socials²¹, hem de convenir que socialment a Girona, o al Baix Empordà, no calia una medicció més precisa. El sistema tradicional de mesura, tot i la seva vaguetat, era un sistema funcional i això era el que importava. Els propietaris no tenien necessitat de mesurar *exactament* la seva terra. Els motius que ho expliquen són múltiples. En molts casos els límits dels camps eren prou clars perquè estaven determinats per un conjunt d'obstacles físics (marges, camins, rieres, arbres,...). També podria pensar-se en el poc interès que els possessors del domini útil podien tenir en precisar exactament l'extensió de terra que temps enrera els havia estat establerta, per evitar contradiccions entre el document original i l'extensió realment posseïda. Només un nou consens social -que permetés obviar aquestes probables contradiccions- facilitaria el canvi de metrologia.

¹⁹ Vegeu Llensà de Gelcán, 1952 i Alsina, Feliu i Marquet, 1990 : 242

²⁰ En els horts també s'utilitzava, com a unitat de mesura, tot i que de manera marginal, el salló, una mesura arcaïca, pràcticament en desús, que equivalia a 1/8 de vessana. A les vores del riu Ter el nom de Salló o Saió és freqüent trobar-lo encara com a topònim.

²¹ Kula, 1980 : 4

Finalment, també cal tenir en compte que el treball dels perits i dels geòmetres encaria qualsevol inscripció o transferència de finques i que era un cost evitable i sovint innecessari des de la perspectiva dels propietaris de l'època. L'aixecament de plànols i la medició geomètrica de les finques va ser una tasca que els grans propietaris varen anar desenvolupant lentament d'ençà el segle XVIII. Això els va permetre un coneixement precís de les extensions posseïdes, i a voltes amb considerable sorpresa. El Mas Pinell de Torroella de Montgrí, propietat de la família Carles, és un exemple molt clar de fins a quin punt els mateixos propietaris desconeixien la superfície que tenien²². En una *Nota* privada de mitjan segle XIX, es feien constar un total de 668 vessanes, de les quals 293 corresponien estrictament al mas i 375 al territori de La Fonollera²³. Aquest és el document que hem utilitzat anteriorment per contrastar-ho amb l'amillament de 1863 i comprovar una ocultació conscient de 80 vessanes. El 1880, quan la finca va ser inscrita en el Registre de la Propietat, els Carles varen realitzar una primera revisió de les dades d'extensió i varen enregistrar un total de 713 vessanes²⁴. Però l'afioració de superfície no s'acaba aquí ja que en una medició particular encarregada el 1893 a l'agrimensor Pere Creixell va posar de relleu que l'extensió total de la finca era de 902 vessanes (420 el mas i 482 La Fonollera)²⁵. S'ha d'explicar per la compra i/o agregació de noves finques?. Les dades que tenim no ho confirmen pas. La hipòtesi més versemblant és que els mateixos Carles desconeixien l'extensió exacta d'una finca molt extensa que comprenia una porció important de terres sorrenques, salines i aiguamolls d'escàs valor.

Altres propietaris no s'estaven de fer explícit el desconeixement sobre l'extensió real de les seves terres. Gabriel Renart i Domènech, hisendat de Millars, fent inventari dels béns del seu difunt pare, advertia el següent:

*"Se declara que las estension donadas á las respectivas pessas sobre lindadas, deu entendrese sempre poch mes ó menos".*²⁶

²² Vegeu també Gifre, 1987 : 130

²³ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli num. 31, "Nota del número de vesanas de terra del Pinell propi de Dn. Narcís de Carles O'Doyle"

²⁴ Registre de la Propietat de La Bisbal, municipi de Torroella de Montgrí, finca nº 1577

²⁵ Arxiu Diocesà de Girona, fons Casa Carles, lligall-foli num. 31

²⁶ AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, 6 agost 1857

I la *Sociedad de Agricultura del Ampurdán*, des d'una perspectiva interessada però no per això menystenible, observava el mateix en una *Representación* adreçada a les Corts espanyoles a propòsit de la reforma tributària de 1845 :

*"... la extensión de las fincas que se pide á su dueño se dará frecuentemente con poca exactitud, aun cuando se halle el declarante poseído de la mayor buena fe, pues pocas son las que hayan sido medidas comparadas con aquellas en que nunca se ha verificado esta operación"*²⁷

Taula 4.4 : Qualitat de les terres de conreu segons els amillaraments

Localitat	Primera	Segona	Tercera
Begur	4,0	29,2	66,8
Casavells	7,0	46,7	46,3
Colomers	16,5	36,7	46,8
Cruïlles	6,5	22,2	71,3
Fonteta	11,2	27,2	61,6
Garrigoles	16,8	41,7	41,5
La Bisbal	22,2	47,5	30,3
Monells	22,6	38,3	39,1
Palamós	11,9	50,6	37,5
Palau Sator	5,4	16,7	77,9
Parlavà	18,7	41,7	39,7
Regencós	10,9	34,4	54,7
Serra de Daró	40,0	42,6	17,4
Sant Joan de Palamós	24,5	39,6	35,9
Sant Sadurní	10,4	34,4	55,2
Torroella de Montgrí	17,1	46,4	36,5
Ullà	53,8	35,6	10,6
Ullastret	5,7	37,6	56,7
Verges	46,1	45,6	8,3
Vulpellac	42,3	32,8	25,0
Torrent	25,0	38,6	36,3
Global	18,6	37,2	44,2

Font : Amillaraments (vegeu taula 4.1). Només hem utilitzat els amillaraments anteriors a 1879 ja que els del període 1879-1881 no especifiquen la qualitat de la terra amillarada. Cal advertir, també, que en els casos de Begur i Palau Sator l'amillarament especificava qualitats de terra inferiors a la tercera, però per qüestions de simplicitat expositiva les hem inclòs dins la tercera qualitat.

És evident i cert -per tant- que el sistema cadastral espanyol facilitava i permetia l'ocultació fraudulenta de terres, però cal tenir en compte que aquest no és l'únic factor que explica l'ocultació. Si als percentatges de terres ocultes -no declarades- que resulten de comparar els amillaraments amb altres mesuraments topogràfiques li deduïm aquella part que correspon a vies

²⁷ Sociedad de Agricultura del Ampurdán, 1846 : 181

públiques i nuclis d'habitació, la que correspon a comunals i *montes públicos*, i la que és fruit de l'utilització de dos sistemes metrològics diferents, probablement el marge d'ocultació fraudulenta de terres es reduirà fins a uns nivells que ens permeten afirmar l'elevada bondat i fiabilitat dels amillaments per a l'anàlisi de l'estructura de la propietat.

Ara bé, si en termes superficials l'ocultació fraudulenta podia ser relativament poc rellevant, major importància tenia en termes de riquesa. Probablement allà on el frau es donava amb major intensitat era en la determinació dels usos del sòl i, sobretot, de les qualitats, tot i que no és possible precisar-ne la magnitud. La taula 4.4, tot i no constituir cap prova del frau en la declaració de les qualitats permet observar dues coses: primer, la tendència a qualificar la major part de les terres en els nivells inferiors de qualitat i, segon, la disparitat de comportaments entre els municipis, atribuïble no només a la diferent dotació de recursos, sinó també a la particular correlació de forces de cada localitat.

En conclusió, si bé -com anirem veient- els amillaments tenen molts problemes, no està massa clar que el més important sigui el d'ocultació fraudulenta de superfície. Almenys la mostra d'amillaments baixempordanesos amb la qual treballem pensem que dóna una imatge versemblant de la distribució de la terra a l'interior de cada localitat.

4.2 Diversitat d'estructures de la propietat? : Entre el miratge i la realitat.

Les qüestions que ens formulem són bàsiques. Fins i tot, simples. Qui posseïa la terra? Estava molt concentrada en poques mans? O bé estava distribuïda de manera relativament igualitària? Fins a quin punt les famílies pageses disposaven de terra suficient per a la seva subsistència? Els propietaris de la terra eren alhora els qui la conreaven? Quin era el pes dels rendistes en l'estructura agrària comarcal?... La resolució d'aquestes qüestions pot donar peu, més endavant al plantejament de nous interrogants més ambiciosos: Quines eren les repercussions de la distribució de la propietat sobre la producció agrària? Fins a quin punt aquesta estructura podia impulsar o bloquejar determinades tendències de canvi tècnic i modernització del sector? Quines foren les línies de transformació de la mateixa estructura de la propietat al llarg del temps?... Com hem dit aquestes

qüestions són molt simples i bàsiques. El que no és tan simple és la seva resolució.

La primera passa que donarem consistirà en una exploració dels quadres de distribució general de la propietat que resulten del processament de la informació dels amillaments²⁸. Advertim d'entrada, tanmateix, que la imatge obtinguda distribuint la propietat en franges de propietaris segons l'extensió posseïda pot ser molt enganyosa. Però precisament per constatar el miratge que poden produir determinats tractaments habituals dels amillaments pensem que és útil començar plantejant la qüestió amb l'utilatge més clàssic i habitual.

La primera impressió és la d'una gran diversitat d'estructures de la propietat. Els gràfics 4.1, 4.2, 4.3 i 4.4 mostren, en termes de percentatges acumulats, la superfície en mans dels propietaris que posseïen fins a una determinada extensió. Per permetre una correcta visualització de les dades hem separat les sèries en quatre gràfics, agrupant els municipis analitzats segons criteris d'afinitat. L'element en què ara ens convé fixar-nos és el de l'extensió acumulada posseïda per aquells que tenien fins a 20 hectàrees. Vint hectàrees seria el que -molt grollerament podríem considerar el límit superior d'una explotació autosuficient²⁹.

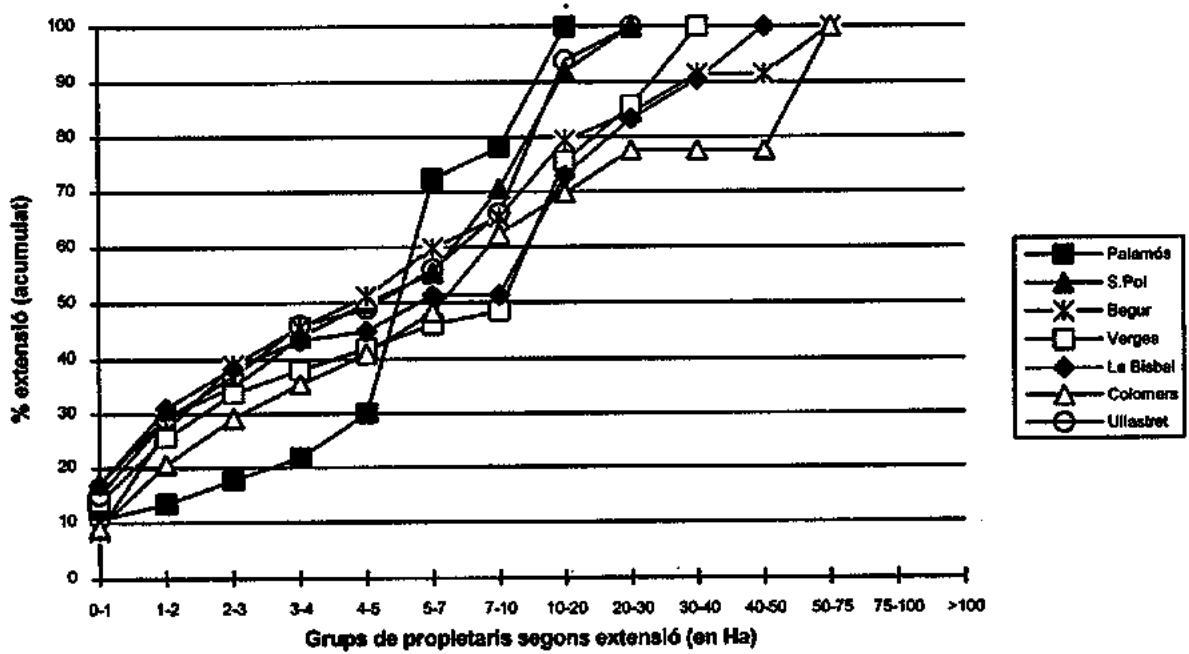
El primer gràfic (4.1) agrupa els municipis on els propietaris amb menys de 20 hectàrees en aquell municipi posseïen més del 70% de la terra de la mateixa localitat. El cas de Palamós -on s'arriba al 100%- és molt poc significatiu perquè les reduïdes dimensions del terme municipal impedeixen veure si existien propietats superiors a les 20 hectàrees. Entre els altres, destaquen Ullastret i Sant Pol de La Bisbal, amb més del 90% de la terra en mans de propietaris que no arribaven a les 20 hectàrees, i els segueixen Begur, Verges, La Bisbal i Colomers. Excepte en aquest darrer cas, es tracta de localitats amb un terme municipal d'extensió no molt gran i que contenen (o són molt properes a) un nucli important de població. El segon gràfic (4.2) recull un grup de municipis aparentment amb una distribució molt similar: Vulpellac, Casavells, Vall-llobrega, Ullà i Palafrugell, tots ells amb un percentatge de terra en mans de propietaris que no arribaven a les 20 ha que

²⁸ Vegeu Apèndix 6

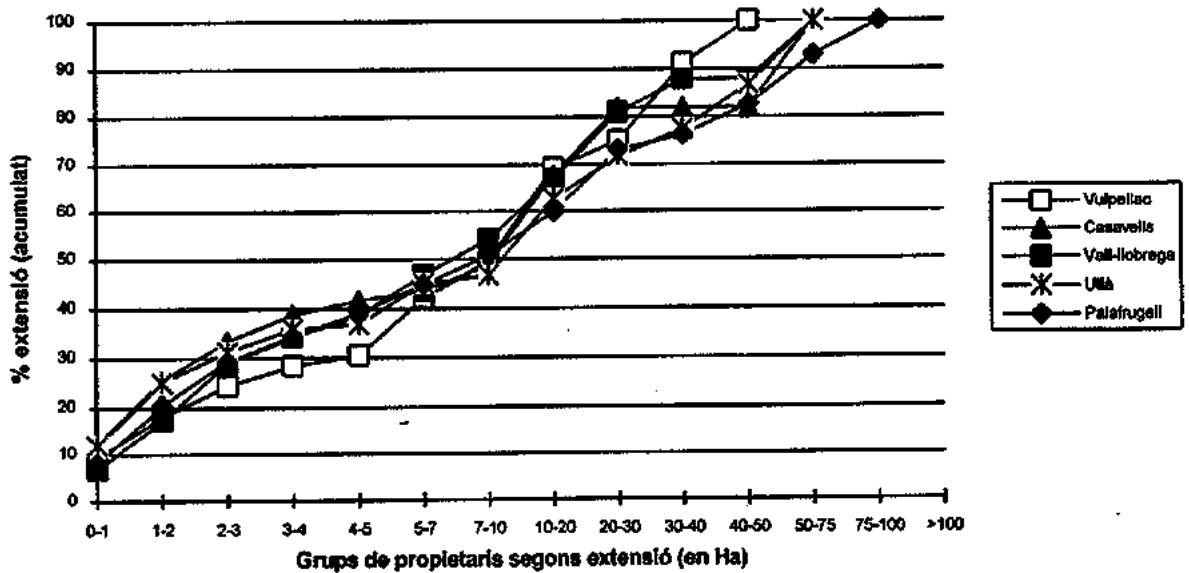
²⁹ La discussió sobre els límits superficials d'una propietat familiar autosuficient es troba al punt 4.6

oscil·la entre el 60 i el 69%. En el tercer gràfic (4.3) s'hi apleguen els municipis on aquest grup de propietaris posseïa entre el 50 i el 59% del sòl (Garrigoles, Torrent, Serra, Torroella de Montgrí, Monells, Parlavà, Sant Joan de Palamós i Corçà).

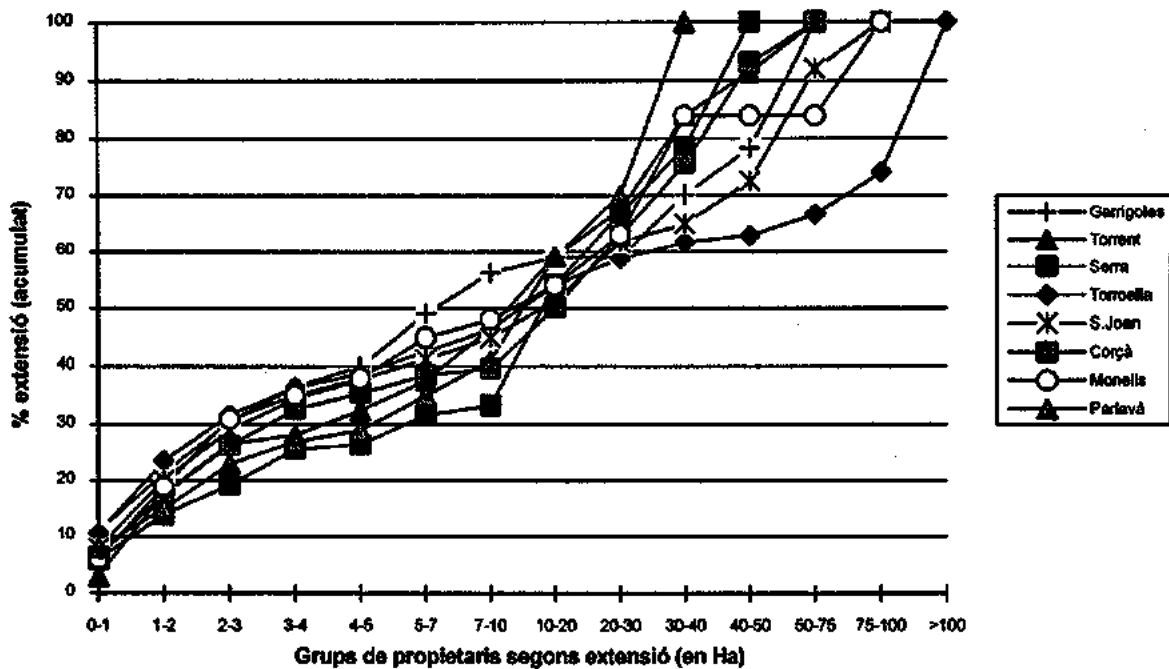
Gràfic 4.1 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (1)



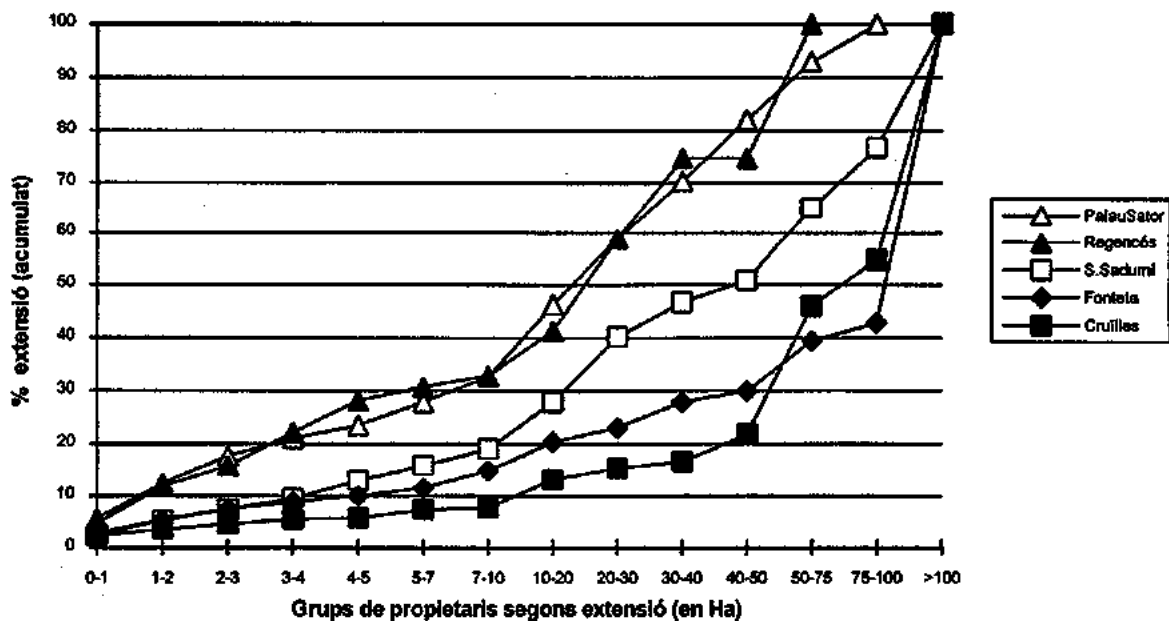
Gràfic 4.2 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (2)



Gràfic 4.3 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (3)



Gràfic 4.4 : Distribució de la terra segons grups de propietaris (4)



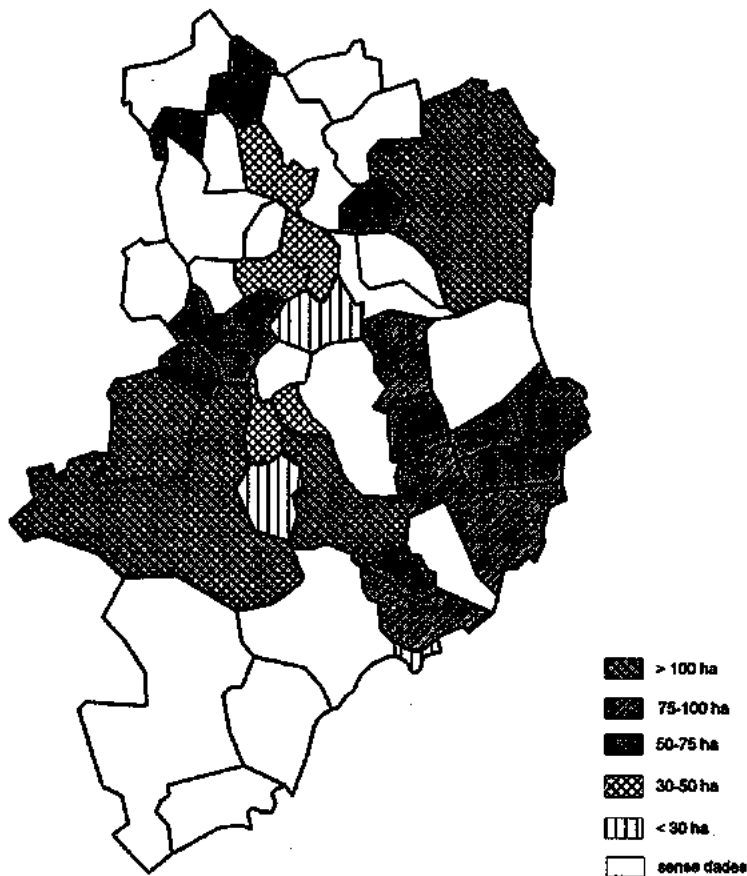
Entre aquest grup de municipis s'observen majors diferències que en l'anterior pel que fa al seu comportament en els nivells anteriors i posteriors a la franja de 20 hectàrees. Finalment, el gràfic 4.4 ens permet observar la distribució de la terra en aquelles localitats on els propietaris de menys de 20 ha no arriben a posseir ni el 50% del territori. És en aquest darrer gràfic on podem observar major disparitat entre els municipis representats. Hi destaquen els casos de Fonteta i Cruïlles, on el grup observat no arriba ni al 20 % de les terres del terme. En resum, la primera impressió que obtenim de la lectura d'aquests gràfics és la de l'existència d'estructures de la propietat extremadament diverses en una mateixa comarca. En alguns municipis (especialment els representats en el gràfic 4.1) predominaria la petita i mitjana propietat i la gran propietat hi tindria molt poca presència. En altres es donaria una situació menys equilibrada, amb presència més significativa de propietats superiors a les 20 hectàrees, tot i que les inferiors a aquesta tindrien una certa rellevància en ocupar entre el 50 i el 70 % del territori. Aquesta situació és la que caracteritzaria la major part dels municipis de la mostra (el 50%). I, finalment, en altres municipis el pes de la gran propietat seria predominant i, en algun punt, fins i tot aclaparador.

Aquesta imatge d'una petita comarca amb estructures de la propietat tan diferenciades al seu interior sembla reafirmar-se observant l'extensió de les propietats més grans. Les dades dels amillaments posen de relleu grans diferències pel que fa a l'extensió de les grans propietats locals. El mapa 4.1 ens permet visualitzar-ho. En algunes localitats les propietats més grans no arribaven a les 30 hectàrees, mentre que en altres depassaven el centenar. Aparentment, algunes zones podríem considerar-les latifundistes mentre que en altres la gran propietat estava molt diluïda i podia confondre's amb la propietat mitjana.

Fins a quin punt aquestes divergències eren reals? Certament, cal acceptar l'existència d'estructures diferenciades en el sí de la comarca, en gran mesura relacionades amb les característiques del medi físic local i amb el desenvolupament vitícola de determinades localitats litorals. Però, alhora, cal ser molt prudent en el maneig dels amillaments per no magnificar-ho. És bo tenir present que la font que ens proporciona les dades és un mirall deformant que fàcilment pot induir-nos a error. Les deformacions provocades per la font i el mètode d'anàlisi són, bàsicament, dues :

- La limitació imposada per les dimensions dels municipis. Com s'observa en el mapa 4.1, a major grandària, major possibilitat de que destaquin les grans propietats. En canvi, a la plana, on les dimensions dels termes eren molt reduïdes, els masos solien estar administrativament repartits en dos o tres municipis, reforçant de forma distorsionada el pes de la petita propietat. Llorenç Ferrer, que també ha observat al Bages aquest encavalcament d'una finca en varis municipis, indica que en aquella comarca interior no era un cas massa freqüent³⁰. Al Baix Empordà, en canvi, la migradesa territorial de molts termes municipals explica que aquest encavalcament tingués major rellevància. La taula 4.5, elaborada a partir de tots els masos amb terres a Ullastret i que estan inscrits com a *heretats* en el Registre de la Propietat, és prou eloqüent d'aquest fraccionament administratiu d'allò que, en la realitat, eren unitats compactes.

Mapa 4.1 : Extensió de la propietat més gran de cada localitat



Font : Amillaraments (vegeu taula 4.1)

Taula 4.5 : Masos amb terres a Ullastret

Mas	Municipis	% peces a Ullastret	% extensió a Ullastret	Extensió a Ullastret (ha)
Romaguera	Ullastret, Castell d'Empordà	90	?	15,6
Pígem	Ullastret, Fonalleres	?	?	10,1
Busquets	Ullastret, Casaveïls	33	?	2,1
Casagran (1)	Ullastret	100	100	9,7
Perolat	Ullastret, Serra	73	?	15,4
Prats	Ullastret, Parlavà, S. Iscle	30	?	2,6
Casagran (2)	Ullastret, Fonalleres	20	?	0,9
Burgues	Ullastret, ?	92	99	23,5
Martorell	Ullastret	100	100	10,3
Bou	Ullastret	100	100	7,9
Oliver	Ullastret	100	100	22,2
Pi	Ullastret, ?	44	?	10,4
Pagès	Ullastret, Casaveïls	8	?	6,5
Saguer	Ullastret, Peratalada	12	?	0,7
Mas d'Ullastret	Ullastret	100	100	25,4
Notaria Vella	Ullastret	100	100	8,4
Vilà	Ullastret, Fonalleres, Serra	54	?	8,9
Rigau	Ullastret, Castell, Casaveïls	?	?	6,2
Vancells de l'Estany	Ullastret, ?	?	?	11,3
Cendra de la Creu	Ullastret	100	100	28,7
Joan	Ullastret, Matajudaïca	29	8	0,7
Mascarós dels Valls	Ullastret	100	100	23,1
Blanch	Ullastret	100	100	13,2

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal, Ullastret

- L'estructura de l'ús del sòl. En aquells municipis on la presència de bosc o de zones no aprofitables agrícolament era important, també augmentava el pes de la gran propietat. Una determinada estructura d'usos del sòl pot engrandir les dimensions dels masos més grans, però i l'ingrés?. És bo tenir present que no és el mateix ocupar que valer³¹.

Si seguíssim treballant amb aquest mètode -que és el més habitual en els estudis d'aquesta mena-, els resultats que obtindríem serien molt esbiaixats. Una possible correcció a les insuficiències generades pels amillaments estaria en l'ampliació de la unitat d'anàlisi, depassant els límits de l'àmbit municipal per reconstruir la nòmina de propietaris de la comarca. Helena Estalella va realitzar aquest exercici a nivell de la província de Girona utilitzant

31 Cita l'expressió que utilitza Enric Tello per plantejar els problemes generats per la relació entre extensió i ingrés agrari (Tello, 1983 : 58)

els amillaments del període 1943-1959³². Dissortadament, no és possible realitzar el mateix amb els amillaments del segle XIX. Els problemes són múltiples:

- Els buits documentals com a conseqüència de les pèrdues de documentació o bé de les dificultats d'accés a la mateixa³³.

- La inexistència d'uns criteris homogenis en l'elaboració dels amillaments. A diferència dels amillaments de 1942-58, que són molt més sistemàtics i contenen el mateix tipus d'informació, els del segle XIX, especialment els anteriors a 1879, són tot el contrari. No hi ha dos amillaments iguals, realitzats amb els mateixos criteris. Això dificulta la sistematització i l'agregació a nivell comarcal.

- Les notables divergències en el nom del titular del patrimoni. En molts casos diferències de caràcter ortogràfic (cognoms com Isern o Ysern, o bé Vehí, Bahí o Vehy, etc.). Quan es treballa amb un llistat de més de 8000 entrades la correcció dels noms i la identificació correcta d'aquests és pràcticament impossible. Cal pensar -d'altra banda- que sovint en la mateixa població hi havia persones amb el mateix nom i cognom i que aquesta coincidència augmentava a nivell comarcal, fins al punt de ser impossible de distingir dues persones per la dificultat de saber amb precisió el seu lloc de residència³⁴. Un altre element que afegeix confusió a l'hora d'identificar i agregar els individus afecta a les transferències hereditàries. En alguns amillaments, no s'especifica el nom dels nous titulars sinó el de "hereus

³² El treball d'Helena Estalella es basa en el buidatge sistemàtic de les propietats dels contribuents forans de tots i cadascun dels municipis de la província de Girona i la seva agregació a escala provincial. El principal interès d'aquest treball rau en la superació del municipi com a unitat d'anàlisi per a l'estudi de la propietat (Vegeu Estalella, 1984a). Afortunadament, en el seu cas es conservava una còpia de tots els amillaments de la província en el fons de la Delegació d'Hisenda.

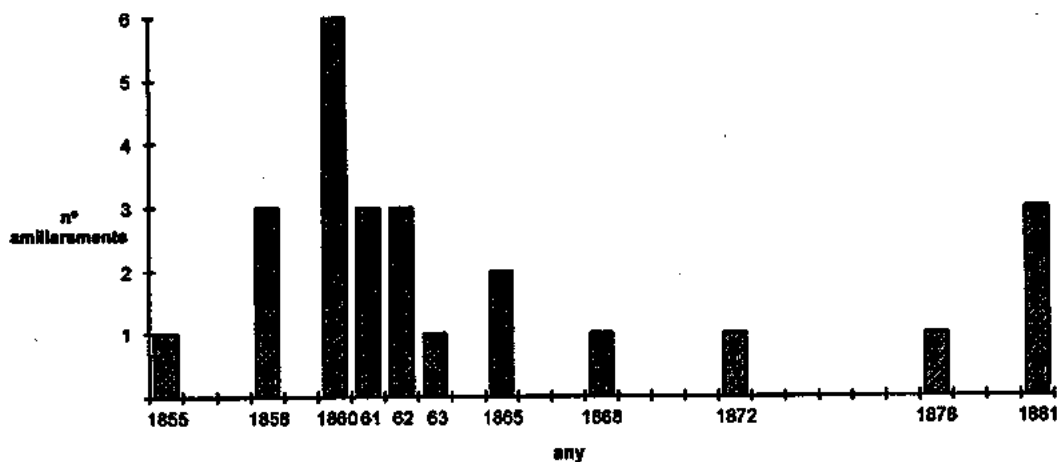
³³ A diferència dels amillaments del segle XX, dels quals es conserva una còpia de cadascun en el fons d'Hisenda de l'Arxiu Històric de Girona, els amillaments del segle XIX s'han de localitzar en els fons documentals de cadascun dels municipis. Una part important d'aquests arxius municipals es troben dipositats a l'Arxiu Històric Comarcal de La Bisbal mercès a l'excel·lent -i pacient- tasca dels seus successius arxivers Josep Matas i Santi Soler. En aquests casos l'accés a la documentació -cas d'existir- ha estat senzill. També ho ha estat en aquells municipis que disposen d'arxiu històric municipal obert al públic (Begur, Torroella, Palafrugell, Castell d'Aro). Però, en tota la resta, les condicions d'accés han estat força més complicades. En alguns casos fins i tot se'ns ha impedit l'accés al·legant la realització d'obres (Pals), el desordre, o la inexistència de documentació. L'horari d'apertura dels ajuntaments més petits (un parell d'hores dues tardes o dos matins a la setmana) ha estat una altra dificultat afegida, en una comarca amb més de 40 municipis.

³⁴ Molts amillaments no indiquen el domicili dels declarants, només si són veïns o foranis.

de..." o "vídua de..." l'antic titular, mentre que en altres sí que hi consten com a tals. El mateix succeeix amb els títols nobiliaris, tot i que amb un cert esforç això fóra possible controlar-ho.

- Finalment, un darrer problema és el de la no concordança cronològica. Els amillaments foren elaborats en anys diferents. La major part dels que hem utilitzat corresponen al període 1855-1865, tot i que en alguns casos no hem tingut altra opció que recórrer als de 1881, o alguns elaborats al llarg del període que separa els primers dels segons. Agregar-los significaria assumir que al llarg del període que els distancia no varen produir-se canvis rellevants en la titularitat dels patrimonis i en el repartiment de la terra.

Gràfic 4.5 : Cronologia dels amillaments utilitzats



Font : Amillaments. Vegeu taula 4.1

Donat que no és possible una agregació que ens permeti superar l'esbiaix de la unitat d'anàlisi municipal, la nostra proposta consisteix en l'aïllament d'aquells grups de propietaris que siguin significatius i que ens permetin arribar a conclusions fiables. Amb això no obtindrem una visió sintètica i global de l'estructura de la propietat de la terra, però sí algunes de les peces del trencaclosques que ens permetran reconstruir les principals característiques d'aquella. El primer criteri de distinció entre propietaris serà el de residència. Aïllarem els propietaris veïns del conjunt de propietaris d'un municipi per evitar les distorsions provocades pels propietaris forans. El segon criteri de distinció serà el d'usos del sòl. Ens sembla extremadament important distingir entre la propietat agrícola i la propietat no agrícola per evitar analitzar la distribució de

la propietat com si totes les terres tinguessin la mateixa utilitat agrícola real o potencial.

A continuació, doncs, replantejarem l'anàlisi de l'estructura de la propietat des d'aquests dos criteris, fixant-nos en la propietat veïna i en el sòl agrícola. Això ens permetrà relativitzar l'aparent diversitat d'estructures de la propietat presents en un espai geogràfic tan reduït i veure com, rera unes evidents diferències (sovint explicables per l'adaptació a les variades condicions del medi físic), existia un comú denominador.

4.3 Propietat veïna i dispersió de la propietat.

La major part d'amillaments distingeixen entre els propietaris domiciliats a la mateixa localitat i els forans. És menys freqüent que especifiquin el domicili d'aquests darrers, sovint qualificats simplement de *teratenientes* o de *forasteros*. No hem de deixar-nos enganyar pel mot *teratenientes*. El seu significat en cap moment és equivalent a *gran propietari*, sinó només a propietari domiciliat en una altra localitat. Una simple ullada al document ens permet percebre que la major part de *teratenientes* no eren sinó petits propietaris del poble del costat. En canvi, malgrat pugui semblar paradoxal, els grans hisendats sovint figuraven com a veïns. A voltes aquesta paradoxa es feia molt evident, bé per la rellevància del propietari, bé per les informacions contingudes en els repartiments de la contribució. Potser el cas més cridaner és el de Serra de Daró, on propietaris com Joaquim de Carles³⁵ (resident a Girona), Eduard de Cruïlles (resident a Barcelona) o, per posar un tercer exemple, Josep de Ribot (de Camallera) figuraven com a veïns de la localitat. Cap d'ells hi residia realment. Hem rectificat alguns dels casos més evidents³⁶, però no ha estat possible fer-ho amb tots.

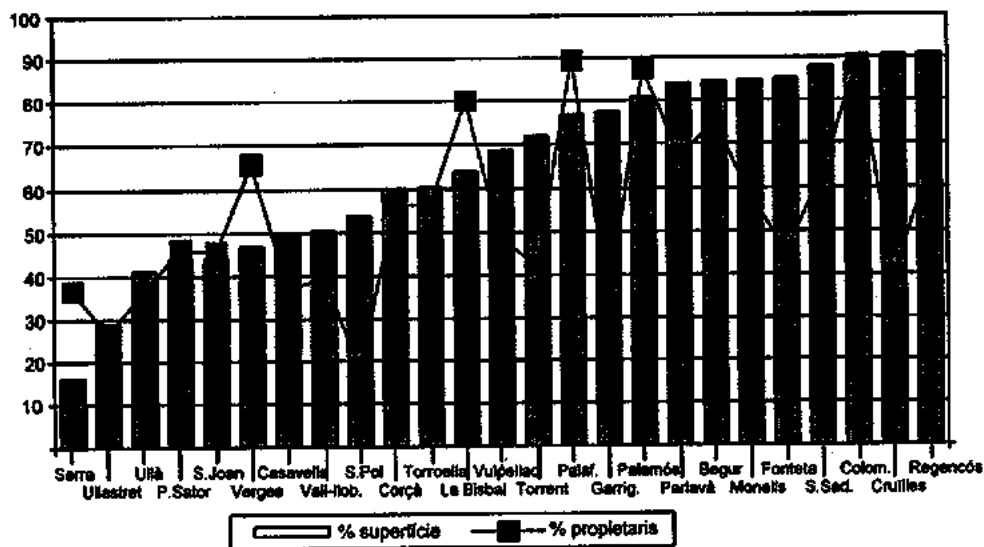
D'altra banda, la determinació de la residència dels *hisendats* era força ambigua. Molts disposaven d'una casa a la vila més propera (La Bisbal, Torroella,...), però continuaven residint llargues temporades en algun dels seus masos, o a la casa pairal. Encara en el segle XX era habitual que els

³⁵ Sobre els Carles i el seu lloc de residència, vegeu Bosch, 1993

³⁶ Sempre que ha estat possible hem contrastat les dades sobre domicilis dels amillaments amb repartiments de contribucions, rectificant els primers.

hisendats distribuïssin la seva residència al llarg de l'any entre la ciutat i les seves principals heretats, o viles més properes a elles³⁷. A mitjan segle XIX, per a molts d'aquests propietaris rendistes, el pas cap a una residència urbana havia estat un fet molt recent, en molts casos influït pels estralls de les guerres carlines que havien sacsejat el món rural català pocs anys abans del període que nosaltres estem examinant³⁸. No han d'estranyar-nos, per tant, les ambigüitats pel que fa a la residència de famílies que al llarg dels segles s'havien identificat amb un mas o una pairalia.

Gràfic 4.6 : Pes de la propietat veïna



Font : Amillaments. Vegeu taula 4.1

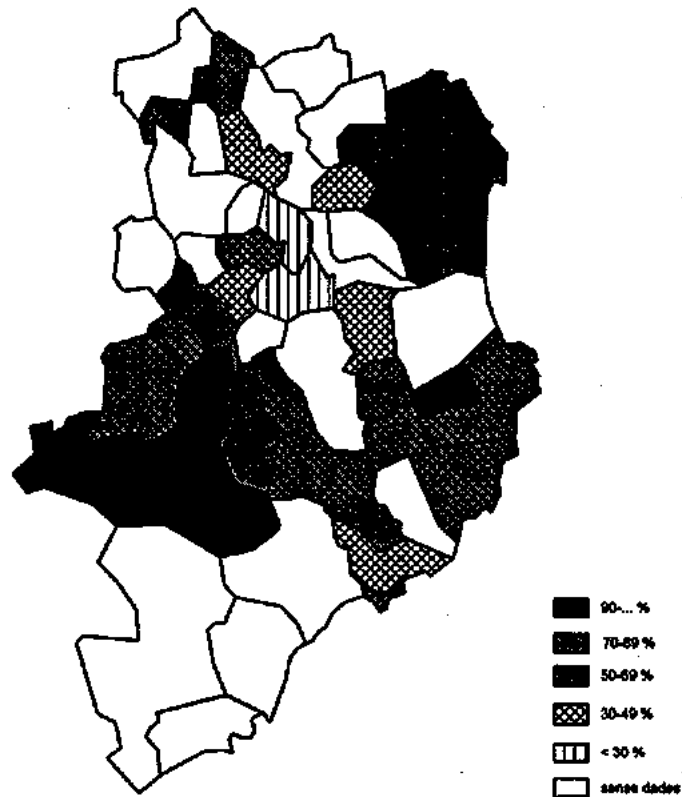
En alguns casos, quan el municipi estava integrat per varies localitats i aquestes s'havien amillarat separatament, els propietaris d'una de les localitats del municipi podien constar com a forans de l'altra. Això és el que succeïa, per exemple, amb Serra i Sant Iscle d'Empordà, dues localitats que integren un sol municipi (Serra de Daró). Els veïns de Serra constaven com a forans a Sant Iscle i viceversa. El mateix succeïa a Palau Sator amb les quatre localitats que l'integren (Palau Sator, Fontclara, Sant Julià de Boada i Sant

³⁷ Pelai Negre i Pastell, per exemple, residia alternativament al llarg de l'any a Castelló d'Empúries, Torroella de Montgrí i Girona.

³⁸ Vegeu Bosch, 1993. Jordi Planas també observa com la família Maspons, de Santa Eulàlia de Ronçana, durant la primera guerra carlina va traslladar la seva residència primer a Caldes de Montbui i després a Granollers (Planas, 1994a : 32)

Feliu de Boada). No cal dir que, abans de processar les dades de cada amillament, les hem rectificat, considerant com a domiciliats als veïns de qualsevol de les localitats que pertanyen al municipi. Només hem fet una excepció en el cas de La Bisbal i Sant Pol de la Bisbal, que hem considerat com dues localitats diferents (tot i que el segon mai havia estat municipi), donat el marcat caràcter urbà de la primera.

Mapa 4.2 : Percentatge de terres posseïdes pels veïns de la localitat



Font: Amillaments. Vegeu taula 4.1

Els veïns d'un municipi posseïen, com a tendència general, la major part de les terres del mateix. Aquesta és una primera dada d'interès. D'una mostra de 28.769 hectàrees amillarades, el 72% (20.656 ha) estava posseïda pels veïns del mateix municipi. Pel que fa a nombre de propietaris, el percentatge representat pels veïns es reduïa sensiblement, fins el 57% (4.270 sobre 7.499). Aquesta imatge, vàlida com a síntesi del conjunt comarcal, presentava notables divergències entre localitats (vegeu el gràfic 4.6 i el mapa 4.2). Un nombre rellevant de casos depassava llargament el 72% de terres en propietat dels veïns indicat com a mitjana, arribant en alguns casos fins el

91% (Cruïlles i Regencós). Dels 25 municipis de la mostra, onze superaven el nivell del 72%. Entre la resta, es produïa una gradació en sentit invers fins arribar als casos extrems d'Ullastret i Serra de Daró, on els veïns només controlaven el 29 i el 16%, respectivament, del sòl del seu municipi. En el mapa 4.2 pot observar-se l'existència d'una certa relació entre les dimensions del municipi i el pes de la propietat veïna, amb tendència a augmentar aquesta a mesura que el terme municipal s'engrandeix.

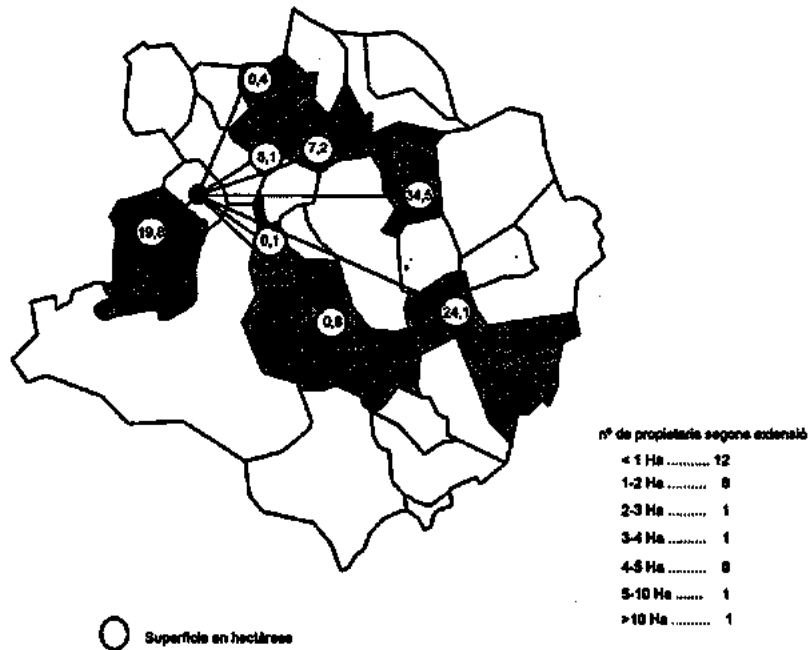
Els propietaris veïns ni són ni eren una categoria social homogènia, però ens serveixen per delimitar a determinats grups, especialment als petits pagesos. Aquests darrers, que són l'objecte central del nostre treball, poden ser fàcilment identificats entre les franges baixes dels propietaris veïns i podem analitzar els seus patrimonis sempre i quan acceptem que tenien el gruix del seu patrimoni en el mateix municipi on residien. Per això, abans d'abordar directament la situació dels petits propietaris, és important demostrar aquest extrem (la coincidència de patrimoni rústic i lloc de residència entre els petits propietaris) i plantejar com encaixava amb el que era una altra característica de la propietat baixempordanesa : la seva fragmentació i dispersió.

El primer indici de la dispersió el trobem en la propietat forana. La major part dels propietaris forans eren petits propietaris. El 92,5% d'aquests tenien menys de 5 hectàrees en els municipis on eren considerats forans, i el 81% no arribaven a les 2 hectàrees. Els petits propietaris eren numèricament hegemònics entre el grup de propietaris forans. Ara bé, aquest predomini numèric no tenia traducció equivalent pel que fa a les superfícies. De les 8500 hectàrees sota propietat del conjunt dels forans, només 2.100 (el 25%) era posseïda per aquells forans amb menys de 2 hectàrees. Aquest percentatge augmenta lleument si considerem el grup dels propietaris forans amb menys de 5 ha (3.270 ha i el 38 % de la superfície), però no modifica la imatge enunciada.

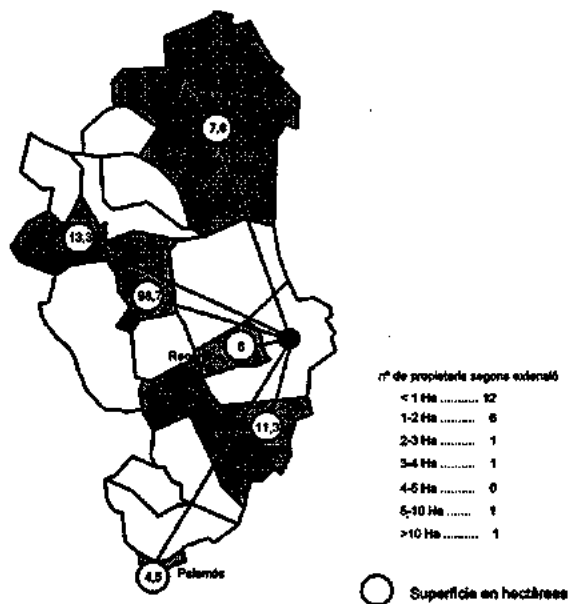
De l'anàlisi de la propietat forana es conclou també que una gran part de la població posseïa terres en altres municipis, a més d'aquell on residia. El nombre total de propietaris forans en el conjunt d'amillaments analitzats és de 3.333, dels quals 2.693 posseïen menys de 2 ha com a forans. Aquesta xifra està sensiblement inflada com a conseqüència de no haver agregat totes les terres que cada individu posseïa en el conjunt de l'àrea geogràfica estudiada (per les raons anteriorment al·legades), però és vàlida per copsar la

dispersió dels patrimonis entre varis municipis. D'una nòmina de 7499 propietaris, el 44 % (3.333) eren considerats forans.

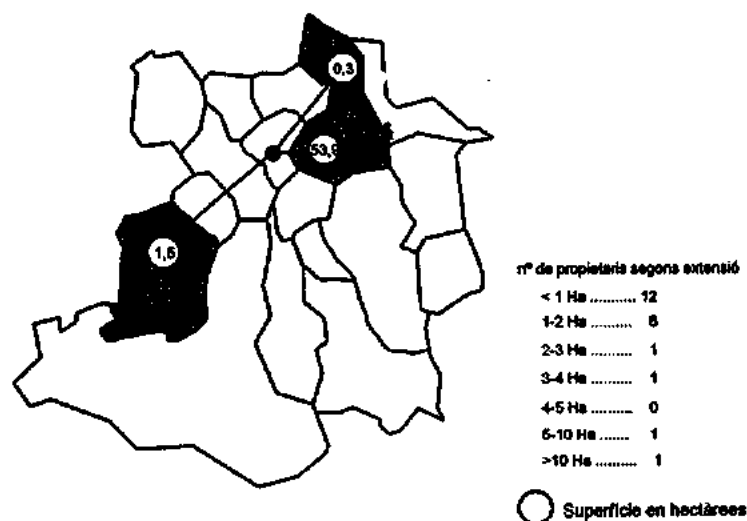
Mapa 4.3 : Propietats dels veïns de Monells en altres municipis amillarats



Mapa 4.4 : Propietats dels veïns de Begur en altres municipis amillarats



Mapa 4.5 : Propietats dels veïns de Casavells en altres municipis amillarats



Atenent a aquest fet podríem pensar que la nostra intenció d'aïllar els petits i mitjans propietaris a partir dels propietaris veïns no funciona perquè una gran part d'aquests tenien una part del seu patrimoni en altres municipis. De fet, si bé això darrer és cert, també és cert que l'extensió posseïda pels petits propietaris fora de la seva localitat de residència era generalment petita i poc significativa. Aquest extrem podem constatar-lo a través de dues vies. Primerament, a través dels mateixos amillaments, que -fins a cert punt- ens permeten identificar allà on tenien terres els propietaris d'un municipi (vegeu els exemples de Monells, Begur i Casavells en els mapes 4.3, 4.4 i 4.5). I, en segon lloc, a través d'inventaris pagesos, que ens localitzen el conjunt de terres de la família, amb independència del municipi on es trobin. El municipi de Monells ens servirà, altra volta, d'il·lustració i exemple. Els amillaments buidats ens han permès detectar 22 veïns de Monells que tenien terres en altres localitats. Ben cert que no deuriem ser els únics, ni les terres amillarades totes les terres posseïdes fora de la localitat. Molts monellencs posseïen terres a Madremanya, però no ens consta perquè no hem buidat l'amillament d'aquest municipi³⁹. Tampoc ens consten propietats a Cruïlles perquè la documentació d'aquest municipi no precisa el domicili dels propietaris forans. Sabem de la seva existència a través de compra-vendes, confessions de domini i altres actes notarials. De tota manera, aquests mateixos

³⁹ No hem buidat l'amillament de Madremanya perquè, administrativament, pertany a la comarca del Gironès (i al Partit Judicial de Girona).

documents notariais ens permeten intuir que es tractava de peces de poca extensió.

Els 22 monellencs esmentats posseïen un total de 97 hectàrees fora de llur població. D'aquestes, més de la meitat corresponien a un sol propietari, Joaquim Camps (o la seva esposa Paula Armet) i es localitzaven a Casavells, Palafrugell, Palau Sator i Sant Sadurní. De la resta només 3 posseïen més de 2 hectàrees. Un d'ells era Jaume Darnaculleta i Castelló, un hisendat amb residència a Monells que tenia, però, la major part del seu patrimoni fora de la localitat. De fet, a l'amillament de Monells de 1865 només va declarar 2 hectàrees de terra. Posseïa algunes parcel·les a Casavells, Parlavà i Ullastret que sumaven unes 6,5 ha segons els amillaments que hem buidat. Però, el gruix del seu patrimoni el tenia a altres localitats no amillarades, en especial a Gualta, on posseïa el Mas Castelló⁴⁰. Podríem preguntar-nos el per què de la seva residència a Monells si no hi tenia a penes terres. La resposta és simple: actuava com a administrador dels béns que Francisco de las Infantas, Marquès de Vilanna i titular de la casa de Millars, tenia en aquella àrea. Quan varen deixar d'actuar com a gestors d'aquell patrimoni els Darnaculleta varen marxar definitivament de Monells. Un altre veí que posseïa més de dues hectàrees fora de Monells era Pere Vilà, *pagès propietari* del veïnat de Sies. De Pere Vilà, possessor del Mas Vilà, en coneixem molts detalls. Segons un inventari de 1864, el seu patrimoni ascendia a 22 ha que incloïen les terres del mas esmentat més les del Mas Carabús de Parlavà (2 ha) i les parcel·les ubicades a Ullastret (3 ha). En total 5 hectàrees en altres municipis, totes elles procedents del patrimoni de la seva esposa Catalina Coloma, i 17 ha a Monells. El quart monellenc amb més de 2 hectàrees fora de la localitat era Domènec Vancells, un menestral natural de Sant Sadurní de l'Heura que posseïa més terres en el seu municipi d'origen (3,5 ha) que no pas en el de residència (2,9 ha). Segurament raons hereditàries i el fet de procedir de Sant Sadurní poden explicar la poc habitual distribució geogràfica d'aquest patrimoni. Els veïns d'un municipi acostumaven a tenir el gruix de terres allà on residien.

Els 18 veïns que falten per completar la relació no arribaven a posseir 2 hectàrees fora del seu terme municipal. En total només sumaven 15,5 ha, una

⁴⁰ Ho sabem per l'arrendament fet el 20 de gener de 1854 a Josep Ribas, de Vulpellac (AHG, Notarial, La Bisbal, N.Clapés, 20-I-1854)

extensió molt poc rellevant. Tal i com s'observa en la taula 4.6, on s'explicita l'extensió posseïda per cadascun dels 18 monellencs dins i fora del municipi de Monells, una part important d'ells no disposava de terres a la mateixa localitat de residència (7 sobre 18) i en dos casos més el volum de terres posseïdes com a forà era clarament superior a les posseïdes com a veí. Excepte en el cas de Pere Figueras, es tracta sempre de la franja inferior en la jerarquizació dels propietaris (els que no tenen terra o no arriben a 1 ha). Aquesta és una apreciació relativament rellevant perquè quan considerem quin era el grau d'accés a la propietat, haurem de tenir present que una part d'aquells que constaven com a no propietaris en el seu municipi de residència, probablement posseïen terres en altres municipis, preferentment limítrofs. Pel que fa als altres 9 propietaris, s'observa que a mesura que creixia l'extensió de terres posseïdes en el propi municipi, el pes relatiu de les propietats foranes tendia a decaure.

Taula 4.6 : Localització del patrimoni de petits propietaris de Monells

Propietari	Patrimoni a Monells (en ha)	Patrimoni fora de Monells (en ha)	Localització patrimoni forà	% forà sobre total
Badia, Pere	0	0,98	S. Sadurní	100
Batlle, Vicens	0	0,04	Fonteta	100
Cané, Pere	0	0,98	S. Sadurní	100
Font, Josep (a) Bassa	0	0,78	Fonteta	100
May, Joan	0	0,93	S. Sadurní	100
, Andreu	0	1,29	S. Sadurní	100
Xuçà, Esteve	0	0,98	S. Sadurní	100
Puig, Joan	0,67	1,61	S. Sadurní	70
Figueras, Pere	2,61	1,75	Casavells	40
Muriscot, Josep	0,68	0,71	S. Sadurní	51
Torras, Jordi	1,18	1,09	S. Sadurní	48
Mulà, Esteve	1,57	1,23	S. Sadurní	44
Xuçà, Francesc	1,33	0,93	S. Sadurní	41
Moratell, Pelegrí	1,90	0,82	S. Sadurní	30
Gou, Joan	5,92	1,34	S. Sadurní	18
Puig Fuster, Joan	2,27	0,47	S. Sadurní	17
Nadal, Salvador	3,06	0,44	S. Sadurní	12
Font, Pere	2,29	0,03	La Bisbal	1

La conclusió que pot extreure's d'aquesta anàlisi és de caràcter correctiu. Pensem que continua essent perfectament vàlida la idea d'aïllar els petits propietaris a partir de la distinció entre propietaris veïns i forans, però haurem d'introduir un cert correctiu per no menysvalorar les propietats d'aquests, especialment en les franges inferiors de propietaris (els no propietaris i els que

posseïen fins a 2 hectàrees). El contrast amb alguns inventaris de béns corresponents a aquest sector de petits propietaris ens confirma la validesa d'aquesta conclusió. De cinc inventaris localitzats, corresponents a les famílies Blanch, Busquets, Mulà, Figueres i Llonch, quatre tenien íntegrament tot el seu patrimoni a Monells. L'única excepció era la de Jaume Llonch, com a conseqüència dels béns deixats pels seus pares i ubicats a Valdevià i Sau⁴¹.

4.4 La petita propietat

Conceptualment la petita propietat és aquella que no pot garantir la subsistència d'una unitat familiar⁴². Aquest és, en principi, un criteri flexible ja que -tal com hem vist en el capítol anterior- depèn de la composició i la mida de la família, dels costos de producció, i de la pressió de les exaccions. També depèn del tipus de conreus, la intensitat d'explotació del sòl i el nivell tècnic. La combinació d'aquest conjunt de factors fa que la llinda del que puguem considerar com a petita propietat varïï tant en el pla diacrònic com en el pla sincrònic.

Habitualment, aquesta flexibilitat del concepte de petita propietat no ha estat tinguda en compte en els estudis sobre la distribució de la terra. Ha estat més freqüent, en canvi, fixar el límit superior de la petita propietat en una extensió determinada de terra. Els treballs més acurats han intentat adequar aquesta extensió límit a les característiques agronòmiques i productives del context analitzat, justificant l'opció presa amb l'anàlisi prèvia del sistema productiu. En altres, però, els autors s'han basat simplement en la intuïció o en la tradició historiogràfica per decidir què era i què no era petita propietat. En qualsevol cas, independentment de l'encert i la cura en la determinació de l'extensió límit, tots comparteixen un criteri rígid que limita l'abast de les conclusions obtingudes. D'altra banda, els intents d'utilitzar els líquids imposables com a valoració sintètica de la riquesa han estat molt poc fructífers

⁴¹ De fet, l'inventari esmentat no correspon als béns de Jaume Llonch, sinó als del seu pare, que era un menestral de Vilopriu. Els béns heretats varen consistir en una casa a Valdevià i 2,2 ha, que no sabem si Jaume Llonch va conservar per massa temps donada la llunyania de les finques.

⁴² Sobre els concepte de petita, mitjana i gran propietat vegeu Ferrer, 1987 : 209; Segura, 1979; i Mata Olmo, 1987 : I, 23.

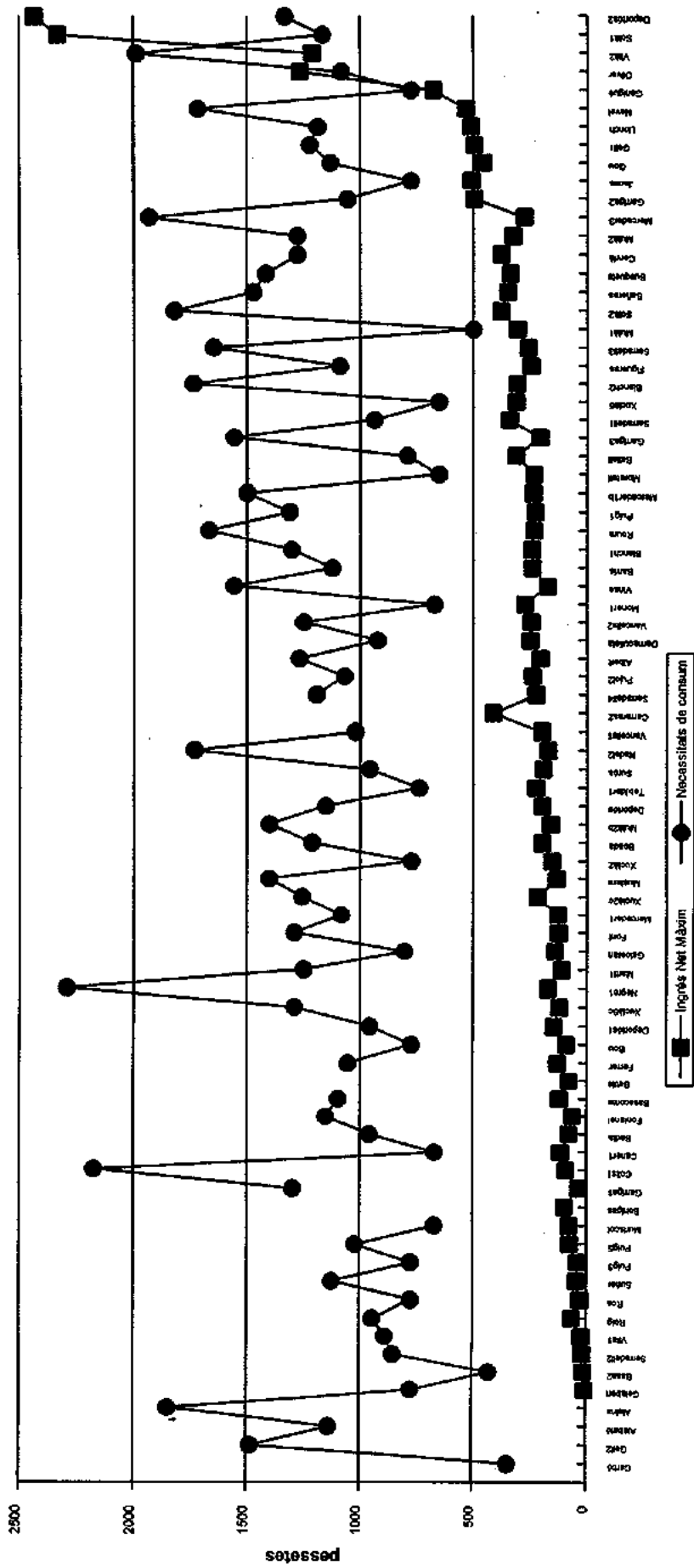
per les característiques intrínseques del mateix indicador i per la impossibilitat de determinar grups coherents a partir de la seva gradació⁴³.

Afirmar que, per exemple, el límit de la petita propietat es troba en les 5 hectàrees és una aproximació vaga, tot i ser el mètode més habitual. A partir de les consideracions establertes en el capítol 3, pensem, però, que és possible plantejar una aproximació més precisa i més flexible, que tingui en compte algunes de les variables anteriorment esmentades. Hem finalitzat el capítol anterior amb un assaig sobre l'extensió de terra que les diferents unitats familiars de Monells haurien de posseir per cobrir les seves necessitats de reproducció simple, proposant una matriu de valors a partir de la conjugació de 3 variables (composició familiar, pressió fiscal i de la renda, i costos de producció). En aquesta ocasió invertirem l'òptica i ens preguntarem quantes unitats familiars de la mateixa localitat de Monells podien cobrir les seves necessitats de subsistència i reproducció simple amb el producte de les terres que posseïen en propietat. L'estimació l'hem realitzada a partir dels criteris i mètodes definits en el capítol anterior.

El resultat no sorprèn. De fet, en el capítol anterior ja anunciàvem, a grans trets, amb quina distribució de la propietat ens trobaríem a Monells. Una distribució marcada pel pes d'aquelles unitats familiars que no arribaven a obtenir uns ingressos procedents de l'explotació de les terres en propietat que poguessin permetre el manteniment de tota la unitat familiar. El gràfic 4.7 ens permet de visualitzar-ho. En ell s'hi relacionen l'ingrés net màxim i les necessitats de consum de cadascuna de les famílies propietàries de Monells. A part queden les unitats familiars no propietàries, no incloses en el gràfic. L'ingrés net màxim s'ha calculat multiplicant l'ingrés brut anual per hectàrea segons cada tipus d'aprofitament (taula 3.5) per l'extensió ocupada per cadascun d'aquests. A la quantitat resultant se li han deduït els corresponents costos d'explotació -estimats segons els criteris explicitats anteriorment-, el conjunt de detraccions fiscals reals -extretes dels repartiments de contribucions-, i la renda de la terra presumiblement pagada. El valor final és el que hem anomenat Ingrés Net Màxim.

⁴³ El líquid imposable ha estat utilitzat, sobretot, en treballs amb un enfoc sociopolític com a indicador global i sintètic de la riquesa agrària i llur distribució, i, en algun cas, amb la finalitat de relacionar-lo amb variables polític-electoral de caràcter quantitatiu. Vegeu al respecte Vilanova, 1983; Mir, 1985; i Planas, 1991. Vegeu també Tribó, 1990.

Gràfic 4.7 : Ingress Net Màxim i necessitats de consum de les Unitats Familiars propietàries (Monells, 1881)



Segons aquests càlculs a Monells, molt poques famílies propietàries arribaven a obtenir 400 pessetes anuals netes procedents del conreu de les seves pròpies terres. Quatre-centes pessetes era la quantitat aproximada necessària requerida pel consum domèstic⁴⁴ d'un adult masculí. En canvi les necessitats familiars es situaven gairebé sempre molt pel damunt d'aquesta línia. La divergència entre l'estimació de les necessitats de consum i l'estimació dels ingressos es fa evident en el gràfic 4.7. De les 77 unitats familiars representades en el gràfic només 7 arriben a cobrir el 50% de les necessitats estimades i, d'aquestes, només 3 depassen el 100% de cobertura (gràfic 4.8). Evidentment, podem criticar i relativitzar unes xifres que, al capdavant, no són més que una aproximació. Probablement la nostra estimació tendeix a sobrevalorar els costos de producció en els propietaris més petits perquè considera com a fixes les despeses de manteniment i reposició de l'utillatge quan, segurament, aquestes eren menors. També, probablement, tendeix a infravalorar l'ingrés obtingut en determinades famílies i, especialment, en aquelles amb més extensió de terres, en assignar-los un percentatge de detracció corresponent a renda de la terra segurament massa elevat. Tot i les precisions que poguéssim fer en aquest sentit, però, l'augment en el volum d'ingressos nets no seria tan gran com per modificar substancialment la situació observada. A més, hem de tenir present que -fins ara- només hem considerat una estimació màxima dels ingressos potencials. Si optéssim per estimar els ingressos mínims (vegeu-ne la representació en el gràfic 4.8), la situació s'exageraria encara més. La inclusió de les propietats que els veïns de Monells posseïen com a forans en altres municipis podria matisar o precisar alguns casos particulars. Però, com ja hem constatat, la magnitud d'aquesta propietat forana no modificaria substancialment la conclusió que es desprèn de la nostra estimació.

El contrast entre l'ingrés màxim i l'extensió posseïda en aquest cas ens valida -a grans trets- les conclusions a les quals havíem arribat. Com s'observa en el gràfic 4.9, només 9 unitats familiars depassen les 5 hectàrees d'extensió. A aquestes els correspon un nivell d'ingrés que es situa per damunt de les 700 pessetes. En la resta dels casos, ni s'arriba a 5 hectàrees ni a les 700 pessetes d'ingrés. Es confirma, doncs, que dins el conjunt de

⁴⁴ Sobre el que hem considerat com a consum domèstic, vegeu l'apartat 3.2. La xifra esmentada en el text és la mitjana dels diferents valors, considerant que determinades necessitats eren fixes. Sobre aquesta qüestió vegeu també l'apartat 3.2

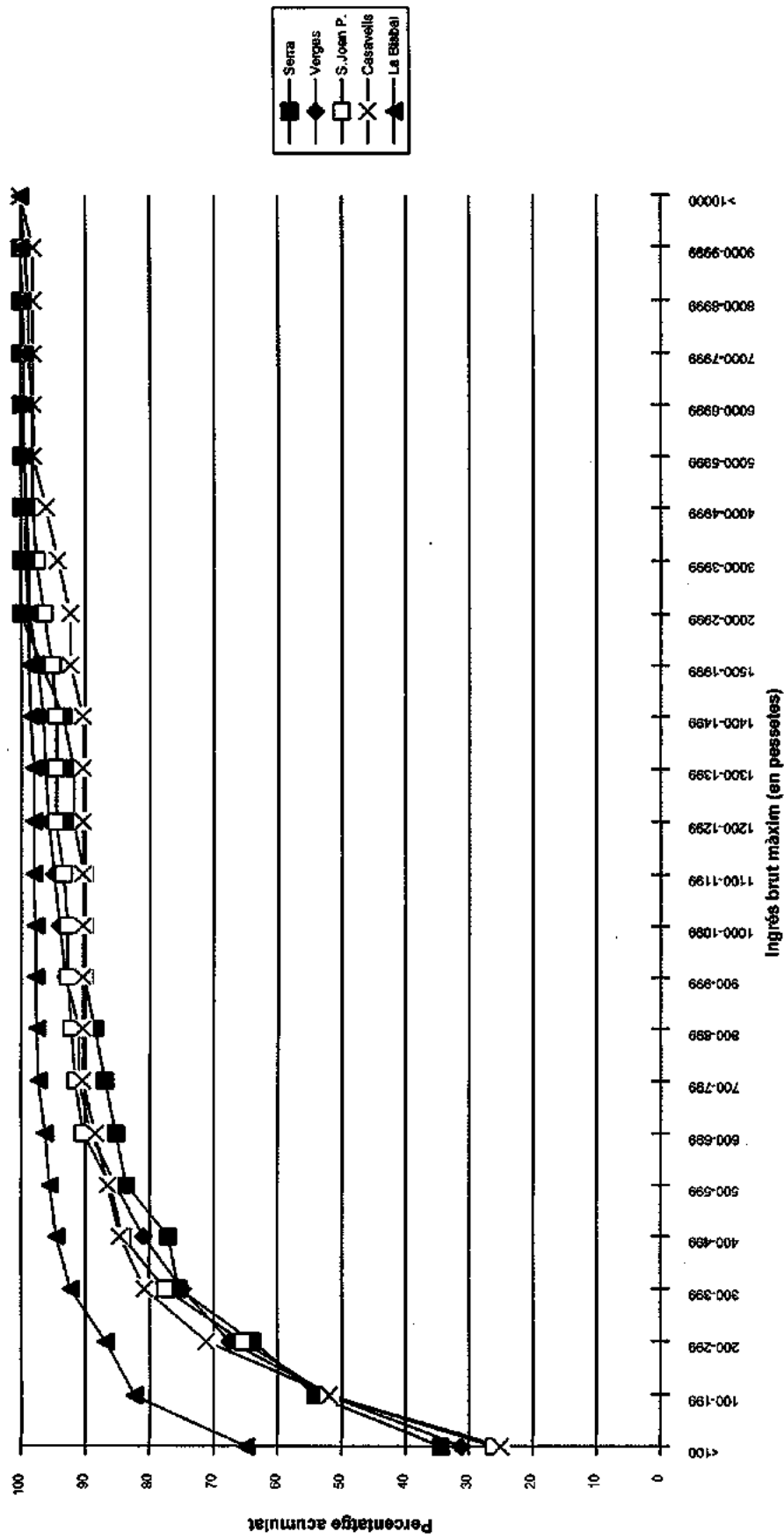
propietaris veïns, els petits propietaris són aclaparadorament majoritaris. El que planteja majors problemes és el segment de 9 propietaris esmentat anteriorment. Està clar que el límit de les cinc hectàrees, tan freqüentment utilitzat per determinar el límit superior de la petita propietat, no funciona com a tal. De fet, cap de les 5 unitats familiars que es mouen entre les 5 i les 7 hectàrees en propietat disposa dels ingressos suficients per assegurar llur reproducció econòmica. Entre les quatre restants es produeix una situació prou interessant : tres d'elles obtenen un saldo positiu entre ingressos i consum (Oliver, Solà¹ i Deportós²), però la quarta -la família Vilà- no assoleix aquest equilibri (gràfic 4.7), malgrat posseir més de 21 hectàrees en propietat⁴⁵. El motiu és doble : només la meitat de la superfície esmentada estava conreada (10,6 ha) i era la unitat familiar més gran de tota la localitat, amb 8 individus i un coeficient de consum de 5,3⁴⁶. La família Vilà, però, no pot ser considerada en cap moment una família de petits propietaris. D'una banda perquè la seva mida depassava de lluny les dimensions habituals de les famílies pageses empordaneses. D'altra banda, perquè -com a propietària forana- posseïa terres en altres localitats de la comarca (vegeu apartat 4.3)

La major part de veïns de Monells haurien de ser considerats petits propietaris. Només una petita minoria, probablement més petita del que una anàlisi exclusiva dels quadres de distribució de la terra ens hagués permès detectar, disposava de les terres suficients per cobrir el consum de la família. Aquesta conclusió, pot ser estesa al conjunt de municipis de la comarca? En gran mesura sí. Els gràfics 4.10, 4.11, 4.12 i 4.13 recullen la distribució dels ingressos bruts màxims entre els propietaris veïns de diferents localitats. En ells s'hi observen trajectòries prou diverses, tot i que hi ha una tendència central ben definida pels municipis agrupats en els quadres 4.11 i 4.12. En aquests s'observa que entre el 75 i el 85% dels propietaris veïns de cada municipi obtenia un ingrés estimat màxim inferior a 500 pessetes. En alguns casos, aquest percentatge encara s'elevava més, depassant el nivell del 85% de propietaris (gràfic 4.13). El cas extrem, condicionat pel caràcter urbà de la població, era el de La Bisbal, amb un 93% de propietaris veïns amb un ingrés inferior a 500 pessetes. A l'altra banda també hi observem un feix de municipis

⁴⁵ Segons l'amillament de 1881. Les dades d'extensió del patrimoni Vilà esmentades en l'apartat anterior (4.3) corresponen a l'amillament de 1865.

⁴⁶ Consumidors adults masculins equivalents. Vegeu apartat 3.2.

Gràfic 4.13 : Distribució dels ingressos bruts màxims (propietaris veïns)



amb percentatges significativament inferiors. Destaca, en particular, el cas de Cruïlles on aparentment -segons les xifres representades en el gràfic 4.4- la polarització entre els propietaris era la més elevada de la comarca. I, en canvi, es tracta d'un dels municipis on, en termes relatius, major quantitat de propietaris veïns podien assolir nivells d'ingrés propers a la cobertura de les necessitats familiars.

Una família-tipus requeria, al Baix Empordà i a mitjan segle XIX, aproximadament, 1.100 pessetes anuals pel seu consum domèstic. Aquest valor l'hem obtingut extrapolant el valor de les necessitats domèstiques de la mitjana de famílies de Monells (propietàries i no propietàries) segons la seva mida i composició (3,8 individus i 2,8 consumidors adults masculins equivalents). Per a cobrir-ho amb el producte de l'explotació de les pròpies terres probablement seria necessari obtenir un ingrés brut superior a les 2.000 pessetes anuals, donat que -a partir de l'exemple de Monells- hem estimat que l'ingrés net obtingut per una família propietària era, en termes mitjans, una mica menor al 50% del producte brut total. Si en comptes de les 500 pessetes utilitzades com a valor de referència en el paràgraf anterior, prenem les 2.000 que caldrien per assegurar la subsistència d'una família tipus, la conclusió sobre el pes dels petits propietaris s'accentua encara més (taula 4.7). Només una mitjana de quasi el 8% dels veïns de cada municipi arribaria a obtenir-les, tot i que en determinats municipis -Cruïlles, Torrent i en menor mesura, Regencós, Fonteta, Sant Pol o Vulpellac- aquest percentatge s'incrementa sensiblement.

Podríem considerar més encertat utilitzar com a línia el valor de 1.100 pessetes brutes, suposant que la diferència entre ingressos (màxims) bruts i nets quedaria compensada per aquells ingressos procedents de finques posseïdes en altres municipis que, probablement, tenien el sector de veïns amb majors propietats dins el seu mateix municipi. Aleshores, el percentatge de propietaris que superarien el valor de referència augmentaria fins el 14 % del total de propietaris veïns (taula 4.7). Atenent a aquest fet, podríem considerar que, en condicions òptimes (ingressos màxims), el percentatge mig de propietaris que obtindria recursos suficients pel manteniment de la seva família oscil·laria en una franja que aniria del 8 al 14 % del total de propietaris de cada municipi. O, el que és el mateix, entre el 86 i el 92 % dels propietaris

de cada localitat probablement no arribarien a obtenir de llurs terres els ingressos necessaris pel consum familiar.

Taula 4.7 : Percentatge de propietaris veïns que superen un ingrés brut màxim anual de 2.000 pts i de 1.100 pts, respectivament, procedents de les seves propietats en el mateix municipi amillarar

Localitat	% que superen les 2000 pts	% que superen les 1100 pts
Begur	3,6	10,4
Casavells	7,5	9,4
Colomers	3,4	12,9
Corçà	8,7	11,1
Cruïlles	30,6	38,7
Fonteta	12,0	17,4
Garrigoles	8,8	22,5
La Bisbal	1,2	2,2
Monells	8,3	11,5
Palafrugell	4,4	7,9
Palamós	1,8	11,5
Palau Sator	7,4	12,5
Parlavà	7,8	12,6
Regencós	13,1	18,0
S.Joan	3,8	5,9
S.Pol	11,8	32,4
Serra	3,2	9,5
Torrent	20,0	30,8
Torroella	3,1	7,3
Ullà	6,7	12,4
Ullastret	3,1	8,2
Vall-llobrega	6,5	9,7
Verges	2,5	5,1
Vulpellac	11,1	18,5
mitjana	7,9	14,1

4.5. L'abast de la petita propietat

Fins ara hem confirmat un tret que, de fet, ja era prou conegut i havia estat caracteritzat per Y. Barbaza (1988), D. Armengol (1980) i H. Estalella (1984) : la presència massiva dels petits propietaris, tant al Baix Empordà com en altres comarques gironines. La nostra contribució en aquest punt ha estat, simplement, la de traduir unes extensions multiformes a una estimació de l'ingrés obtenible. Les nostres conclusions no han divergit, en aquell punt, respecte els treballs anteriors. En les planes següents, tanmateix, sí que plantejarem una qüestió que s'aparta del model que la historiografia ha anat

elaborant a través de treballs successius. La hipòtesi que intentarem demostrar és que l'abast de la petita propietat -pel que fa a llur extensió superficial- era superior al que fins ara s'havia sostingut.

El model.

Una de les conclusions a la qual han arribat diferents treballs centrats en les comarques gironines es que, malgrat la diversitat local d'estructures de la propietat, la gran propietat era la que, en termes superficials, predominava en el conjunt de la regió. Els principals treballs realitzats sobre l'estructura de la propietat de les comarques gironines coincideixen en considerar que si bé els petits propietaris eren aclaparadorament majoritaris en termes numèrics, l'extensió que realment posseïen era ben minsa en comparació amb el seu nombre. Yvette Barbaza, dubtant de la imatge que semblen definir cadastres i amillaraments, sosté que

... el nostre litoral -i sens dubte també tota la plana empordanesa- no és un país de petita propietat; la terra no hi és pas molt repartida com creuen i ho diuen de bon grat els mateixos catalans. Allò que és molt repartit, és l'explotació (...)»⁴⁷

Dolors Armengol també aposta per un model basat en una presència massiva de petits propietaris que contrasta amb el pes superficial d'una gran propietat en mans d'una minoria :

"A través de los amillaramientos analizados, aparece una constante: La gran mayoría de los propietarios rústicos pertenecen a la categoría de pequeños propietarios minifundistas, mientras que una reducida minoría posee, en muchos casos, gran parte de los suelos."⁴⁸

I Helena Estalella, en la mateixa línia, encara és més contundent :

"...la terra, igual que qualsevol altre mitjà de producció, està concentrada en poques mans, els propietaris de cent o més hectàrees que representen el 3,8% del total de propietaris tenen a les seves mans el 64,5% del total de terres de l'àrea d'estudi i a l'altre extrem, els propietaris de menys de deu hectàrees que representen el 84,7% de tots els propietaris, solament posseeixen en total el 9,4% del total de l'extensió provincial"⁴⁹

⁴⁷ Barbaza, 1988 : I, 354

⁴⁸ Armengol, 1980 : 94

⁴⁹ Estalella, 1984a : 162

El model d'estructura agrària gironina es caracteritzaria, segons les autores esmentades, per una gran polarització entre una massa de petits propietaris que, conjuntament, posseïrien un percentatge petit de terra, i un grup reduït de grans propietaris que controlarien la major part del territori. En un sentit estricte, aquestes conclusions no són pas falses. Les dades ho corroboren i no les podem pas desmentir. Però sí que podem interrogar-les d'una altra manera.

El pes de la petita propietat.

La importància de la petita propietat no estava tant en la seva extensió relativa respecte la superfície total, com en el seu pes respecte la superfície agrària. La petita propietat tendia a concentrar-se en els sòls agrícoles. No podem conèixer amb exactitud el pes total que tenia la petita propietat per la dificultat de discernir clarament quins dels propietaris forans eren realment petits propietaris (vegeu apartat 4.3). La superfície agrària total posseïda pels petits propietaris (SA_{ppt}) s'hauria d'obtenir sumant la superfície agrària en mans dels petits propietaris veïns (SA_{ppv}) amb la posseïda pels petits propietaris forans (SA_{ppf}).

$$SA_{ppt} = SA_{ppv} + SA_{ppf}$$

Però aquesta darrera variable és una incògnita que no es deixa desxifrar fàcilment sense un gran marge d'error. Només podem conèixer amb certesa la SA_{ppv}.

Com pot observar-se a la taula 4.8, els petits propietaris veïns posseïen, com a mitjana, entre el 33 i el 25 % de la superfície agrària de la seva població. Aquest és d'entrada, un percentatge relativament important. Aquest percentatge variava en funció del nivell d'ingrés màxim que utilitzem per a delimitar la petita propietat i, evidentment, també variava entre les poblacions. L'interval d'oscil·lació entre els municipis era considerable. Algunes localitats, especialment les properes al litoral i amb major orientació vitícola⁵⁰, depassaven el 50% de SA_{ppv} (Begur, Palafrugell, Colomers), si considerem com a petits propietaris els qui obtenien un ingrés inferior a 2.000 pts anuals.

⁵⁰ Aquesta relació entre viticultura i pes de la petita propietat també ha estat observada per Armengol, 1980; Barbaza, 1988; Ferrer, 1987

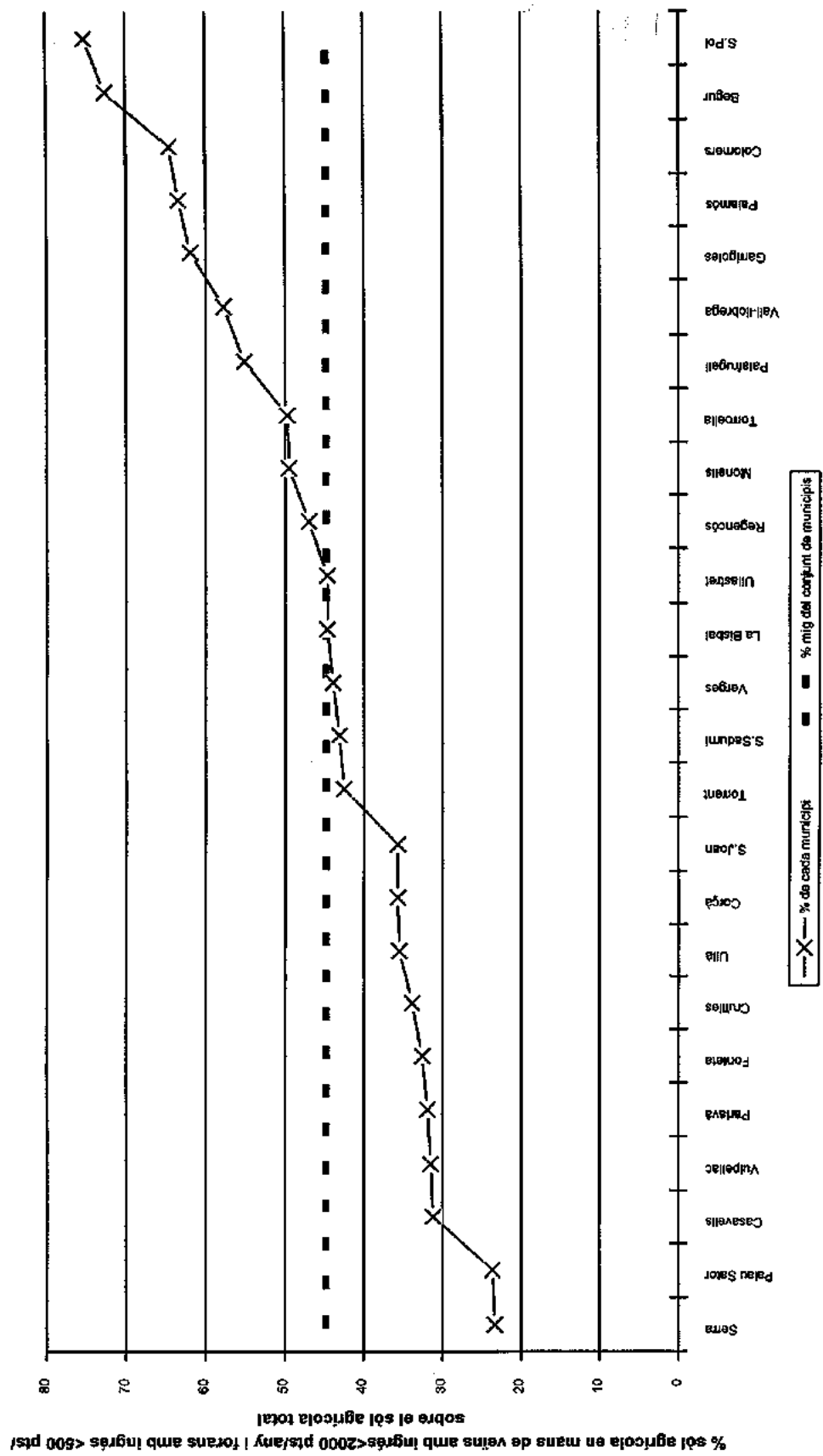
Taula 4.8 : Superfície agrària posseïda pels petits propietaris veïns (en ha)

Municipi	Any	S.A. Total	S.A. posseïda per les UF amb ingrés <2.000 pts/any	% idem sobre S.A. Total	S.A. posseïda per les UF amb ingrés <1.100 pts/any	% idem sobre S.A. Total
Begur	1855	916	566	61,8	442	48,3
Casavells	1858	295	44	15,0	37	12,7
Colomers	1865	260	162	62,3	99	38,0
Corçà	1881	616	158	25,6	142	23,0
Cruïlles	1878	913	197	21,6	135	14,8
Fonteta	1861	464	115	24,9	82	17,7
Garrigoles	1862	433	175	40,5	103	23,8
La Bisbal	1860	448	164	36,7	144	32,1
Monells	1865	387	150	38,8	116	30,1
Palafrugell	1881	1387	733	52,8	595	42,9
Palamós	1860	211	129	61,0	68	32,0
Palau Sator	1872	976	162	16,6	121	12,4
Parlavà	1862	444	116	26,1	76	16,9
Regencós	1868	236	93	39,3	80	33,6
S. Joan	1861	652	148	22,7	128	19,6
S. Pol	1858	278	94	33,9	49	17,6
S. Sadurní	1860	516	184	35,7	132	25,6
Serra de Daró	1880	545	71	13,1	48	8,8
Torrent	1860	440	108	24,5	60	13,5
Torroella	1863	2729	1005	36,8	810	29,7
Ullà	1861	520	84	16,2	52	10,0
Ullastret	1860	744	171	23,0	129	17,3
Vall-llobrega	1881	210	77	36,7	64	30,5
Verges	1862	684	228	33,4	184	26,9
Vulpellac	1858	409	74	18,1	46	11,1
Total		15713	5208	33,1	3941	25,1

S.A. = Superfície Agrària; UF = Unitat Familiar

A l'altre extrem, hi trobem altres municipis on els petits propietaris veïns - determinats a partir del mateix criteri - posseïen només entre el 10 i el 20% de la superfície agrícola (Casavells, Palau Sator, Serra de Daró, Ullà, Vulpellac). Les notables divergències observades poden atribuir-se a dos causes. Una primera causa és la diferència realment existent entre les estructures de la propietat de les diferents àrees comarcals. L'expansió de la viticultura va realitzar-se bàsicament a partir de l'establiment de petites parcel·les a petits propietaris. No és estrany, per tant, que les àrees amb major dedicació vitícola coincideixin amb les que tenen una SAppv més elevada. Però no tot s'explica per les peculiaritats locals en l'estructura de la propietat. El segon motiu de

Gràfic 4.14 : Estimació del pes real de la Petita Propietat



divergència és el fraccionament municipal de l'estructura de la propietat i les diferències en el pes de la propietat forana en cada municipi. Aquest fet introdueix una distorsió important en les dades. La dificultat per estimar la SA_{ppf} té dues conseqüències sobre l'avaluació de la SA_{pt} : menysvalora el pes de la SA_{pv} i accentua exageradament les divergències entre els municipis.

En un intent de corregir mínimament aquestes distorsions hem considerat que podem aproximar-nos a la SA_{pt} sumant la SA_{pv} dels propietaris (veïns) amb un ingrés màxim inferior a 2.000 pts anuals i la SA_{pt} dels propietaris (forans) amb un ingrés màxim inferior a 500 pts, esperant que, *grosso modo*, l'excés en el primer grup i el defecte en el segon poguessin compensar-se. El resultat el recull el gràfic 4.14. En aquesta ocasió, el rang de l'interval va des del 23 % fins el 72 % de la superfície agrícola en mans dels petits propietaris, amb una mitjana del 45%. El 50% dels casos es troben entre el 33 i el 55%. En definitiva, si aquest procediment per estimar el % de la SA_{pt} sobre la superfície agrària total (SA_t) és suficientment fiable -i pensem que ho és- el resultat obtingut ens posa de relleu que un elevat percentatge de la superfície agrària era posseït pels petits propietaris. Les diferències en el comportament dels diferents municipis continuen essent notables, però majoritàriament confirmen que els petits propietaris posseïen entre un terç i la meitat del sòl agrícola.

De l'anàlisi realitzada, per tant, en podem concloure el següent:

- no és possible conèixer amb exactitud el pes de la petita propietat per l'ombra projectada pels propietaris forans en el conjunt de la població propietària.

- El grup dels petits propietaris veïns posseeix una fracció important del sòl agrícola local (entre el 25 i el 33%, com a mitjana, segons el nivell d'ingrés considerat).

- Si, en un intent de rectificar l'esbiaix, agreguem les terres dels propietaris veïns amb un ingrés inferior a 2.000 pts/any i les d'aquells forans amb un ingrés inferior a 500 pts/any, la mitjana obtinguda augmenta fins el 45%. Probablement, aquest sigui un valor molt més acostat al pes superficial de la petita propietat que l'obtingut analitzant exclusivament els propietaris veïns.

- Per tant, si els raonaments seguits fins ara són correctes, pot deduir-se que els petits propietaris posseïen una fracció més important de sòl agrícola

del que el model interpretatiu vigent -basat en estimacions sobre el total de terres- permetia suposar. Aquesta és una conclusió rellevant perquè permet extreure'n algunes conseqüències que es projecten sobre el conjunt del sector agrari comarcal.

Un testimoni de principis del segle XX ens ratifica aquesta imatge, en particular per a la subcomarca de La Bisbal. Tot i la distància cronològica del període analitzat amb les notes escrites per Joan Pelegrí en la seva monografia sobre l'impacte de la Primera Guerra Mundial al Baix Empordà, no ens resistim a reproduir un passatge que, *grosso modo*, bé pot ser projectat a un passat no tan llunyà :

"... l'extraordinària divisió de la propietat que, en molts casos, els permet rescindir de jornalers (...). Aquest factor darrer és verament remarcable, puix que en la part de la Comarca que volta La Bisbal no es trobaven masoveries o grans propietats, conreuables, de major cabuda de 20 hectàrees, éssent la major part de 4 o 5, conreuades per una família entera, que viu bé, i encara estalvia, sobre aquella petita extensió. Molts són propietaris de les terres que conreuen..."⁵¹

Les implicacions del pes de la petita propietat.

Si insistim en destacar el pes de la petita propietat no és pas perquè vulguem rehabilitar el vell mite d'una societat poc polaritzada, on tothom era propietari i la terra es trobava millor distribuïda que en altres zones de la península⁵². La nostra pretensió és posar de relleu que aquest fet tenia una certa rellevància tant sobre les orientacions del sector agrari com sobre la xarxa de relacions socials que es construïa damunt la propietat de la terra. A grans trets, podem plantejar quatre conseqüències del pes de la petita propietat sobre el conjunt de la superfície agrícola.

- La primera conseqüència es refereix a la incidència que aquest fet podia tenir sobre el nivell de comercialització de la producció agrària. Les famílies de petits propietaris produïen, bàsicament, per a llur subsistència. Excepte en les àrees on la petita propietat s'havia especialitzat en un determinat tipus de conreu -com era el cas de la vinya-, en la resta continuava predominant la lògica econòmica de l'autosubsistència. La importància de terres agrícoles en

⁵¹ Pelegrí, 1918 : 243

⁵² Un defensor d'aquesta visió harmònica és P. Negre (1921 : 161 i ss.; i, sobretot, 1939)

mans de petits propietaris implicava que una part rellevant de la producció no aflorés al mercat ni per la via de la comercialització directa dels productors ni per la via de la comercialització de l'excedent captat pels grups rendistes. Només aquella menor porció detreta en concepte de cens podia ser regularment desviada cap el mercat. Certament, els petits propietaris no eren els únics que es guiaven per aquesta lògica. Caldria afegir-hi també altres UFP que podríem considerar-les propietàries mitjanes, però amb un objectiu econòmic similar i amb un percentatge baix de comercialització de la producció. En qualsevol cas, un elevat percentatge de sòl agrari en mans dels petits propietaris implicava l'autoconsum d'una part important de la producció.

● Segona conseqüència : L'escassetat de terra probablement es traduïa en una explotació més intensiva del sòl. Un aforisme de Fages de Romà ho insinua prou : "*Lo cultiu del menestral observéu-lo, que bé ho val; si s'donés á l'heretat altre fora el resultat*"⁵³. El conreu de la vinya, que exigia una gran quantitat de treball en especial en les tasques d'acondicionament del terreny i les de plantació i replantació (colgar, capficar), potser n'és l'exemple paradigmàtic. La vinculació entre viticultura i petita propietat ha estat reiteradament posada de relleu i no cal insistir-hi massa⁵⁴. La difusió del conreu de la vinya va produir-se de la mà de l'ampliació de la petita propietat en la mesura que els grans i mitjans propietaris de terra varen utilitzar l'establiment emfitèutic i, ocasionalment, la rabassa morta, per beneficiar-se de la llarga conjuntura favorable a la producció vitivinícola traspasant els costos de plantació a jornalers i petits propietaris. Probablement la difusió del conreu de patates també va realitzar-se principalment entre els petits propietaris o petits arrendataris⁵⁵. Simptomàticament les comptabilitats de masos, que anoten fins i tot productes marginals com els caragirats, mai enregistren les patates com a renda generada pels pactes de parceria. I en canvi, a mitjan segle XIX, ja s'havia convertit en un component fonamental de

⁵³ Fages, 1849. Reproduït per Congost, 1990. L'aparició recent de l'obra de Robert C. Allen (1992) sobre la revolució agrària anglesa, sostenint no només la coexistència d'una "revolució dels pagesos" al costat d'una "revolució dels terratinents", sinó també que la base del creixement agrari de l'Anglaterra moderna fou la primera, més que no el procés de tancament de terres, ha fet reconsiderar el paper de les petites explotacions en la formació del producte agrari i el seu creixement.

⁵⁴ Barbaza, 1988; Armengol, 1980

⁵⁵ El conreu de patates era notablement intensiu en mà d'obra. Vegeu al respecte Collins, 1976 : 39

la dieta de moltes famílies pobres⁵⁶ i la seva producció era estimable, tant en termes d'extensió com de quantitat produïda⁵⁷. Això no vol dir que els masovers o els propietaris de masos no conreessin patates⁵⁸, tot i que quan es feia, probablement, fos només en el reduït espai de l'hort i en petites quantitats pel consum familiar.

Taula 4.9 : Reserves de productes agrícoles en alguns inventaris pagesos

Nom	Data	Blat	Farina	Altres cereals	Blat de moro	Patates	Llegum	Altres
M. Solà, propietari de Monells	31-III-1862	12 q					1 q	
J. Solés, pagès propietari de Torroella	18-X-1861	6 q	4 sacs	10 q			3 q	
A. Figueras, pagès propietari de Cruïlles	15-III-1859	6 q	3,75 q			4 quintars	0,5 q	
J. Ametller, masover de Fontanilles	5-X-1858	3 q		0,8 q		1 q		
M. Cristófol, masover de Torroella	18-III-1861	6 q	2 sacs					
T. Masó, menestral d'Ullastret	25-X-1857	13,6 q	0,76 q	8,5 q	0,1 q	4 sacs	5,4 q	3 manats alls, 6 forcs cebes, 1 cop gra d'userdà
J. Teixidor, menestral d'Ullastret	22-V-1858	1 q		3 q	3 q			
C. Lladó, menestral de Monella	1-VII-1854		1 q				0,25 q	
J. Mulà, manescal de Monella	6-VI-1857	1,5 q	4,5 q	1 q		1 quintar	1 q	
M. Viñas, esposa de ferrer, Ullastret	5-IX-1858					1 porció		forcs de cebes

q^a quartara (0,72 Hectolítres). Font: AHG, Notarial, La Bisbal, A. Cassañas, inventari de M. Solà, 31 març 1862; AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 18 octubre 1861, inventari de Joan Solés Canals, de Torroella de Montgrí; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomás, inventari d'Antonio Figueras, 15 març 1859; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomás Cortada, 5 octubre 1858, inventari de Joan Ametller, pagès masover, de Fonteta; AHG, Notarial, Torroella, N. Ballester, 14 març 1861, inventari de Miquel Cristófol Guilló, parcer, de Torroella de Montgrí; AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, inventari de T. Masó, 25 octubre 1857; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Tomás, inventari de béns de C. Teixidor, 22 maig 1858; AHG, Notarial, La Bisbal, R. Trias 1 juliol 1854, inventari de Cosme Lladó, de Monells; AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 6 juny 1857, inventari de Joan Mulà, manescal, de Monells; AHG, Notarial, La Bisbal, F. Planells, inventari de M. Viñas, 5 setembre 1858

És molt difícil rastrejar les pautes de comportament de les petites explotacions pageses durant el segle XIX, per la manca d'informacions al respecte. Els petits propietaris no elaboraven comptabilitats que avui ens permetin traçar algun paral·lelisme amb les estratègies productives dels

⁵⁶ Congost, 1990 : 175

⁵⁷ Vegeu apartat 1.3

⁵⁸ En l'inventari de Joan Ametller, masover de Fontanilles, hi consta 1 quartara de *trufes* (patates); i en el d'Antoni Figueras, pagès propietari de Cruïlles, s'enregistren 4 quintars. Vegeu Taula 4.9. Font: AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomás Cortada, 5 octubre 1858; i AHG, Notarial, La Bisbal, Ramon Tomás Cortada, 15 març 1859.

masos. Una aproximació, tot i que molt impressionista, podem obtenir-la a partir dels productes enregistrats en els inventaris de béns. No hem fet una recerca exhaustiva d'inventaris de béns, simplement hem recollit una mostra a l'atzar que inclou des d'alguns propietaris de mas, fins a gent d'ofici, passant per masovers i menestrals. Tot i així, és útil per il·lustrar el que només podem enunciar a tall d'hipòtesi.

La presència de llegums, patates i blat de moro en els graners d'una casa rural era un indicatiu de pràctiques rotatòries que integraven altres conreus que els cereal·lícoles i, presumiblement, amb un caràcter més intensiu que el guaret blanc biennal. Fins a quin punt aquest havia retrocedit amb major intensitat en les petites propietats que en els masos? De ben segur aquesta no és una qüestió que pugui respondre's amb blanc o negre. Tot i així, una visualització ràpida de la taula 4.9 ens permet intuir que probablement en les petites propietats, l'escassetat de terra havia estimulat la introducció primerenca de rotacions amb major impuls que en finques més grans. Per a una lectura correcta del quadre cal tenir present la data d'elaboració de l'inventari en relació amb el cicle agrícola i el calendari de collites. És lògic i coherent que, a mesura que ens distanciem dels moments de la darrera collita, les reserves disminueixin o, fins i tot, desapareguin. Tanmateix, no deixa de ser rellevant que, en moments similars del calendari, els menestrals i gent d'ofici, possessors de petites propietats territorials, enregistrin majors quantitats i, fins i tot, major varietat del tipus de reserves que podem associar amb rotacions més intensives. Igualment, l'absència de reserves de blat de moro en els inventaris de pagesos propietaris i de masovers, a diferència del que succeeix amb els petits propietaris, també incideixen en la mateixa línia. Tornem a repetir que els resultats de la taula 4.9 no tenen un caràcter provatori. Són simplement la il·lustració a una hipòtesi. Tanmateix, tenint en compte que la selecció documental ha estat absolutament aleatòria, no deixen de suggerir-nos que probablement la hipòtesi esmentada no estigui del tot errada.

Un dels requeriments bàsics per a que fos possible un conreu més intensiu en els conreus herbàcis era una major o menor disponibilitat de fertilitzants. En el context històric de mitjan segle XIX això es traduïa en una major o menor càrrega ramadera per unitat de superfície. En la mesura que el pes viu animal per hectàrea conreada fos superior en el grup de petits propietaris respecte el dels masos i les grans propietats, la hipòtesi sobre intensitat de conreu adquireix major versemblança. I, de fet, això és el que succeïa. Hem

realitzat l'anàlisi de la càrrega ramadera a Monells a partir de les dades de l'amillament de 1865⁵⁹ i hem confirmat que, fins i tot considerant que una part important dels petits propietaris no disposaven de bestiar, el pes viu per unitat de superfície conreada era notablement superior entre els grups que probablement no obtenien ingressos suficients per autoabastir-se del producte de llurs terres. En canvi la càrrega ramadera dels masos dels grans propietaris era molt inferior a la mitjana (1,22 t/ha) resultant de dividir el total de superfície conreada del municipi (370 ha) pel pes viu total. Àdhuc suposant que una part dels petits propietaris conreava terres arrendades, la seva càrrega ramadera continuava essent clarament superior.

Taula 4.10 : Càrrega ramadera per hectàrea conreada (Monells, 1865)

Grups de propietaris	Pes viu total (kg)	Sup. conreu (ha)	Pes viu per ha conreu (kg/ha)	Ídem sense considerar els propietaris que no tenen bestiar (kg/ha)
propietaris veïns amb un ingrés màxim <1100 pts/any	215.120	125,4	200	289
propietaris veïns amb un ingrés màxim entre 1100 i 2000 pts/any	4.560	24,5	186	186
propietaris veïns amb un ingrés màxim superior a 2000 pts/any	4.720	31,4	150	150
Masos dels grans propietaris	12.730	141,3	90	90

Fonts : Amillament de 1865. Per a la conversió de cada espècie ramadera en unitats homògenes de pes viu s'han utilitzat els coeficients de Flores de Lermus, 1976

● Tercera conseqüència : La reducció del marge per a les formes d'explotació del treball pagès a través dels arrendaments. Les xifres proposades sobre el pes de la petita propietat delimiten un sostre per a determinades formes de conreu indirecte. Malgrat ser cert que alguns petits propietaris, en particular les vídues o aquells propietaris que vivien lluny, arrendaven -parcialment o totalment- les seves terres, en general aquesta pràctica estava reservada a aquells que disposaven de terres en abundància i, en particular, als qui vivien de la renda de la terra. Les terres arrendades o

⁵⁹ L'amillament de Monells de 1865 té una elevada bondat si el contrastem amb les fonts estadístiques disponibles per a la mateixa època. Els valors sobre càrrega ramadera que s'obtenen són fins i tot superiors a la mitjana que proporciona el cens de ramaderia del mateix any. A Monells la càrrega ramadera era de 84,6 Qm/Km², mentre que pel conjunt del Partit Judicial de La Bisbal, aquesta era de 70,2 Qm/Km².

cedides a parceria eren, fonamentalment, terres amb usos agrícoles. En conseqüència, quant major fos la superfície agrícola en mans de petits propietaris, menor podia ser la importància de les diverses formes de tinença.

● La darrera conseqüència es refereix a les formes d'organització de l'espai agrari. La Catalunya Vella ha estat sempre considerada la Catalunya dels masos. I, certament, aquest és un element clau en el nostre paisatge agrari. Tanmateix, la rellevància donada al mas pot dificultar la percepció d'altres realitats que coexistien amb ell⁶⁰. Més endavant plantejarem com podien articular-se i quins vincles existien entre els masos i la petita propietat. Ara, només pretenem destacar que el mas no era l'única realitat rellevant.

4.6. Propietat pagesa i mitjana propietat

En un sentit estricte la *propietat pagesa* és -o era- la propietat dels pagesos. A mitjan segle XIX el terme *pagès* (o l'equivalent castellà de *labrador*) era un qualificatiu restringit a un determinat col·lectiu social. Un col·lectiu que es distingia tant dels hisendats⁶¹ com dels menestrals i treballadors. Era un grup rural relativament reduït. No tothom qui treballava la terra era considerat un *pagès*. Dels 89 veïns de Monells que el 1865 varen amillarar terres i cases, només 10 d'ells varen autoqualificar-se de *pagesos* en algun moment dels 15 anys anteriors a la data indicada. La taula 4.11 relaciona aquest grup de *pagesos* de Monells i mostra altres autoqualificacions detectades durant el mateix període, amb indicació de l'any, així com de l'extensió de terra amillarada el 1865. A la llum d'aquesta taula apareixen tres realitats diferents. D'una banda, els qui rebien el qualificatiu de

⁶⁰ Josep Pla, ell mateix propietari d'un mas, quan descriu el paisatge rural de Palafrugell, la seva vila natal, insisteix en la importància de la petita propietat parcel·laria: "*Sobre aquesta minúscula geografia (Palafrugell), hi ha muntat un sistema econòmic de minifundi, de petitíssimes propietats, portat fins a les darreres conseqüències. Ja no hi ha propietats. Hi ha el que a Palafrugell en diuen peces, petits trocets de terra. Aquests trocets de terra tenen la seva personalitat pròpia perquè pertanyen a una economia familiar tancada i personalíssima.*" (Pla 1954 : 20)

⁶¹ La distinció entre hisendat i pagès era una distinció recent. Rosa Congost en situa els orígens en els anys immediatament posteriors a la Guerra Gran (1793-95) i vincula el canvi en l'autoqualificació dels propietaris rics del camp gironí al "*despertar d'una consciència de classe en uns homes que vivien la 'crisi de l'antic règim', és a dir, la crisi d'un 'estat d'ordres'*" (Congost, 1993). La difusió del terme *hisendat* va limitar l'ús del de *pagès* a aquell segment de la població que no disposava de riquesa suficient per deixar de treballar directament les seves terres. Vegeu també Pla Cargol, 1957 : 337

pagès eren els veïns que major extensió de terres posseïen : Josep Deportós, Miquel Solà i Genís Vilà. En aquest grup caldria afegir-hi a Joan Bonet perquè, malgrat tenir poc més de 5 ha a Monells, posseïa més terres a Valldevià⁶² y, probablement, en altres localitats que desconeixem. Tots ells, en algun moment, varen anomenar-se *propietaris* o *pagesos propietaris* i, en principi, podríem sospitar que la seva situació corresponia al que anomenem propietaris mitjans (més endavant analitzarem amb detall aquest aspecte). Es distingien d'altres grans i mitjans propietaris no tant (o només) per l'extensió posseïda com pel fet de menar directament les seves terres. Eren pagesos en tant que conreaven directament llurs finques i en tant que posseïen una extensió suficient per dedicar-s'hi plenament.

Taula 4.11 : Veïns propietaris de Monells autoqualificats de pagesos (o labradors)

Nom	Anys en què hem enregirat el qualificatiu de pagès	Altres qualificatius (amb especificació de l'any)	Extensió de terra en propietat (1865) (en ha)
Deportós Torrent, Josep	pagès propietari : 1855, 1860	propietari : 1851	37,8
Solà, Miquel (o la seva vídua)	pagès propietari : 1850, 1853, 1856, 1857, 1858, 1861	propietari : 1855, 1858, 1862	31,4
Vilà Coloma, Genís	pagès : 1854, 1857, 1858 pagès propietari : 1854, 1855, 1859, 1860, 1862, 1864	propietari : 1855, 1862	16,4
Bonet Puig, Joan	pagès : 1855 pagès propietari : 1857, 1859, 1860	propietari : 1855, 1859, 1861, 1862	5,4
Figueres Dalmau, Joan	pagès : 1857, 1862, 1863 pagès parcer : 1854, 1863		2,6
Font Deu, Josep	pagès : 1861, 1863 pagès parcer : 1851		2,3
Gou, Joan	pagès : 1858, 1859	menestral (1854)	5,9
Jacas Marimon, Narcís	pagès : 1863	treballador (1850), teixidor (1864)	3,0
Mercader Solà, Pere	pagès : 1864		2,8
Xuclà Llorens, Joan	pagès : 1861	esclopeter : 1851 menestral : 1852, 1853, 1863	2,1

Un altre grup de pagesos eren els masovers, que es declaraven *pagesos parcers*. Ocasionalment podien posseir petites extensions de terra en el mateix municipi on residien (tot i que aquesta era una residència temporal), com ho mostren els casos de Joan Figueres i Josep Font. Però, la característica fonamental no era la possessió de terres, sinó el fet de dedicar-

⁶² AHG, Notarial, La Bisbal, R.Trias, 6 agost 1864

se plenament a les ocupacions agrícoles com a masovers de terres d'altri. Aquest grup i l'anterior ens permeten pensar, doncs, que el fet determinant en la qualificació de *pagès* era aquesta dedicació plena a les ocupacions del camp, més enllà de la propietat o la tinença de les terres. Però, aquesta definició la qüestiona -almenys aparentment- el tercer grup de veïns de Monells que s'autoqualifiquen de pagesos. Tots ells posseïen extensions massa petites de terra per justificar la plena ocupació agrícola, amb l'excepció de Joan Gou, que va amillarar quasi 6 hectàrees. Un tret comú en aquest grup és la relació amb altres activitats o qualificacions. De fet, dels quatre individus considerats en aquest grup (Joan Gou, Narcís Jacas, Pere Mercader i Joan Xuclà), tres es definiren bé com a menestrals, bé com a gent d'ofici en algun moment del període 1850-1864. En el cas de Joan Gou podríem interpretar un procés de mobilitat ascendent, en la mesura que la referència a la seva qualificació de *menestral* era anterior (1854) a la de *pagès* (1858 i 1859). Però en els casos de Narcís Jacas i Joan Xuclà, en canvi, no sembla existir aquesta línia de mobilitat progressiva en el temps i les qualificacions de *pagès* coincidien temporalment amb les de *teixidor* o *menestral*. Dissortadament és impossible conèixer si puntualment els individus esmentats podien haver arrendat un volum de terres que permetés llur qualificació de *pagès*. De tota manera, però, en aquests darrers casos la situació de *pagès* apareix com quelcom transitori i fugaç que permet continuar sostenint la definició enunciada anteriorment: era *pagès* qui es dedicava plenament a les activitats agràries. El canvi qualitatiu entre els qui es dedicaven parcialment a l'agricultura i els qui s'hi dedicaven totalment ha quedat enregistrat en l'expressió "*plantar-se a pagès*", que encara es conserva en la parla popular empordanesa⁶³.

Considerada en el sentit restrictiu que acabem d'exposar, la propietat pagesa tenia un pes important, tot i no ser la que predominava. Com hem vist a Monells, el 1865, només 4 propietaris podien ser considerats com a *pagesos propietaris* (acceptant que el patrimoni de Joan Llonch no es limitava a Monells), amb una extensió total de 91 ha sobre 245 ha posseïdes pels veïns de la localitat⁶⁴. Aquests quatre propietaris posseïen el 29% de les terres de

⁶³ Entrevista a Fortunat Sallor

⁶⁴ Hem exclòs de l'extensió total de la propietat veïna de Monells la que corresponia a hisendats que, tot i constar com a veïns de la localitat, realment no ho eren.

conreu, el 83% del bosc i el 37% respecte el total de terres posseït pels veïns de Monells. Si considerem el conjunt d'individus de la taula 4.11, la superfície augmentava fins les 110 ha.

Era aquesta propietat pagesa la propietat mitjana per excel·lència? Estrictament, no. En primer lloc, perquè els propietaris mitjans no tenien perquè ser necessàriament pagesos. Tot i que el concepte de propietat mitjana fa referència a una extensió determinada per les necessitats reproductives i la capacitat de treball d'una família pagesa, no implica necessàriament que el titular de la terra la treballi directament. En segon lloc, perquè si la propietat pagesa era la propietat dels pagesos, molts dels que rebien aquest qualificatiu eren arrendataris o masovers i posseïen poca terra. Caldria reduir l'extensió de la identitat als *pagesos propietaris*, perquè la qüestió inicial fos més sensata. Però fins i tot en aquest cas, hi ha problemes importants que cal plantejar abans d'assimilar aquests pagesos propietaris amb els propietaris mitjans. Conceptualment la propietat mitjana correspon a aquella que, permetent la generació de l'ingrés necessari per a la reproducció d'una unitat familiar, alhora pot ser explotada per la mà d'obra familiar. Puntualment s'accepta que una part dels requeriments laborals d'aquestes propietats (fins a un 25%) siguin coberts a través de la contractació de treball assalariat que actua com a suport de la mà d'obra familiar en moments de màxima activitat estacional. Aquesta rectificació es justifica, bàsicament, per la irregularitat de les feines agrícoles i les exigències temporals de la recol·lecció. El concepte, però, no deixa de plantejar alguns problemes incòmodes, com ara el de discernir si els propietaris mitjans continuen essent-ho quan la mà d'obra contractada en comptes (o a més) de ser temporal és permanent (mossos). Pel padró de 1880 sabem que les famílies Deportós, Solà i Vila, les tres famílies *pageses propietàries* per excel·lència de Monells, tenien de forma permanent mossos i/o criades contractats⁶⁵. Si ens basem en aquest fet, i en la sospita que probablement contractaven jornalers per a la recol·lecció, arribem a la conclusió de que difícilment podien ser considerats com a propietaris mitjans segons la definició a l'ús.

En el capítol 2 hem descrit amb minuciositat el procés de treball agrari, especialment pel que fa a les línies de producció predominants en l'àrea

⁶⁵ El padró de 1880 enregistra 2 mossos i 1 criada amb la família Deportós; 1 mosso i 2 criades amb la família Solà; i 1 criada amb la família Vila. (AHC La Bisbal, fons Monells, IX.1)

d'estudi, i hem pogut observar com la major part d'unitats familiars rurals disposaven d'una capacitat de treball molt superior a la requerida per a l'explotació de les seves terres, segons les pautes habituals de conreu. Les informacions i estimacions contingudes en aquell capítol ens han permès elaborar una projecció del límit superior de la propietat mitjana en termes d'extensió. El resultat no pot pas ser un únic valor sinó un interval, donat que el concepte de *propietat mitjana* es defineix de forma flexible. La taula 4.12 reproduïx la matriu de sostres possibles en funció de dues variables: la composició familiar (el nombre de productors adults de cada sexe) i l'estructura de conreus. Per ambdues variables hem considerat una petita mostra de les situacions més freqüents⁶⁶.

Taula 4.12 : Matriu d'extensions cultivables per una unitat familiar⁶⁷

Nº productors/UF	Distribució del sòl conreat		
	90% Cereal 5 % Vinya 5 % Olivera	71% Cereal 21% Vinya 8 % Olivera	60% Cereal 30% Vinya 10 % Olivera
1 Home + 1 o 2 Dones	8,4 ha	9,2 ha	9,3 ha
2 Homes + 1 o 2 Dones	16,9 ha	18,5 ha	18,7 ha

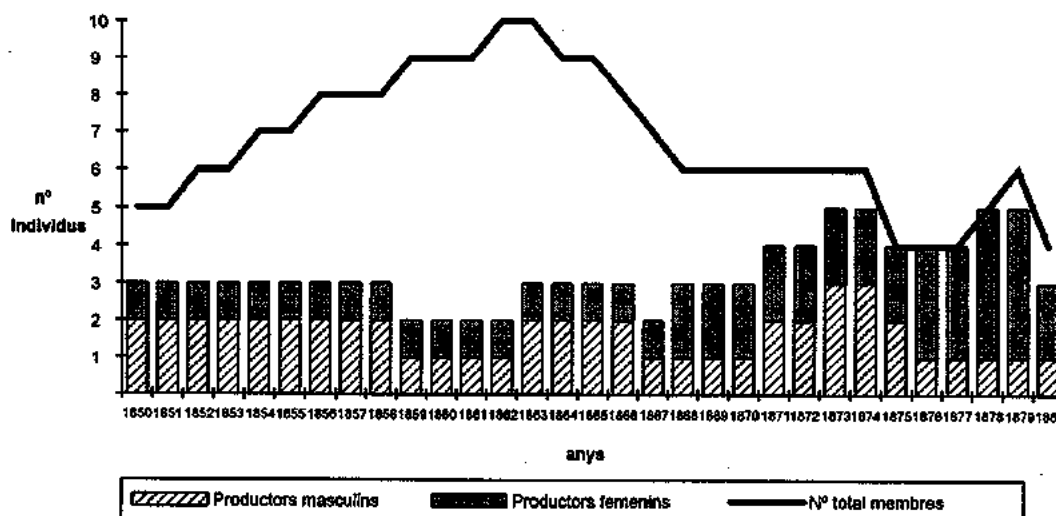
⁶⁶ Per simplificar la casuística d'estructures de conreus d'una explotació hem considerat dues situacions relativament extremes, amb molt i poc predomini dels conreus arbustius respectivament. La tercera situació considerada aplica a escala individual la distribució de conreus del conjunt comarcal (vegeu capítol 1). Pel que fa al nombre de productors per unitat familiar hem realitzat una anàlisi prèvia de la composició familiar de Monells el 1881 i hem utilitzat les situacions més freqüents (1 o 2 productors masculins amb 1 o 2 productores femenines), tal com s'observa en el quadre següent:

Nº de productors per unitat familiar (Monells, 1881)

	Homes			
	0	1	2	3
Dones	0	1	1	
	1	8	35	13
	2	2	10	17
	3		5	1

⁶⁷ Per extensió màxima conreable entenem aquella superfície que podia conrear una unitat familiar utilitzant fins un 25% de mà d'obra forana (generalment contractada) sobre el treball masculí total. Hem considerat la contractació només sobre els dèficits de treball masculí perquè el dèficit de mà d'obra familiar femenina podia ser cobert bé pels productors masculins (donat que freqüentment els moments de màxima intensitat laboral femenina coincidien amb períodes de baixa intensitat laboral masculina), bé per mà d'obra infantil no considerada en els càlculs. En qualsevol cas es pressuposa l'existència de mà d'obra femenina o infantil per a la realització de les tasques indicades en el capítol 2.

Gràfic 4.15 : Dimensions i composició de la família Solà de Monells (1850-1880)



Fonts : ADG, Registres Parroquials, microfilm rotlle 605, Llista parroquial de los que habran cumplido el precepto pascual en esta parroquia de San Ginés de Monells; i AHC La Bisbal, fons Monells, IX.1, Padrón General de todos los vecinos y transeuntes

Fins a quin punt els *pagesos propietaris* de Monells que hem identificat en la taula 4.11 poden ser considerats propietaris mitjans, d'acord amb els valors de la taula 4.12?. Si considerem el total d'extensió posseïda, dos d'ells (Josep Deportós i Miquel Solà) depassaven amb escreix el sostre de la propietat mitjana. Ara bé, si la comparació la realitzem amb la superfície conreada, les xifres s'ajusten més⁶⁸. Si, a més, tenim en compte que les famílies dels qui es qualificaven com a *pagesos* freqüentment tenien unes dimensions superiors a la resta (vegeu gràfic 4.15), convindrem que és sobretot aquesta pagesia de mas la que, a mitjan segle XIX, podia ser identificada com a propietat mitjana. D'altra banda és important tenir en compte que, a part d'aquest petit segment de població, a Monells, no hi havia cap altre propietari susceptible de ser classificat com a propietari mitjà. Ni entre els veïns ni entre els forans. I probablement aquesta situació era, més o menys, extrapolable al conjunt comarcal. Tot i contractar mossos i criades; tot i que alguns d'ells percebien censos i altres rendes; tot i tenir una extensió superior al sostre indicat en la taula 4.12; tot i els múltiples problemes que hem posat de relleu, pensem que és precisament el grup dels *pagesos propietaris* el que més s'adequa al de propietaris mitjans. La diferència clau entre la mitjana i la gran propietat es-

⁶⁸ Segons l'amillament de 1865 la família Solà posseïa 20 hectàrees de conreu i la família Deportós 22 hectàrees.

taria, sobretot, en el nombre de masos acumulats. Un mas (a diferència d'una pairalia) era l'explotació familiar per excel·lència. Excepte en el cas dels grans masos forestals o litorals, les terres de conreu d'un mas solien ser menades per una sola família. Les grans divergències en l'extensió dels masos sovint s'expliquen per la inclusió dels espais no conreats. Des d'aquesta perspectiva el propietari d'un mas no pot ser considerat, tot i les excepcions, com a gran propietari. La gran propietat no la forma un mas, sinó l'acumulació de varis.

Hem començat afirmant que, en sentit estricte, la *propietat pagesa* era la propietat dels pagesos; hem observat qui eren els que s'autoanomenaven pagès a mitjan segle XIX; i hem constatat també que aquesta *propietat pagesa* en sentit estricte ni coincidia ni s'adequava a cap de les categories habitualment utilitzades per a classificar les propietats i els propietaris (petita propietat, mitjana propietat, gran propietat), i que no es podia establir una identificació directa i simple entre pagesos propietaris i mitjans propietaris. Hi ha, però, una altra possibilitat: la d'utilitzar el concepte de pagès en un sentit més ampli i lax, considerant com a tal no pas a aquell segment de la població que s'hi identificava, sinó aquell altre que, susceptiblement, treballava directament la terra que posseïa, malgrat que l'activitat agrícola només fos una ocupació a temps parcial. En aquesta segona accepció, la propietat pagesa s'oposaria a la propietat rendista i equivaldria a explotació familiar directa. Pensem que, entès en aquest sentit més ampli, és un concepte extremadament útil per a analitzar les transformacions que, a llarg terme, varen produir-se en el món rural, transformacions que varen passar per una lenta retracció de les formes rendistes de propietat i per un cert avenç de l'explotació directa amb mà d'obra familiar. El títol de la tesi (*la consolidació de la propietat pagesa...*) s'ha d'entendre en aquesta línia. Cal reconèixer, tanmateix, que també en un sentit ampli el concepte de *propietat pagesa* presenta problemes i inconvenients. Problemes de caràcter conceptual, pel difícil encaix de les situacions mixtes, gens infreqüents, de pagesos propietaris que arrendaven part de les seves terres, o que les establien i en cobraven censos. I problemes de caràcter metodològic, per la impossibilitat d'assegurar si un propietari treballava o no la seva pròpia terra a partir de les fonts documentals disponibles. De fet, fins el cens agrari de 1962 no existeixen informacions completes i fiables sobre aquest punt. Tot i que en algunes àrees geogràfiques els amillaments del segle XIX precisaven, amb l'error que es vulgui, quan les finques estaven arrendades, aquest no és el nostre cas.

Només aïlladament i de manera gens sistemàtica algun amillament baixempordanès ho precisa. Tot i aquests problemes, pensem que el concepte de *propietat pagesa* continua essent d'utilitat i que, a tall d'aproximació i en funció del tipus de font utilitzada (amillaments), podem sostenir que aquella propietat veïna que no depassi el límit superior de la mitjana propietat pot ser considerada com a pagesa. I, per tant, en la mesura que el segment de propietaris que compleixi aquests requisits incrementi el seu pes absolut i relatiu en l'estructura distributiva de la propietat (en especial de la propietat agrícola) es podrà confirmar un procés d'avenç i/o de consolidació de la propietat pagesa. Aquest és el punt que reprendrem en la segona part d'aquesta tesi.

4.7 La gran propietat

Tot i que l'anàlisi de la gran propietat està afectada pels mateixos problemes (metodològics i heurístics) que els grups anteriorment considerats, qualsevol aproximació deixa entreveure la seva importància. Si, a tall d'il·lustració, considerem aquelles propietats que en un municipi superaven les 20 hectàrees d'extensió, obtenim un llistat de 237 individus i 15.300 hectàrees sobre una mostra de 25 municipis i 29.000 hectàrees. D'aquest llistat en resten excloses les terres dels mateixos individus que, ubicades en altres localitats, no arribaven a les 20 hectàrees. Per tant, previsiblement, caldria incrementar en un valor no precisable el percentatge del 53% de terres que dona aquest llistat. Si només tenim en compte a aquells propietaris que tenien 50 hectàrees o més en almenys un municipi (criteri que inclou clarament només els grans propietaris), el resultat és un conjunt de 93 propietaris i 10.500 hectàrees (el 37,5 % de la superfície amillarada). Aquests no són tots els grans propietaris de la mostra, ni la superfície és l'extensió total de la gran propietat. Un nombre indeterminat de grans propietaris ha quedat fora simplement perquè en cap dels municipis amillarats no arribava a posseir 50 hectàrees. Diego de Moxó, un dels grans propietaris no només empordanesos o gironins, sinó catalans, no consta en aquest darrer grup perquè al Baix

Empordà només tenia el mas Perajoan, de 26 ha, a Parlavà⁶⁹. De manera similar, els béns del patrimoni Caramany en cap moment depassaven les 50 hectàrees en cap dels diversos municipis on posseïen terres⁷⁰. Però, precisament per ser només una aproximació grollera que deixa al marge una quantitat considerable de grans propietaris, les xifres resultants són prou indicatives del pes i la importància de la gran propietat.

La rellevància de la gran propietat gironina ja fou posada de relleu, en el seu moment, per Helena Estalella. Segons el seu estudi, els propietaris amb més de 100 hectàrees representaven, a mitjan segle XX, només el 3,8% del total de propietaris (forans), però, en canvi, retenien el 64,5% de les terres de la seva mostra (propietats foranes)⁷¹. Com hem comentat anteriorment, el model vigent sobre l'estructura de la propietat gironina posa l'accent especialment en el predomini de la gran propietat i la concentració de la terra en una franja estreta i reduïda de propietaris. En les planes següents descriurem les característiques bàsiques i comunes de la gran propietat (i dels grans propietaris) i, alhora, mostrarem com encaixava aquest pes de la gran propietat amb la importància de la petita propietat.

El control dels espais no agrícoles.

La primera característica de la gran propietat és la importància dels usos no agrícoles del sòl (boscós, pastures, erms,...). Aquest és un tret que la bibliografia explicita reiteradament⁷², però que ens interessa recalcar-ho amb especial èmfasi perquè aquí rau l'explicació de la coexistència d'una gran

⁶⁹ A mitjan segle XIX els Moxó posseïen diverses finques a l'Empordà (en particular a Castelló d'Empúries, Parlavà i Pedret i Marzá) mercès a l'absorció del patrimoni Graell, que alhora havia absorbit el de la gironina família Anglasell. L'arxiu patrimonial de la família Moxó es troba dipositat a l'Arxiu Nacional de Catalunya.

⁷⁰ Segons un inventari de 1896, els Caramany posseïen tres masos al Baix Empordà (el Mas Vidal de la Riera, a Corsà; el Mas Carbó, a Casavells; i la Torre Mirona, a Cruïlles), a més d'una sureda a Sant Pol i diverses cases a La Bisbal i a Calonge. Aquesta era només una part insignificant d'un patrimoni que s'extenia no només per diverses localitats de la província de Girona (Llagostera, Caldes, Riudellots, Vilobí, S.Pere Pescador, Torroella de Fluvià, Girona, Vilatenim, Fortià i Vilanova de la Muga), sinó també fora d'ella (Aragó, Navarra, Sòria)

⁷¹ Estalella, 1984a : 162

⁷² Vegeu Barbaza, 1988 : I, 392; Armengol, 1980 : 93; Estalella, 1984a : 199

propietat amb molt pes territorial i una petita propietat amb un pes econòmic i agrícola determinant.

L'observació de la taula 4.13 ens posa de relleu que les propietats de més de 50 hectàrees, que indubtablement podem considerar-les com a grans, posseïen més de la meitat de la superfície forestal de la mostra i el 66 % de les terres ermes, de pastura o improductives, mentre que no arribaven a controlar ni el 15 % de la superfície destinada a conreus. Els percentatges es modifiquen a l'alça si en comptes de tallar a 50 hectàrees, talem a les 20 hectàrees, i es reforça encara més la conclusió esmentada, tot i que -com a conseqüència de la inclusió de les propietats mitjanes, que presentaven una major orientació cap els aprofitaments agrícoles- el pes relatiu de la superfície agrícola augmenta notablement.

Taula 4.13 : Pes de les propietats de més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, sobre la superfície agrícola i la no agrícola

	Extensió total (en ha)	% inclòs en les propietats > 50 ha	% inclòs en les propietats > 20 ha
Sup. agrícola	15.713	14,6	31,7
Bosc	6.314	56,7	77,1
Altres	6.989	66,5	78,0

Nota : La primera columna recull l'extensió total amillurada per a cada grup d'aprofitaments. Les dues columnes següents indiquen el percentatge d'aquella superfície que corresponia a les propietats que en cada municipi depassaven les extensions indicades.

Taula 4.14 : Distribució de la superfície de les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament, segons ús del sòl

	Propietats > 50 ha		Propietats > 20 ha	
	Supf. en ha	% sobre total	Supf. en ha	% sobre total
Sup. agrícola	2.289	21,8	4973	32,5
Bosc	3.579	34,0	4866	31,8
Altres	4.647	44,2	5454	35,7
Total	10.515	100	15293	100

De manera similar constatem com el pes dels aprofitaments no agrícoles en la distribució de superfícies a l'interior de les grans propietats era clarament predominant (taula 4.14). En les propietats superiors a les 50 hectàrees, la terra conreada només significava entorn una cinquena part del conjunt territorial. Els aprofitaments forestals, els erms i les pastures ocupaven la

resta. Si tenim en compte que les superfícies ocultes es donaven, sobretot, entre les terres amb aprofitaments no agrícoles, la distribució del pes d'uns i altres probablement s'hauria de modificar en detriment de les terres agrícoles. Si la referència són les propietats superiors a les 20 hectàrees, tornem a trobar-nos amb el que havíem indicat en el paràgraf anterior : que si bé la conclusió és la mateixa, s'observa un major pes de la superfície agrícola com a conseqüència de la inclusió de les propietats mitjanes en el tall realitzat.

Finalment, pel que fa a les orientacions productives de les grans propietats en les terres conreades, simplement cal constatar la seva orientació decididament cerealícola (taula 4.15). No s'observen massa diferències entre les propietats superiors a les 50 ha i les superiors a 20 ha, ja sigui en el pes dels cereals (quasi el 85%), com en els percentatges relatius dels aprofitaments més minoritaris o marginals. En el cas de l'olivera el percentatge que aquest conreu arbustiu ocupava en el conjunt de les grans propietats coincideix amb el que ocupava, com a mitjana, en el conjunt de la mostra comarcal (vegeu taula 1.2). Mentre que en el cas de la vinya es produeix una diferència notable, ja observada per Y. Barbaza, indicadora de l'escàs interès dels grans propietaris per aquests conreus que requerien una important inversió inicial.

Taula 4.15 : Distribució dels conreus en les propietats amb més de 50 i 20 hectàrees, respectivament

	Propietats > 50 ha		Propietats > 20 ha	
	Supf. en ha	% sobre total	Supf. en ha	% sobre total
Cereal	1930	84,3	4210	84,7
Vinya	216	9,4	430	8,6
Olivera	134	5,9	303	6,1
Hort secà	7	0,3	19	0,4
Regadiu	2	0,1	11	0,2
Total	2289	100	4973	100

La dispersió geogràfica del patrimoni.

La dispersió era la nota característica dels grans patrimoni rústics. D'aquí els problemes per apreciar correctament el pes de la gran propietat, perquè

sovint el volum de terres posseït en un municipi no era prou indicatiu de la tipologia del seu possessor. Cal recórrer a altres fonts, com ara els inventaris de béns, per observar-ho. Especialment quan els propietaris residien a la mateixa comarca, el marc geogràfic d'aquest patrimoni acostumava a ser, principalment, la mateixa comarca, tal com pot observar-se en els quadres referits als patrimonis Ciurana, Valls i Vancells. Certament, no pot establir-se una norma de dispersió i menys si només disposem d'alguns casos que poden servir-nos d'exemple i prou. Tot i això, sí que podem observar alguns elements característics en les taules 4.16, 4.17, 4.18 i 4.19. Tot i la dispersió aparent, sovint hi ha un o dos municipis que concentren el gruix del patrimoni. El 73% de les terres del patrimoni Vancells es concentren a Sant Sadurní, el 78% del patrimoni Lloret a Roses, i el 53% del patrimoni Valls a Rupià. L'única excepció és el patrimoni Ciurana, que com a molt arriba a concentrar el 25% de les terres en un mateix municipi. Però no podem deixar-nos enganyar per aquestes dades, si en comptes de prendre com a referència els hisendats de La Bisbal, observéssim els hisendats domiciliats a Girona o a Barcelona, el grau de dispersió augmentaria notablement. A mesura que augmenta l'extensió territorial acumulada, també creix el grau de dispersió, bàsicament perquè les unitats d'acumulació són masos, lots més o menys compactes, però generalment de dimensions limitades. Els quatre patrimonis esmentats es situen, al capdavant, en els darrers esglaons entre els grans propietaris.

Taula 4.16 : Geografia de les terres de Benito de Ciurana, hisendat de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel·les	Terres establertes
Calonge	Baix Empordà	14,0		
Castell d'Empordà	Baix Empordà	24,5		
Fontanilles	Baix Empordà	42,6		
Gualta	Baix Empordà	36,3		
Palamós	Baix Empordà			0,7
Palau Sator	Baix Empordà	34,4		0,7
Pals	Baix Empordà	1,5	0,2	1,7
Peratallada	Baix Empordà	2,6		9,2
S.Joan de Palamós	Baix Empordà		2,4	
Palol de Revardit	Pla de l'Estany			0,1

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, 20 Juliol 1884. Hem considerat útil distingir entre aquelles superfícies agrupades i organitzades en masos de les parcel·les aïllades, que no formaven part de cap unitat territorial més gran. Donat que hem repartit les superfícies en municipis, alguns masos poden haver quedat fraccionats entre dos o més municipis; per això algunes extensions semblen irrisòries. Finalment també hem considerat oportú afegir-hi les terres sobre les quals hi tenien drets per haver-les establert i que, ocasionalment, podien recuperar-les.

Taula 4.17 : Geografia de les terres de Ramon Vancells Ponach, hisendat de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel·les	Terres establertes	Dret a recuperar
Ullastret	Baix Empordà	11,3			2,7
Monells	Baix Empordà	2,6		2,5	
S.Sadurní	Baix Empordà	95,6			
Madremanya	Gironès	4,6			
La Bisbal	Baix Empordà		1,1		
Crullies	Baix Empordà		2,3	1,4	
Castell d'Empordà	Baix Empordà		1,7	3,3	
Rupià	Baix Empordà		1,0		
Peratallada	Baix Empordà			0,9	

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, inventari de 7 gener i 29 febrer 1884. Vegeu els comentaris a la taula 4.16. En aquesta ocasió hi hem afegit les terres que havien estat venudes a carta de gràcia i sobre les quals Ramon Vancells posseïa el dret de recuperar-les.

Taula 4.18 : Geografia de les terres de Narciso de Lloret i Maria del Carmen Ponach, hisendats de La Bisbal (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel·les	Terres establertes
Fontanilles	Baix Empordà	4,4		
La Bisbal	Baix Empordà		1,7	
Llers	Alt Empordà		2,8	
Palau Sator	Baix Empordà	1,1		
Roses	Alt Empordà	27,3		26,4
Ullastret	Baix Empordà	4,9		

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Trias, inventari de 9 maig 1883. Vegeu els comentaris a la taula 4.16

Taula 4.19 : Geografia de les terres de Lluís Valls i Carbó, hisendat de Ruplà (en ha)

Municipi	Comarca	Masos	Parcel·les
Begur	Baix Empordà		4,8
Belcaire	Baix Empordà	1,3	
Foixà	Baix Empordà	18,6	
La Tallada	Baix Empordà	22,3	
Corçà	Baix Empordà		2,6
Parlavà	Baix Empordà		5,5
Ruplà	Baix Empordà	61,4	

Fonts : AHG, Notarial, La Bisbal, Clapés, inventari de 9 juliol i 5 setembre 1884. Vegeu els comentaris a la taula 4.16

El mas com a unitat organitzativa.

Com acabem de suggerir, el mas era la unitat organitzativa bàsica dels grans patrimonis. Les grans propietats no acostumaven a ser unitats territorials compactes, sinó formades a partir de l'acumulació de masos que, generalment, no afrontaven. Les taules 4.16, 4.17, 4.18 i 4.19 ens són útils per ponderar fins a quin punt el mas jugava aquest paper central. En els tres patrimonis que sobrepassen les 100 ha (Ciurana, Vancells i Valls), la superfície inclosa dins els masos oscil·lava entre el 87% i el 91% del total de terres del patrimoni. En el patrimoni que queda (Lloret), aquest percentatge davalla fins el 55% com a conseqüència del pes dels establiments (establiments que sovint havien estat realitzats sobre una part o la totalitat de les terres d'un mas).

Puntualment es localitzen estructures més complexes, de masos satèl·lits o bé de masoveries annexes a cases pairals. Aquestes estructures podien haver estat generades en un passat més o menys proper amb l'establiment de la residència d'un gran propietari rendista en el territori d'una de les seves finques. Apareixia, aleshores, una unitat de residència del propietari separada de l'habitatge ocupat pel masover i la resta de treballadors de la finca. Àdhuc podia produir-se un desmarcament estètic i funcional entre l'edifici residencial, plenament desvinculat de l'activitat productiva, i la resta d'edificacions. Un exemple d'això el trobem a Monells, on la família Camps i Armet posseïa una pairalla, amb un cert aire palatí, que a mitjan segle XIX encara era utilitzada com a residència ocasional, al costat del Mas Estanyol, on residia el masover que menava les terres.

Sovint el mas, a més de tenir un paper com a forma organitzativa de l'espai agrari i de la producció agro-pecuària, acomplia una funció recaptadora i de control sobre el patrimoni proper no inclòs en el mas. En algunes ocasions els masovers actuaven com a intermediaris en el cobrament de pensions o arrendaments⁷³. Més freqüentment, els masovers actuaven com a guardes de

⁷³ Mariano Pagés, masover del Mas Cancell (Gualta), entre 1868 i 1881 va recaptar anualment les 254 pessetes que havien de pagar els 26 "censualistas" al propietari del mas (Carles Bosch de la Trinxeria) per les terres i, sobretot, els solars urbans que posseïen El masover del Pineu també ens consta que, almenys ocasionalment, actuava com a tal. Una anotació comptable de 1900 escrita pel propietari, per exemple, ho explicita de la següent manera: "*Recibo ademas la pensión de (18)97, (18)98, (18)99 del censo de Rafael Almar, por manos de Romaguera*" (ADG, fons Casa Carles, llibre nº 50)

les propietats, notificant o, fins i tot, denunciant les intromissions alienes⁷⁴. "Los aparceros son el verdadero centinela de la propiedad", va escriure Ramon de Sabater⁷⁵. En la correspondència del masover del Pinell amb Joaquim de Carles, per exemple, es constata com el propietari exigia al primer que controlés l'accés al vedat de La Fonallera, tot i les resistències del masover :

"...no puedo yo ser como un guarda, porque tengo mucho trabajo en las cosas del Manso; sí que si HV. me dice, y lo hace, que sin permiso firmado de V, y a los que han de presentarmelos; aunque sean Quintanas, Negras, Mercader, Foxa, Mateo, etc etc, de esta manera lograra la tranquilidad en la Fonallera, porque sintiendo tiros no han presentado el permiso; ban sin ello; aviso al cabo que me lo tiene dicho y otras veces lo hemos hecho, de esta manera creo poner orden..."⁷⁶

Quan, a partir de 1859, s'inaugura una onada de veda de propietades, en molts dels anuncis publicats s'explicita específicament el paper dels masovers en la vigilància de les finques :

"... los guardas, colonos y demás personas a mi servicio estan autorizadas para vigilar y hacer que se cumpla esta veda"⁷⁷

Els mateixos masovers tenien cura de controlar l'explotació de recursos no agrícoles integrats o propers al mas, com ara l'extracció de sorres⁷⁸ o la producció de carbó⁷⁹, exercint en algun cas de recaptadors dels ingressos que això generava.

Quan la distància respecte el domicili del propietari (o del seu administrador) era important, el masover era l'agent encarregat de la comercialització dels fruits. Mariano Pagès, masover del Mas Cancell de Gualta venia directament el conjunt de la producció agrícola i pecuària de l'explotació i en passava comptes amb el propietari (Carles Bosch de la Trinxeria) una vegada l'any, liquidant en metàl·lic la part corresponent a aquest⁸⁰. El mateix succeïa al Mas Pinell, almenys d'ençà que Vicenç

⁷⁴ Vegeu també Congost, 1990 i Tello, 1992 : 20

⁷⁵ Sabater, 1853a : 249

⁷⁶ ADG, fons Casa Carles, correspondència, 24-8-1887

⁷⁷ BOP, 1860, nº 87, Anunci de veda de les propietats de Felipe Martínez Davalillo

⁷⁸ ADG, fons Casa Carles, cartes del 19-12-1897, 11-11-1898 i 15-11-1899.

⁷⁹ ADG, fons Casa Carles, cartes del 28-2-1900 i del 20-5-1900

⁸⁰ Documentació particular família Ruffi-Pagès, Comptabilitat del Mas Cancell

Romaguera va fer-se càrrec de la masoveria⁸¹. Tot i que una minúscula part de la producció (especialment volateria i lleguminoses) s'enviava directament a Girona per autoconsum de la família del propietari, el gruix era comercialitzat pel masover i trimestralment es liquidaven el comptes. Una situació similar ens la revela una carta del propietari del Mas Rostoll, de Torrent d'Empordà, al seu administrador:

*"Mi exclamación nunca tuvo mira de dirigirme a V. sino al masovero, pues este verdaderamente era el encargado de procurar las ventas cuando fuese ocasión y a V. que me informara cuando le noticiase..."*⁸²

L'extensió del mas podia ser molt variable⁸³. El mapa 4.1 (Extensió de la propietat més gran de cada municipi) és un reflex d'aquesta variabilitat. En els municipis de la plana baixempordanesa, on els accidents orogràfics no abunden i la major part de les terres eren terres de conreu, les dimensions dels masos difícilment superaven les 30 o 40 hectàrees⁸⁴. La taula 4.5, referida als masos d'Ullastret, confirma aquest enunciat. A mesura que ens allunyem dels llocs més plans i que l'àrea conreada perd pes relatiu, la superfície dels masos tendia a incrementar-se. També tendia a incrementar-se en determinades zones properes al litoral amb una presència important de sorres, aiguamolls o terrenys salins. En general, l'extensió d'un mas estava delimitada pel tipus de mà d'obra utilitzada en llur explotació (la família masovera) i per la importància de les zones no agrícoles. La major mida d'un mas, en especial quan depassava els límits del que una família masovera podia menar, sovint s'explica per l'existència de boscos, pastures, aiguamolls o àrees improductives que, malgrat formar part d'una mateixa unitat d'explotació, es gestionaven al marge de la masoveria. Tot i això, puntualment, podem trobar-nos amb grans masos que s'assemblin més a explotacions latifundistes, amb un gran masover-arrendatari que conreava la

⁸¹ El contracte de masoveria fou signat el 1877 (ADG, fons Casa Carles, lligall en foli 31)

⁸² Carta de Thomas Coll a Francesc Molinas, de Pals, 25 febrer 1840

⁸³ Dissortadament, no disposem d'un cens de masos pel segle XIX que ens permeti aproximar-nos l'extensió d'aquestes finques. Els amillaments són molt irregulars a l'hora d'especificar quan les finques declarades formaven part d'un determinat mas. En molts d'ells mai s'explicita. A l'altre extrem, l'amillament de Monells del 1865 qualifica de mas les possessions de cada veí de la localitat. Entre la resta, trobem aquells amillaments que expliciten l'existència d'algun mas en el territori amillarat, sense, però, cap ànim d'exhaustivitat.

⁸⁴ F. Breton observa que, al Montseny, existeix una clara relació entre les terres d'un mas i l'altitud, com a conseqüència dels canvis en la topografia del terreny i en la qualitat de la terra (Breton, 1992 : 33)

finca bàsicament a través de la contractació de mà d'obra assalariada. El Mas Pinell, amb unes 67 hectàrees conreades⁸⁵ i una considerable càrrega ramadera, era un d'aquests casos excepcionals.

4.8 Els no-propietaris.

En qualsevol societat rural tant interès té l'anàlisi d'aquells que són propietaris com del segment no propietari de la població. En la nostra àrea d'estudi, i en gran part de Catalunya, la propietat estava molt generalitzada. La major part d'unitats familiars rurals posseïen el domini útil d'alguna parcel·la de terra que conreaven ells mateixos. Aquesta generalització de la propietat ha estat tendenciosament utilitzada per la tradició pairalista per a sostenir una visió harmònica i igualitarista de la societat rural gironina. Pelai Negre, un dels màxims exponents d'aquesta tradició a les comarques gironines, en un article publicat a la premsa local el 1939, utilitzava xifres sobre el repartiment de la Contribució Rústica de 1934, per posar de relleu que *"la propietat en nuestra comarca se halla difundida entre muchos"* i sostenir que *"...lejos de estar concentrada en muy pocas manos, como ocurre en otras partes de España, está muy repartida (...) entre gran número de propietarios que poseen una o varias fincas de extensión y condiciones diversas"*⁸⁶

Però, l'accés generalitzat a la propietat no implicava necessàriament menor polarització social. Com hem pogut observar en apartats anteriors, una part important d'aquesta població propietària disposava d'extensions francament petites de terra. Molts no arribaven a tenir ni una hectàrea. De la llista de 4.270 propietaris que residien al mateix municipi amillarat (propietaris veïns), quasi la meitat (exactament 1.949, el 46%) varen declarar posseir menys d'una hectàrea de terra en la mateixa localitat. El pes d'aquests propietaris minúsculs en l'estructura de la propietat era notable, tot i que en termes de superfície -com és lògic- aquest pes era molt menor. Els propietaris veïns amb menys d'una hectàrea de terra posseïen, com a mitjana, el 4,2% del total de terres posseïdes pels veïns de cada localitat i el 9,9% si es tractava només de les terres conreades.

⁸⁵ Segons la medició de Pere Creixell, feta el 1893 (ADG, fons Casa Carles, lligall-foli 31)

⁸⁶ Negre, 1939 : IX

Més que en aquests propietaris minúsculs, però, ara ens interessa fixar-nos en els no-propietaris. L'estimació del volum de població no-propietària és relativament complexa, especialment si el càlcul es realitza per un territori relativament extens, com ara una comarca. El principal problema amb què topem és la dificultat d'establir paral·lelismes entre el nombre de propietaris i la població total. No té massa sentit calcular el percentatge de propietaris sobre la població total perquè el valor resultant no significa gaire res. L'òptim fóra poder relacionar el nombre d'unitats familiars propietàries sobre el nombre total d'unitats familiars. Però, per la naturalesa de les fonts documentals, aquest càlcul només és possible realitzar-lo a petita escala, utilitzant exemples locals (que per aquest mateix caràcter dificulten la projecció dels resultats a un àmbit més general). En un intent de resoldre, parcialment, aquests problemes hem optat per realitzar una aproximació successiva i ordenada des de nivells comarcals més generals a nivells locals.

La primera aproximació es basa en el càlcul de la raó Població/Propietaris veïns obtinguda a partir dels resultats dels recomptes censals⁸⁷ i dels amillaraments. Es parteix del supòsit que cada propietari veí representava a una (i només a una) unitat familiar. Tot i que en un mateix amillarament podien figurar com a propietaris distints dos membres d'una mateixa unitat familiar, almenys a mitjan segle XIX i pels casos en que s'ha pogut analitzar amb un cert detall, aquesta situació era poc freqüent⁸⁸. Amb les excepcions pertinents, qui amillarava els béns d'un patrimoni familiar era el cap de casa, en nom de la resta de membres de la família, malgrat legalment ell no fos el titular de la propietat, o no ho fos en exclusiva. El valor resultant de l'esmentada raó pot ser contrastat amb el que era la mida mitjana de les unitats familiars baixempordaneses. Si considerem que aquest darrer es situava entorn les 4,5 persones⁸⁹, disposem d'un valor de referència que ens

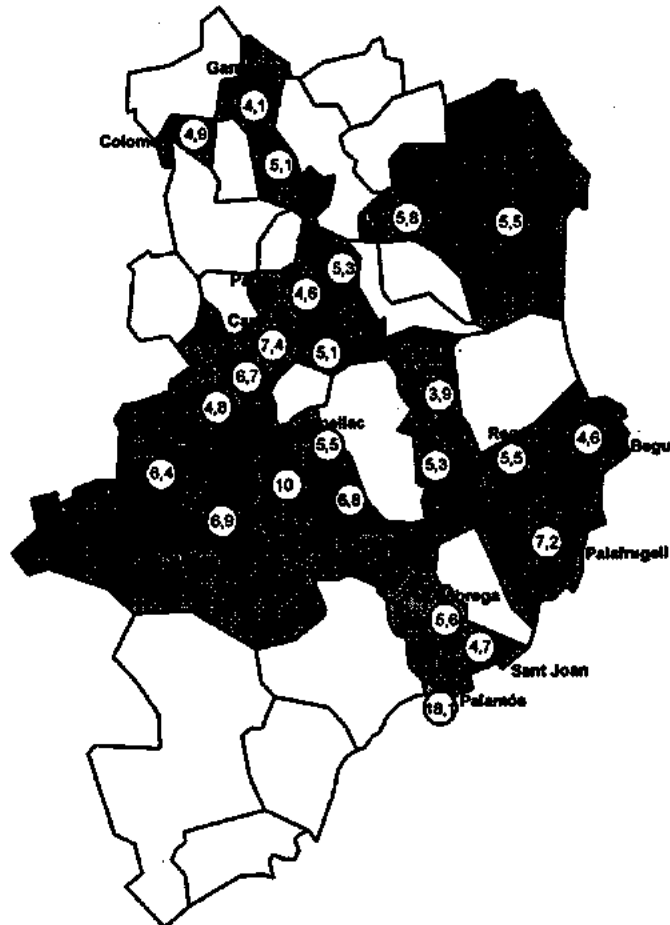
⁸⁷ Hem treballat amb les dades de població de 1860 publicades per Iglésies, 1977

⁸⁸ Ens referim als amillaraments de Monells, Sant Sadurní de l'Heura i Ullastret. Vegeu un exemple d'anàlisi de la distribució de la propietat segons grups domèstics a Martínez i González de Molina, 1992.

⁸⁹ Sobre les dimensions mitjanes de les unitats familiars (o grups domèstics, en la terminologia utilitzada per demògrafs i antropòlegs), hi ha una bibliografia relativament abundant. Tot i això, es plantegen alguns problemes a l'hora de determinar una mida mitjana representativa de l'àrea d'anàlisi. Per a una moment relativament proper, l'any 1960, la mida mitjana del grup domèstic en àmbit rural al Baix Empordà era de 3,9 persones/UF, amb una oscil·lació de 3,7 a 4,3 persones/UF si distingim entre nuclis de poblament agrupat i poblament disseminat (Barrera, 1990). Aquests valors coincideixen força amb algunes dades locals que hem obtingut a partir de padrons de població del darrer terç del segle XIX (Ullastret, 1901 = 3,6 persones/UF; Monells, 1880 = 3,8 persones/UF), però discrepen notablement de

permet ponderar les xifres del mapa 4.6. Pel conjunt de la mostra comarcal analitzada, la raó població/propietaris veïns tenia un valor de 6,4. Això vol dir que hi havia un propietari cada 6,4 habitants, o bé, si acceptem la mida familiar de referència, un 70% de famílies propietàries. Aquesta mitjana, però, inclou realitats ben diferents, com pot observar-se en el mapa 4.6.

Mapa 4.6 : Ràtio Població / Propietaris veïns, entorn 1860



Font : Pels amillaraments, vegeu Taula 4.1; per les dades de població Igtésies, 1877

les informacions disponibles sobre mitjan segle XIX. Per a les dècades centrals del XIX, un primer càlcul obtingut per la divisió entre el nombre de cèdules recollides pel cens de 1860 i el nombre d'habitants, dona una mida mitjana de 4,8 persones/UF pel conjunt de la província (Junta General de Estadística, 1863). Fernando Mikelarena (1992), treballant amb el cens de 1860 i amb la intenció d'aïllar les dades corresponents a la llar rural (tot i que amb un criteri discutible), situa el Partit Judicial de La Bisbal amb el grup de partits judicials que enregistraven una mida mitjana entre 4,5 i 4,74 persones/UF. Donada la forta davallada demogràfica que va experimentar la regió entre 1860 i 1877, les dades corresponents al darrer terç del segle XIX, o a moments posteriors, no són aplicables a la situació de 1850-60. Per això, hem optat per considerar com a referència el valor relativament elevat de 4,5 persones/UF.

- La major part de municipis tenien un valor inferior a la mitjana, que estava molt afectada pel comportament de la raó en els principals nuclis urbans mostrejats. En aquests (especialment a Palamós, Palafrugell i La Bisbal), el valor de la ràtio era notablement superior (o, si es vol, el % de població propietària era inferior) com a conseqüència d'una economia local més diversificada i menys directament dependent de la producció agrària. En canvi, l'elevat pes de població propietària a Torroella de Montgrí, la quarta vila inclosa en la mostra, és indicatiu del caràcter marcadament rural d'aquesta població, malgrat tenir unes dimensions similars als altres grans nuclis comarcals.

- Els municipis amb un caràcter més marcadament forestal, en especial Cruïlles, Fonteta i Sant Sadurn de l'Heura⁹⁰ són el grup que ocupa el segon lloc del rànking. Les ocupacions generades pel bosc i els seus múltiples recursos, així com una menor disponibilitat local de terres de conreu, expliquen l'existència d'un volum més important d'unitats familiars no-propietàries.

- La major part dels municipis de la mostra enregistren uns valors que oscil·laven entre 5 i 6. Això implica que entre el 67% i el 80% de les unitats familiars d'aquestes localitats podien ser considerades com a propietàries.

- Finalment, un darrer grup de municipis presenten un valor inferior a 5, fins arribar al cas extrem de Palau-Sator, amb 3,9; xifra que, segons els criteris manejats, implicaria que la totalitat dels veïns de la localitat fossin propietaris. Dins aquest grup s'hi inclouen els municipis on la vinya tenia un pes relatiu important, com ara Begur, Garrigoles o Colomers. La difusió del conreu vitícola a través dels subestabliments i, en menor mesura, de les rabasses fou, al llarg dels segles XVIII i XIX, una via important per accedir a la propietat de la terra. Per això, les localitats amb major dedicació vitícola acostumaven a tenir -si no hi havia elements distorsionants- un elevat pes de població propietària.

Una segona aproximació la realitzarem només a escala d'una localitat (altra volta Monells) i ens aportarà informació no només per a quantificar el pes dels no-propietàries, sinó també per a analitzar qui s'inclouïa dins aquest segment de població. Compararem el padró de 1880 amb l'amillament de 1881. En

⁹⁰ Vegeu la Taula 1.2b

aquell moment, a Monells, el 83% de les unitats familiars eren propietàries i només pel 17% no ens consta la possessió de cap extensió de terra. De les 96 famílies empadronades, 80 eren propietàries. Tot i el reduït marc local, aquestes dades ens confirmen l'existència d'una ampla difusió i generalització de la propietat de terra entre les famílies rurals. Però més interès té encara la possibilitat d'identificar qui era la població no-propietària, qui eren les 16 unitats familiars monellenques que no posseïen terres a Monells. Malgrat que no ens hagi estat possible identificar amb la mateixa precisió a totes les famílies d'aquest grup, el quadre general ens aporta prou dades. La casuística de situacions pot agrupar-se en els següents epígrafs :

a/ Famílies recentment instal·lades a la localitat. Es tracta de famílies nuclears que residien en una localitat que no corresponia a la localitat on havien nascut i crescut els cònjuges. És el cas de la família Frou que, segons el *llibre d'acompliment pasqual*, va instal·lar-se a Monells, aproximadament el 1872⁹¹; de la família Mallol, resident a Monells des de 1871⁹²; o de la família Savalls, instal·lada a Monells poc abans de 1850⁹³. També cal incloure en aquest capítol aquelles famílies que apareixen transitòriament en els registres de població però que no s'estableixen de manera definitiva a la localitat. És el cas de la família Arbós o de la família Ribas. Ambdues s'enregistren en el padró de 1880, però no consten ni en els registres parroquials anteriors a aquesta data, ni en els censos o padrons posteriors.

b/ Famílies masoveres. Algunes de les famílies incloses en l'epígraf anterior eren masoveres. L'estatus de masover comportava una certa mobilitat, tant en un sentit horitzontal (geogràfic) com vertical (econòmic i social). La mobilitat dels masovers, una qüestió debatuda amb passió, pot ser interpretada en múltiples sentits (bé com a signe de l'explotació i la precarietat a la qual estaven sotmesos, bé com a signe de les possibilitats d'aconseguir progressivament masoveries més grans i més bones). Dissortadament, la documentació no permet gaire més que una aproximació impressionista i

⁹¹ Arxiu Diocesà de Girona, Registres Parroquials, Microfilm rotlle 605, Monells, "Lista Parroquial de los que habran cumplido el precepto pasqual en esta parroquia de San Ginés de Monells", 1863-1879

⁹² Ídem.

⁹³ Andreu Savalls va néixer a Cruïlles, aproximadament el 1816, i Maria Boschacomà (o Basacomà) a Madremanya, aproximadament el 1826. Probablement es trasladesin a Monells cap a 1850. Les primeres notícies que tenim referides a aquesta família daten de 1851, any en què els hi estableixen una casa a la localitat i en què tenen el seu primer fill (Josep Savalls).

esbiaixada a una qüestió que, ara per ara, difícilment podrà ser resolta. La família Mallol pot ser identificada com una família masovera. A partir de 1897⁹⁴, els Mallol varen qualificar-se de "labradors". En la mateixa data ens consta que havien contractat un mosso i una criada. Per a una família sense terres i no vinculada a un ofici artesanal, la contractació de mossos i criades s'ha d'entendre vinculada a l'explotació d'un mas en règim de masoveria. Amb anterioritat a 1897 no tenim la certesa que els Mallol també haguessin estat masovers. En cas afirmatiu, poc abans de 1897 va produir-se un canvi de mas, motiu pel qual varen contractar-se el mosso i la criada esmentats, ja que fins almenys 1894 havien residit en una casa dins la vila (al carrer Riera, nº 11), mentre que en el cens de 1897 consta que habitaven un mas fóra del nucli de la vila.

c/ Noves unitats familiars segregades d'altres unitats familiars monellenques. Es tracta de noves unitats familiars formades a partir dels fills segons. La pauta dominant, pel que feia als fadrísters, era l'expulsió del nucli patern. El règim hereditari català, amb un repartiment desigual de l'herència i amb una norma de pagament en metàl·lic o en béns mobles de la legítima corresponent, afavoria la mobilitat d'aquests; mobilitat que es traduïa en una pauta de neolocalitat. No era massa habitual que els fills segons residissin en la mateixa localitat que els seus progenitors. Tot i així, es donaven alguns casos. Quatre de les famílies no propietàries el 1881 corresponen a aquest perfil. Són les famílies encapçalades per Esteve Xuclà Solivera, fill de Genís Xuclà, per Josep Xuclà Oliver, fill de Joan Xuclà Llorens, per Francesc Gispert Ponsatí, fill d'Antoni Gispert, i per Josep Jacas Marimon, fill de Joan Jacas. Cap d'ells era hereu del patrimoni de la família d'origen.

d/ Famílies artesanes i comerciants. Un altre tret a destacar és l'ocupació en activitats artesanals d'una part de les famílies no propietàries. Entre aquest grup hi trobem algunes de les famílies incloses en l'epígraf anterior (c). Les pautes de patrilocalitat probablement tenien major sentit entre les famílies artesanes que no entre les abocades al conreu de la terra. L'activitat artesanal no depèn tant d'un recurs escàs i limitat com és la terra, com de la demanda del mercat. L'impuls d'aquesta segona podia justificar la instal·lació dels fills segons amb els pares i el germà hereu. Aquest és el cas d'Esteve Xuclà,

⁹⁴ Cens de població de 1897. Amb anterioritat la documentació no ens especifica la categoria socio-laboral dels components d'aquesta família.

fadristerm d'una família d'esclopeters i ell mateix esclopeter. En altres ocasions la patrilocalitat no té perquè implicar una continuació de l'ofici del pare. Josep Jacas Marimon, malgrat exercir un ofici artesanal (el de ferrer), no va continuar amb l'ofici del seu pare, que era teixidor. El tercer cas vinculat a una ocupació artesanal és el de la família Vancells, instal·lada a Monells abans de 1850, el cap de casa de la qual (Agustí Vancells Camps) era teixidor. I Francesc Ganigué, resident a Monells d'ençà el seu matrimoni amb Catalina Comas, el 1861, ens consta que era *tractant de bestiar*.

el Famílies que han perdut la terra a través d'un procés d'empobriment. En algunes ocasions podem detectar un procés de pèrdua de les propietats per deutes i empobriment. Aquest és el cas de la família Gispert. De fet els Gispert que trobem el 1880 són una branca segregada de la família Gispert que vivia a Monells durant la dècada de 1850-60, però que probablement va veure's afectada per la pèrdua de patrimoni de la família d'origen. Al llarg dels anys cinquanta Antoni Gispert i el seu hereu (Miquel Gispert) van anar venent-se progressivament el patrimoni familiar com a conseqüència dels deutes i la mala situació econòmica de la família. Ells mateixos explicaven i intentaven justificar cada venda o cada nou deutor indicant que es veien "*...apremiados con urgencia para el pago de algunas obligaciones y al objeto de acudir a nuestra manutención y la de nuestra familia*"⁹⁵. Una altra família que perd el seu patrimoni durant la dècada de 1850 és la del teixidor Agustí Vancells.

f) Famílies jornaleres. Probablement algunes de les famílies no propietàries del terme de Monells fossin simplement famílies assalariades. Però aquest extrem és difícil de constatar. Només en un cas, el d'Andreu Savalls, tenim constància que un cap de família es declari *treballador* i encara en una data (1851) molt llunyana al moment en què estem analitzant.

g) Altres. Finalment, per tancar aquest repàs a les diferents situacions de la població no propietària de Monells, cal fer referència d'una banda a la figura del rector, que no posseïa immobles propis a la localitat, i, d'altra banda, a un conjunt d'unitats familiars sobre les quals les escasses referències obtingudes no ens han permès identificar-les amb un mínim de correcció. Es tracta de les

⁹⁵ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 24 abril 1854

famílies encapçalades per Catalina Marturià, vídua de Pere Caner Jacas, Genís Xuclà⁹⁶, Josep Pujol Mercader i Jaume Oliver.

La conclusió més rellevant que pot obtenir-se de l'anàlisi precedent és la incorrecció d'assimilar no-propietaris amb assalariats. Tot i que, malgrat la feblesa de les proves documentals, cal suposar que entre els no-propietaris hi havia un sector de jornalers que vivien dels ingressos obtinguts a través del salari, probablement aquesta no fos la situació majoritària. Les dades que hem aportat són fragmentàries i incompletes i, per això, les afirmacions que podem fer són matisables. Però, el que ha quedat clar és la rellevància dels oficis artesanals i dels masovers entre aquest grup de no-propietaris. En la mesura en què la propietat de la terra era una situació generalitzada, els sectors no-propietaris sovint anaven associats bé amb aquells grups, com els masovers, que requerien una major mobilitat, bé amb aquells altres per als quals -mercès a l'exercici d'un ofici- la propietat de la terra no era un element substancial per a la reproducció de llurs economies familiars. Certament la terra era cobejada i probablement la major part de no-propietaris varen intentar en algun moment adquirir terra. I alguns ho varen aconseguir. En el cens de 1897 dos dels caps de família que no havien amillarat terres el 1881 apareixen qualificats com a *labrador propietario*, indicatiu d'un probable accés a la propietat de la terra. Però el fet que no disposessin de terres en propietat, en molts casos no implicava necessàriament una situació més precària o de major explotació que la resta de la població rural.

4.9 Els altres drets de propietat

Fins ara, sense fer-ho massa explícit, només ens hem referit a la propietat útil. Però aquesta coexistia amb altres drets de propietat que també cal contemplar. Certament el dret de propietat útil és el que major interès té perquè llur distribució va associada a les decisions sobre aprofitament del sòl i intensitat de conreu, i les seves implicacions econòmiques són rellevants. Tanmateix, cal no oblidar que -malgrat els tòpics- la propietat burgesa o capitalista no era, ni és, una propietat plena, o perfecta. Sovint sobre una

⁹⁶ Es tracta d'un Genís Xuclà que no té res a veure amb l'homònim i pare d'Esteve Xuclà Solivera esmentat anteriorment.

mateixa parcel·la s'hi acumulaven drets de naturalesa diferent que eren detentats per individus diferents. El mateix Eixample barceloní -per posar un exemple de producte social típicament burgès- va ser edificat sobre solars establerts i, per tant, amb doble domini.

La revolució liberal espanyola va comportar una certa clarificació i simplificació en la complexa xarxa de drets i rendes que afectaven la terra, d'acord amb el concepte burgès de propietat. La transformació legislativa experimentada per la propietat de la terra perseguia la implantació d'un règim de propietat on la titularitat dels factors fos individual i plena, en consonància amb els principis del liberalisme econòmic⁹⁷. Tot i aquests propòsits, però, la legislació liberal va mantenir intactes determinades formes de divisió de dominis, de "*propietat imperfecta*", predominants en determinades àrees de l'Estat (Astúries, Galícia, València i Catalunya). L'únic intent seriós de modificar els censos emfitèutics va plantejar-lo el projecte de Codi Civil de 1851. Aquest projecte moderat establia, pel que fa a l'emfiteusi, la prohibició de crear nous censos, la redimibilitat dels existents per un preu equivalent a la capitalització exclusiva del cens al 3%, i la reducció del lluïisme a un màxim del 2% sobre el valor de la transferència. Però no va prosperar, a causa de la forta contestació que va generar. A Catalunya, una classe propietària beneficiària dels fluxos de renda captats pel sistema emfitèutic va reaccionar amb energia i, entorn el recent creat IACSI, va organitzar una intensa campanya contra el projecte de Codi Civil i, especialment, contra els articles que regulaven la legítima, l'emfiteusi i la rabassa⁹⁸.

L'extensió dels drets emfitèutics.

Fins a quin punt l'existència de càrregues derivades d'aquests drets era general? Totes i cadascuna de les peces de terra estaven sotmeses al pagament de censos? La resposta a aquesta qüestió és en part senzilla i en part molt complexa. Analitzant la documentació es troben múltiples casos en

⁹⁷ Vegeu García Sanz, 1985 : 20

⁹⁸ Sobre el projecte de Codi Civil de 1851 i la resposta de la classe propietària catalana, el text imprescindible és el de Salvador, 1985 : 8-133. Des de la perspectiva de l'actuació de l'IACSI, vegeu també Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b : 108-115

què la finca o finques objecte del document no estan subjectes a cap mena de cens. Per tant, d'entrada, és raonable pensar que -per raons diverses- a mitjan segle XIX les càrregues emfitèutiques no eren universals (en el sentit que afectessin a totes i cadascuna de les parcel·les). Ara bé, allò que realment presenta grans dificultats és determinar quin era l'abast dels censos. Dissortadament per a l'historiador, que els censos catalans no desgravessin fiscalment -a diferència dels gallecs⁹⁹- ha fet que les fonts cadastrals no detallessin aquest extrem. Les fonts a l'abast ens permeten confirmar que no totes les finques estaven sotmeses a aquests pagaments però, en canvi, no sabem quina era la proporció. A més, la complexitat dels censos emfitèutics s'accentua amb la constatació que sovint es conserva el domini però el cens ha desaparegut, mantenint-se només el pagament del lluïisme quan es produeix una alienació del domini útil de la finca. De les 42 confessions de domini que entre 1857 i 1862 els veïns de Monells fan a favor de Dolores de Foixà, en 10 d'elles es reconeix el domini directe però sense l'obligació de cens, en dues els confessants estan obligats al cens simbòlic d'una tassa d'aigua (més freqüent com a entrada dels establiments) i en una altra, sense assenyalar-se cap quantitat concreta, es fa constar la "*reserva de cobrar dicha señora el censo que en lo mismo gravitaba según cabrevaciones anteriores*"¹⁰⁰.

En algunes ocasions només es mantenia vigent el cens generat pel subestabliment del domini útil. No és estrany trobar parcel·les com les 2 vessanes heretades per Sebastià Busquets, roder de Monells, que es declaren "*francas en alodio*", però que, alhora, prestaven un cens anual de 6 quartans de blat a la Casa Estanyol de Monells. Pot ser un fals miratge i que, de fet el perceptor d'aquest cens n'hagués de destinar una part al possessor del domini directe? De fet, en algunes ocasions el domini directe continuava cobrant el cens a l'antic emfiteuta malgrat l'immoble hagués estat fragmentat en múltiples parts. Especialment en el cas d'edificis i solars urbans, el senyor directe sovint podia tenir interès en mantenir el cens indivís i un sol pagador. Entre les esmentades capbreuacions dels veïns de Monells a Dolores de Foixà, alguns dels que confessen posseir cases afectes a cens no paguen ells

⁹⁹ Vegeu l'ús que R. Villares fa de les informacions sobre rendes forals contingudes en els amillaraments gallecs (Villares, 1982 : 214 i ss.)

¹⁰⁰ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 22 octubre 1857

mateixos aquest cens, sinó algun dels seus veïns. La fixació del cens en una persona -i els seus descendents- era un mecanisme més en la lluita dels senyors directes per evitar l'erosió dels censos. Les successives fragmentacions del domini útil tendien a erosionar els censos perquè eren difícils de controlar i perquè partien el valor del cens en quantitats tan petites que els costos de recaptació i gestió podien fer-los poc rendibles. Però, retornant a la qüestió que ens plantejàvem en iniciar el paràgraf, en el cas esmentat de Sebastià Busquets no es tracta pas d'un cens indivís, sinó d'una negociació del domini directe. Tots els capbrevants citats, malgrat no paguessin directament el cens al domini directe, reconeixien aquest domini (reconeixement que, d'altra banda, es traduïa sobretot en el pagament de lluïisme cada vegada que la finca era alienada). Sebastià Busquets sostenia, en canvi, que les seves parcel·les eren "*francas en alodio*".

Taula 4.20 : Pes de les terres sotmeses a cens en diversos patrimonis pagesos de Monells

Patrimoni	nº parcel·les	Extensió total (ha)	Parcel·les que paguen cens	Extensió que paga cens
A	3	1,7046	1 (33%)	0,0273 (2%)
B	4	1,7497	3 (75%)	1,6403 (94%)
C	4	2,1735	3 (75%)	0,8611 (40%)
D	4	2,2555	2 (50%)	0,4674 (21%)
E	6	3,3408	6 (83%)	3,1221 (93%)
F	6	9,7322	1 (17%)	1,7496 (18%)
G	12	22,0614	3 (25%)	2,1050 (10%)

Font: Les informacions han estat extretes d'una mostra d'inventaris de béns i capitols matrimonials de veïns de Monells procedent de l'AHG, Notarial, La Bisbal. A continuació es relacionen els individus i documents als quals correspon cada epígraf de la taula: (A) Inventari de béns de Maria Casas Peraferer, de Monells, Not. N. Clapés, 25 novembre 1884; (B) Béns heretats per Francisco Xuclá Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1884; (C) Inventari dels béns de Mateo Llonch, de Vilopriu, Not. R. Trias, 6 agost 1884; (D) Béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1884; (E) Béns heretats per Sebastián Busquets Batlle, de Monells, Not. R. Trias, 6 agost 1884; (F) Inventari dels béns de Juan Figueras i Maria Oliver, de Monells, Not. N. Clapés, 1 agost 1883; (G) Inventari dels béns de Pedro Váa Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1884

No es pot establir una norma general sobre el percentatge de terres sotmeses a censos emfitèutics perquè, com pot observar-se en la taula 4.20, aquesta proporció era molt variable. El percentatge de parcel·les subjectes a cens entre el total de parcel·les de cada patrimoni oscil·la entre el 17 i el 83% de la mostra. I aquest marge d'oscil·lació encara s'amplia més si en comptes de prendre com a referència el nombre total de parcel·les utilitzem l'extensió (entre el 2 i el 94%). Tot i la forta variabilitat, sí que -malgrat el poc marge de

confiança que ofereix la reduïda mida de la mostra- podem advertir una certa tendència a que els patrimonis més petits siguin els més gravats per aquest tipus de rendes. Observació, d'altra banda, prou lògica si tenim en compte que gran part d'aquest petits patrimonis havien estat formats a partir de l'acumulació de 3 o 4 peces subestablertes al llarg d'un procés històric relativament recent. Els dos únics patrimonis amb extensió suficient per ser considerats mitjanes propietats, codificats com a F i G a la taula 4.20, són també els que enregistren percentatge més baixos de superfície subjecta a cens.

El pes de la sostracció.

Si és problemàtica la qüestió de la superfície afectada per censos emfitèutics, l'avaluació de la sostracció que aquests implicaven també presenta múltiples entrebancs. La renda emfitèutica que pesava sobre cada unitat de superfície podia ser molt variable en funció de diversos factors: de l'import pagat com a entrada de l'establiment o subestabliment (en termes generals existia una correlació negativa entre import de l'entrada i import del cens), de la qualitat del sòl (les terres més dolentes podien pagar la renda amb mestall o altres cereals), del moment en què s'havia establert la finca (tant pel que fa a l'antiguitat de l'establiment com a la conjuntura concreta del mercat de la terra), de si el cens era en moneda o en espècie,... En els censos creats recentment -a mitjan segle XIX-, el nivell de prestacions presentava una certa similitud, donat que les condicions del mercat immobiliari eren similars i encara no havien experimentat processos erosius. En els establiments realitzats a Monells durant la dècada de 1850, tots ells de terres de conreu ja roturades, el valor del cens aparentment era molt variable (oscil.lava entre 49 i 311 rals/ha). Però, si es relaciona amb el pagat per l'entrada els marges de variació es reduïen fins a nivells notablement més baixos (d'un coeficient de variació de valor 38 passem a un altre de valor 23). L'estimació del valor global de la peça establerta sumant la capitalització del cens, al 3% habitual en aquell moment, i el preu de l'entrada ens permet observar com la quantitat aportada en aquest concepte incidia fortament en la determinació del cens, almenys en els establiments de mitjan segle XIX.

Taula 4.21 : Cens i entrada dels establiments fets a Monells, 1850-1860

Ref.	Extensió (ha)	Entrada		Cens			Valor total
		ra/s	rs/ha	ra/s	rs/ha	K (3%)	(rs/ha)
A	0,87	1.602	1.831	272	311	10.377	12.209
B	1,31	6.408	4.883	192	147	4.883	9.767
C	0,66	2.029	3.093	131	200	6.674	9.767
D	1,56	14.835	9.520	152	98	3.253	12.773
E	0,66	6.408	9.767	32	49	1.628	11.395
F	0,87	2.136	2.442	256	293	9.767	12.209
G	0,87	5.340	6.104	96	110	3.663	9.767
H	0,87	2.243	2.564	182	208	6.918	9.482
J	0,18	aigua	0	52	289	9.633	9.633
K	0,61	aigua	0	112	171	5.700	5.700
L	0,71	aigua	0	156	219	7.300	7.300
M	0,41	aigua	0	74	179	5.967	5.967
N	0,41	aigua	0	74	179	5.967	5.967
O	0,22	aigua	0	64	293	9.767	9.767
				hf blat	Valor		
P	0,11	aigua	0	0,362	315	10.492	10.492
Q	0,66	aigua	0	1,627	236	7.870	7.870

K (3%) = capitalització del cens al 3%. Fonts: AHG, Notarial, La Bisbal, N. Clapés, 9 setembre 1854 (A, B), 10 febrer 1854 (C), 20 agost 1854 (D, E), 28 setembre 1854 (F, G, H), 1 octubre 1855 (P), 8 novembre 1856 (Q); AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 27 gener 1856 (J, K, L, M, N, O).

Els establiments realitzats entre 1860 i 1900 al municipi d'Ullastret també ens permeten il·lustrar alguns d'aquests problemes. Al llarg del període esmentat varen realitzar-se un total de 50 establiments¹⁰¹. La renda pactada oscil·lava entre un mínim de 0,6 hl/ha i un màxim de 7 hl/ha de blat si era en espècie, o bé entre 120 i 1.280 rals/ha si era monetària. Aparentment una oscil·lació d'una amplitud enorme (la renda més baixa era més de 10 vegades inferior a la més alta) i que, en aquest cas, només parcialment podia explicar-se pels valors de l'entrada¹⁰². Sortosament, però, la major part dels establiments s'agrupaven en una banda menys àmplia. Com pot observar-se a la taula 4.22, el 70% dels censos oscil·laven entre 1,6 i 3 hl/ha o bé entre 915 i

¹⁰¹ Són tots els establiments enregistrats als llibres d'Ullastret del Registre de la Propietat de La Bisbal

¹⁰² Que el valor de l'entrada no explica satisfactòriament el valor del cens ho comprovem en tots aquells establiments que pagaven una entrada simbòlica (una tassa d'aigua). Dels nou casos que s'ajusten a aquesta condició, cinc paguen 2,5 hl/ha de cens, valor que s'inscriu plenament entre els més freqüents; dos paguen menys de 2 hl/ha (1,15 i 1,65 respectivament); i els altres dos són els únics que registren un cens sensiblement més elevat que la mitjana (3,7 i 4,3 hl/ha)

1.280 rals/ha, si eren monetaris. Si prenem com a referència no la totalitat, sinó la majoria dels censos, el marge de variació es redueix considerablement. Ara bé, els establiments amb cens monetari tenen majoritàriament un valor molt alt. Si pensem que, al preu de cotització del blat, la major part dels censos en espècie no superaven els 300 rals/ha, sobta veure que els censos monetaris assolissin uns valors fins a quatre vegades superiors. La raó fonamental d'aquesta divergència està en el tipus de sòl que s'establia: les elevades rendes en moneda s'obtenien de l'establiment de minúscules peces de menys de 6 àrees de superfície amb un aprofitament bé hortícola, bé com a solar urbà.

Taula 4.22 : Cens dels establiments fets a Ullastret, 1860-1900

en espècie		en diner	
hl/ha	nº casos	ral/ha	nº casos
> 1,5	2	100-200	3
1,5 - 3	19	400-900	3
3,1 - 4	2	915	5
4,1 - 5	3	1280	9
>5	1		

Font : Registre de la Propietat de La Bisbal

Els problemes més greus per a determinar la taxa de sostracció dels censos emfitèutics no estan en els censos nous, de nova creació, sinó en els censos antics, pactats en condicions molt diferents i desgastats pels processos erosius que, al llarg del temps, havien experimentat. Les rendes derivades del domini directe, més que les derivades del subestabliment de l'útil, eren les que presentaven un major desgast. Els principals factors causals d'aquesta erosió dels censos eren la morositat i l'impagament, la devaluació de les rendes monetaritzades i les dificultats del senyor directe per controlar les successives fragmentacions i transmissions. A aquests factors, en la conjuntura dels anys centrals del segle XIX, cal afegir-hi la contestació social oberta que generaven, especialment, els drets dels senyors directes¹⁰³.

¹⁰³ Aquesta contestació s'observa en la causa interposada pels regidors de Monells contra la Casa Millàs, la Casa Marimon i altres "pretensos señores directos" i en la resistència de la població a pagar censos i lluïsmes mentre aquesta estés pendent de resolució. Les denúncies presentades pels apoderats d'ambdós patrimonis al jutjat de Pau de Monells el 1859 posen de relleu aquesta resistència. En una de les actes de conciliació, la demandada, que deu 29 anualitats d'un cens de 2 capons, respon "que no se considera obligada al pago del censo que se reclama mientras no se acredite aber sido

A mitjan segle XIX, els censos del domini directe sovint havien perdut la seva vigència, malgrat que en alguns casos el domini continués reconeguent-se a efectes de lluíisme. Les clàusules d'esment de domini presents a cada alienació d'un immoble¹⁰⁴ tendien a declarar la inexistència de drets dominicals: "*la declaramos en franco alodio y libre de toda prestación*", o bé "*se salva el dominio directo para el vendedor*". A continuació, però, s'afegia un matís revelador d'aquesta erosió dels censos: "*pero si se presentara algun Señor que lo era con título legítimo deberá el comprado pagarle el conducente laudemio*". Gran part de les vendes de terres i cases enregistrades a Monells durant la dècada de 1850 no només declaraven no pagar cens per senyoria directa sinó que no reconeixien el domini.

No està clar el que va succeir amb els censos desamortitzats que varen anar a parar a l'Estat, tot i que aquesta és una qüestió molt important donat que les institucions eclesiàstiques detentaven gran part dels dominis directes¹⁰⁵. La llei Madoz i, amb anterioritat, els decrets del 5 de maig i 6 d'abril de 1836, perseguïen la liquidació dels censos i establien les condicions perquè els censataris els redimissin. Molts varen extingir-se d'aquesta manera. El Butlletí Oficial de la Província publicava llargues llistes de censataris que s'havien redimit. Però no sabem quin fou l'abast real d'aquestes redempcions. La consulta al Registre de la Propietat deixa clar que una porció important dels censos desamortitzats continuava inscrita, ara en benefici de l'Estat. Alguns d'aquests censos periòdicament eren arrendats per l'Administració Provincial d'Hisenda, o almenys ho intentava perquè les

fallada la causa que prende entre la unibersidad de este pueblo y la casa Marimon y otros pretensos señores directores de la misma y su termino..." (AHC La Bisbal, Fons Monells, Jutjat, Acte de Conciliació, 2 desembre 1859). En aquest context de contestació i resistència cal incloure la capbreuació realitzada entre 1859 i 1862 per Dofores de Foixà com a titular del patrimoni de la Casa de Millàs. Sobre la resistència al pagament de drets feudals (emfitèutics o no) durant la primera meitat del segle XIX, vegeu Pascual, 1990a : 69-72

104 La legislació civil catalana obligava a observar un seguit de formalitats en les escriptures d'alienació d'immobles, entre les quals hi havia l'obligació de manifestar que les parts no cometien frau en els drets del senyor directe, la d'esmentar els dominis i censos que afectaven la cosa alienada i la d'aprovació i signatura del senyor directe (Brocà, 1918 : 158-159). L'observació d'aquestes obligacions, però, no era massa sistemàtica, pel que s'observa en els documents notariais. La signatura del senyor directe era molt poc freqüent i les expressions reproduïdes en el text revel·len fins a quin hi havia resistència a explicitar l'existència de dominis.

105 Segons Rosa Congost, quasi el 55% dels senyors directes reconeguts en els establiments realitzats entre 1768 i 1862 són institucions eclesiàstiques (Congost, 1990 : 39)

dificultats per cobrar aquests censos els deuriem fer molt poc atractius pels seus arrendataris potencials.

Quan el cens derivat del domini directe era encara vigent, freqüentment l'import satisfet era baix. De les 32 peces de terra de conreu confessades a Dolores de Foixà, amb una extensió total de 14,7 ha, poc més de la meitat pagaven cens, i d'aquestes, una quarta part no arribaven a un valor equivalent de 10 rals/ha, la major part es situava entre els 50 i els 80 rals/ha i només una altra quarta part es situava entre 100 i 300 rals/ha. Donat que eren peces de poca cabuda, la quantitat que cadascuna pagava era força petita. És important constatar com els censos amb un import més elevat corresponien als pagats en espècie (que hem valorat a preus corrents en els nostres càlculs). Els censos monetaris, molts dels quals probablement procedien d'antigues prestacions en espècie que havien estat reduïdes en un altre temps, eren presa fàcil dels processos erosius, donades les tendències monetàries seculares.

El pagament dels censos es realitzava sota diverses formes: en espècie, en moneda i, en algunes ocasions, de manera mixta. Sempre (tot i que alguna excepció podríem trobar) es tractava de quantitats fixes. Generalment no eren pagaments proporcionals a la collita. En el cas dels censos en espècie, el pagament solia realitzar-se en blat (forment o candial) i, més puntualment, en mestall o ordi. Àdhuc quan es tractava de terres de vinya, d'olivera, ermes o, fins i tot, cases i sèquies, sistemàticament, la renda exigida era en aquests cereals, principalment forment. A voltes, la renda es pagava en volateria, sobretot gallines i capons. Tots els nous establiments (o subestabliments) realitzats a Ullastret entre 1860 i 1900 i que varen pactar cens en espècie, varen fer-ho en blat (excepte un en mestall). El mateix trobem en el cas dels censos cobrats per Miquel Solà Riera, propietari de Monells: de 16 censos en espècie, 15 eren en forment i 1 en mestall (a banda de 4 en gallines). El fet que els censos en espècie percebuts per Dolores de Foixà fossin bàsicament en ordi o mestall és un altre indicatiu que confirma l'erosió i la devaluació de les rendes del domini directe. La importància de la renda en blat planteja un problema clau en relació al canvi tècnic en aquesta àrea. L'exigència de blat com a moneda de pagament pressionava a les unitats pageses a conrear una quantitat relativament important d'aquest cereal simplement per afrontar la renda. A mitjan segle XIX això encara no plantejava massa problemes, tot i que ja s'havien alçat les primeres veus advertint que el conreu blader deixaria

de ser rendible quan la xarxa ferroviària comunicés el mercat català amb l'interior de la península¹⁰⁶. A llarg termini, però, la reorientació del sector agrari empordanès passava per una reculada del blat en benefici d'altres conreus. El problema rau en fins a quin punt l'exigència de la renda en blat (i no només l'emfitèutica, ja que les parcel·les i els arrendaments en espècie també exigien gran part de la renda en blat) va implicar un cert fre al procés de reorientació cultural de l'agricultura empordanesa.

Taula 4.23 : Pes dels censos monetaris que gravaven els patrimonis pagesos de Monells, 1850-60

Patrimoni	Extensió total (ha)	Parcel·les que paguen cens	Extensió que paga cens	% parcel·les amb cens monetari	% extensió cens monetari
A	1,70	1	0,03	100%	100%
B	1,75	3	1,64	100%	100%
C	2,17	3	0,86	33%	13%
D	2,26	2	0,47	50%	6%
E	3,34	5	3,12	80%	85%
F	9,73	1	1,75	0%	0%
G	22,06	3	2,10	0%	0%

Font : Les informacions han estat extretes d'una mostra d'inventaris de béns i capítols matrimonials de veïns de Monells procedent de l'AHG, Notarial, La Bisbal. A continuació es relacionen els individus i documents als quals correspon cada epígraf de la taula: (A) Inventari de béns de Maria Casas Paraferrer, de Monells, Not. N. Clapés, 25 novembre 1884; (B) Béns heretats per Francisco Xucà Solivera, de Monells, Not. N. Clapés, 31 gener 1884; (C) Inventari dels béns de Mateo Lionch, de Vilopriu, Not. R. Trias, 6 agost 1884; (D) Béns heretats per Narciso Blanch Ros, de Monells, Not. N. Clapés, 30 setembre 1884; (E) Béns heretats per Sebastián Busquets Batllot, de Monells, Not. R. Trias, 6 agost 1884; (F) Inventari dels béns de Juan Figueras i Maria Oliver, de Monells, Not. N. Clapés, 1 agost 1883; (G) Inventari dels béns de Pedro Vilà Casabó i Catalina Coloma, de Monells, Not. N. Clapés, 8 febrer 1884

Conèixer el pes que tenien els censos en metàl·lic és important perquè pot ajudar-nos a entendre l'evolució dels censos a llarg termini. La fixació d'unes quantitats de diner com a renda emfitèutica tenia la particularitat de disminuir el valor real d'aquesta a mesura que la moneda es veia afectada per processos inflacionaris. Després de període d'alça de preus del segle XVIII i de la inestabilitat monetària de principis del XIX, hom podria suposar que els establiments haurien apostat pels censos en espècie, menys sensibles als canvis de valor de la moneda i adequats per captar les conjuntures alcistes dels preus. Però no va pas ser així. Dels establiments realitzats a Monells durant la dècada de 1850, el 88% foren monetaris. A Ullastret, el pes dels censos en diner en els establiments de la segona meitat del s. XIX no fou tan

¹⁰⁶ Heras de Puig, 1852

gran, però, continuà essent important : el 43% dels establiments (tot i que només el 24% de la superfície establerta). Per tant, els censos monetaris representaven una porció significativa de les rendes emfitèutiques.

L'interès que els possessors del domini directe podien tenir en el seu manteniment, estava no només en el valor dels censos sinó també, i sobretot, en el lluïisme. No és estrany trobar parcel·les sobre les quals els propietaris del domini directe només percebien el lluïisme. L'interès en la percepció del lluïisme es fa evident quan s'observa que entre 1857 i 1862 Dolores de Foixà, com a titular del patrimoni de la Casa de Millars, va signar èpoques de lluïisme a veïns de Monells per valor de 9.027 rals, en concepte de vendes i subestabliments realitzats majoritàriament durant la dècada de 1850. Segons la capbreuació realitzada en el mateix període, els censos pagats pels veïns de Monells a la mateixa senyora directa tenien un valor aproximat de 700 rals anuals¹⁰⁷, sempre en el benentès que es cobressin íntegrament i sense rebaixes. La importància dels lluïismes, que tenien un cost de recaptació i gestió inferior, queda ben palesa.

4.10 La marginalitat de la propietat comunal

A mitjan segle XIX, la Catalunya Vella no pirinenca es caracteritzava per una baixíssima densitat de terres comunals (o d'altres terres de titularitat pública). La propietat comunal no era més que un fet marginal i, en gran part del territori, pràcticament inexistent¹⁰⁸. El conjunt català era una de les regions de l'estat on, en termes superficials, els comunals tenien menor pes. Tot i que, segons la *Clasificación General de los Montes Públicos* de 1859, aquests significaven almenys un 11,4% de la superfície total de Catalunya¹⁰⁹, en realitat hi havia una forta polarització entre les zones pirinenques d'alta muntanya, que concentraven el gruix d'extensió comunal, i la resta del territori, on la propietat particular individual predominava aclaparadorament.

¹⁰⁷ El valor estimat dels censos correspon a 161,5 rals percebuts en metàl·lic, 11,57 hl d'ordi, 0,09 hl de forment i 3,5 capons

¹⁰⁸ Sala, 1994 : 50

¹⁰⁹ Sala, 1994 : 52. Probablement aquest percentatge hauria de ser sensiblement superior, donat que el recompte de 1859 està afectat per una forta infravaloració.

Extensió i localització dels comunals baixempordanesos.

Al Baix Empordà, a mitjan segle XIX, les superfícies comunals més extenses es situaven prop del litoral i, en especial, als massissos del Montgrí i de Begur. La Muntanya Gran del Montgrí era, de lluny, el principal terreny comunal de tota la comarca, amb més de 2.500 ha de superfície, a molta distància de Pals¹¹⁰, el segon municipi amb major superfície pública (quasi 300 ha que incloïen el Cremany i les 200 ha de sorres de la platja). En tercer lloc hi trobem la Muntanya Seca de Sant Feliu de Boada (47 ha), del municipi de Palau Sator, i a continuació les 25 ha de Les Serres de Begur. Amb l'excepció del comunal de Vall-llobrega (22 ha), la resta de zones comunals de l'interior, com pot observar-se en el mapa 4.7, eren de dimensions força més reduïdes. És important destacar que, a banda de l'esmentat comunal de Vall-llobrega, no hem localitzat cap altre comunal al massís de les Gavarres, que era, precisament, la zona amb una riquesa forestal més important.

La inexistència o la migradesa de la superfície comunal en la major part de la comarca a mitjan segle XIX s'ha d'entendre com el resultat d'un procés històric d'apropiació i privatització sobre el qual se'n sap ben poca cosa. Els orígens i l'erosió de la propietat comunal resta, encara avui, com un dels interrogants oberts en la història rural catalana. De ben segur, l'extensió comunal havia estat molt superior a la que trobem a mitjan segle XIX, fins i tot en un passat força recent.

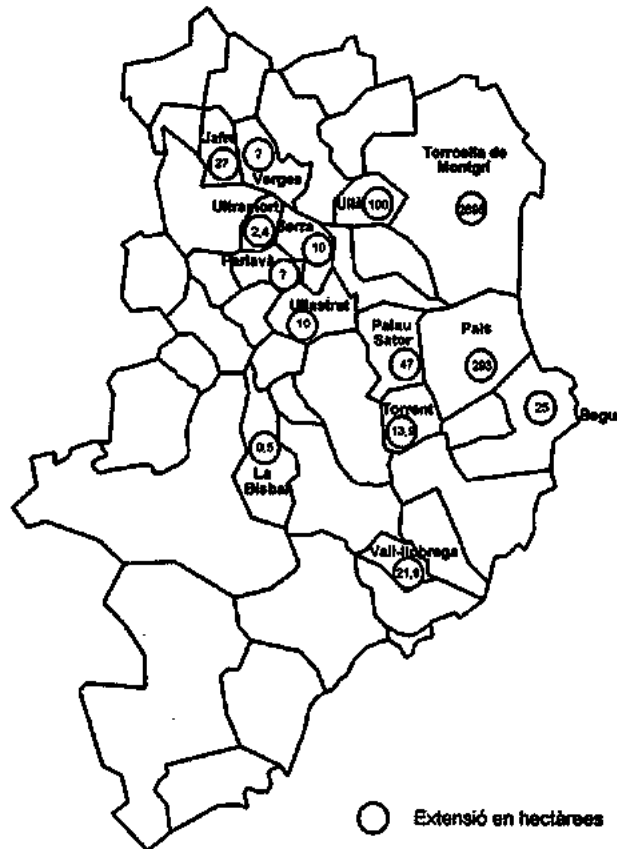
Hi ha nombrosos rastres en la documentació sobre aquest fet. Des de les concessions reials d'usdefruit o de domini útil a favor bé de la Universitat, bé dels vilatans d'una o varies localitats; fins les actes de repartiment d'aquests béns i drets, o els nombrosos plets que havien generat entre pobles i senyors, entre pobles i masos, o entre dos pobles veïns¹¹¹. Les sol·licituds de repartiment i les ocupacions de terres que, durant el Trienni Liberal, varen produir-se en diferents municipis de les vores del riu Ter (Ullà, Gualta, Jafre, Serra de Daró, Torroella de Montgrí) posen de relleu l'existència d'un nombre important de terres (en especial aiguadeixos) que els veïns de la localitat

¹¹⁰ Ens consta que el 1849 va procedir-se a un primer repartiment de terres comunals entre els veïns de Pals (AHG, fons Diputació, lligall 4074)

¹¹¹ Vegeu les notícies citades per Pella, 1883 : 550 i 617, i per Barbaza, 1988 : I, 266-270.

consideraven comunals o de "realengo" i il·legítimament apropiades per particulars¹¹².

Mapa 4. 7 : Propietat pública al Baix Empordà, mitjan s. XIX¹¹³



Fonts : Dec gran part de les informacions d'aquest mapa, en especial les extretes dels *Catàlegs de Montes*, a l'amabilitat de Pere Sala. Les dades d'Ultramort, Serra, Ullastret, Torrent, Begur i La Bisbal procedeixen de la *Clasificación General de los Montes Públicos* de 1859. La resta d'informacions s'han obtingut de rectificacions posteriors del mateix catàleg o bé d'altres fonts disperses. Les dades de País han estat confegides a partir del catàleg de 1859 i de la relació de *Montes de dominio público que no revisten carácter de interés general*, de 1897. Aquesta última font també ens ha proporcionat les dades de Palau Sator. Per Torroella de Montgrí hem utilitzat l'extensió donada pel catàleg de 1901, perquè era l'estimació més gran i, suposadament, la més ajustada a l'extensió real que podia tenir la Muntanya Gran a mitjan segle XIX. Hem inclòs també les 27 ha de l'illa de la Vall, de Jafre, tot i que no apareix fins el catàleg de 1985. El comunal de Vall-llobrega, que no figura en cap dels catàlegs tot i tenir una superfície gens menyspreable, procedeix de l'amillarament de 1881 de l'esmentada població, on està enregistrat a nom del "comú dels veïns". A partir dels amillaraments ens consten també, els comunals de Torroella i de S. Iscle (Serra de Daró), però les extensions enregistrades són molt menors de les consignades en els catàlegs, motiu pel qual hem optat per rebutjar-les. L'extensió de la Muntanya d'Ullà s'ha obtingut de la "Relación de los montes en ella situados (provincia de Girona) y cuya pertenencia se ha descubierto recientemente" (BOP, 1 setembre 1884). Sobre els comunals de Parlavà i Verges només disposem de notícies sobre la seva existència, sense conèixer-ne l'extensió. La de Parlavà procedeix de AHC La Bisbal, Parlavà, I.3, "Expediente instruido para la adjudicación y cesión mediante censo del terreno comunal existente en el pueblo de Fonalleras", 1924; i la de Verges de l'AHM de Verges, 3.11.2.1, "Expediente instruido para la adjudicación y cesión con el canon anual de 2 pesetas, del terreno comunal sito en el paraje denominado Pla de Mont", 1917

112 Bosch, 1994

113 S'ha exclòs del mapa el Bosc del Mas S.Baudill, de Solius (Castell d'Aro) perquè, tot i aparèixer com a propietat pública en el catàleg de 1859, era una finca procedent de la desamortització de béns de les corporacions civils, mai havia estat utilitzada com a comunal, i fou subhastada i venuda amb relativa celeritat. Vegeu Sala, 1994.

La toponímia també ha deixat nombrosos indicis de l'existència de comunals. El topònim *Comú* o *Comuns* pot rastrejar-se en algunes localitats. Els amillaments de 1860 no acostumen a detallar els topònims, però sí els de 1881. A Verges, en aquella data, gran part de la població posseïa alguna feixa -generalment de poc menys d'una vessana- als anomenats *Comuns*. L'amillament ens deixa constància d'almenys dos repartiments anteriors a la data d'elaboració del document, observables per la distinció toponímica entre els *Comuns Vells* i els *Comuns Nous*. En conjunt, la superfície de propietat privada que encara conservava el topònim de *Comuns* ascendia a 33,4 ha de terra, la major part de la qual es mantenia en mans dels veïns de la localitat (24,4 ha)¹¹⁴. A Palafrugell, les parcel·les enregistrades a l'amillament amb aquest topònim eren molt poques -només tres-, tot i haver-se repartit en data no massa llunyana (1821) els terrenys comunals de la vall de Tamariu entre els 609 veïns de Palafrugell i els 39 d'Esclanyà¹¹⁵.

Si bé en algunes localitats els amillaments -que quan precisen topònims ho fan exhaustivament- ens indiquen l'existència d'antics terrenys comunals, en altres el que precisament es constata és l'absència del topònim *Comuns*. A La Bisbal, per exemple, la toponímia no ha conservat cap rastre d'antics terrenys comunals. Tampoc n'hem localitzat en els amillaments de Begur, de Corçà o de Colomers. ¿És això un indicatiu de que mai havien existit comunals o bé que havien desaparegut molt temps enrera? De fet, fins i tot en els casos en què ens consta l'existència de comunals, podem explicar-ho raonablement. A Begur sabem del cert que existia un terreny comunal encara el 1859, però podria entendre's que no aparegui en l'amillament perquè quan aquest fou elaborat (1855) aquell encara no s'havia desamortitzat. I a La Bisbal, l'immoble que consta en el Catàleg de 1859 no és una peça de terra, sinó el pou de glaç i les basses annexes a ell. De tota manera, la inexistència o la precoç desaparició dels comunals en alguns municipis no és l'única explicació possible. Caldria considerar també fins a quin punt altres topònims, com el de *Deveses* o els relacionats amb estanys i aiguamolls eixuts, no feien referència a antigues propietats comunals.

114 AHM Verges, 2.4.2.7

115 Barbaza, 1988 : I, 269

L'impacte de la desamortització civil.

La pressió privatitzadora (sovint vinculada a la pressió demogràfica) i la precocitat de l'individualisme agrari en gran part de la Catalunya Vella no pirinenca expliquen el fet que, en arribar el moment de la desamortització, la superfície comunal fos poc rellevant, tant en termes quantitius o superficials com -encara més- en termes qualitius. L'últim gran repartiment de la comarca va iniciar-se justament a la vetlla de la desamortització civil: el dessecament de l'estany d'Ullastret, emparat en la Reial Ordre de 17 de novembre de 1849¹¹⁶. Existeix un cert acord, entre la historiografia recent, sobre la feble incidència de la desamortització a Catalunya¹¹⁷, amb alguns matisos pel que fa a determinades zones de la província de Lleida. Això és encara més evident quan observem com la legislació desamortitzadora va afectar les antigues superfícies de propietat col·lectiva en comarques com el Baix Empordà on, d'altra banda, l'extensió dels béns de propis i comunals segurament superava la dels immobles eclesiàstics. La *Clasificación general...* de 1859 només va autoritzar l'alienació d'aquells comunals d'extensió més reduïda. (Ullastret, Serra, Palau Sator, Ultramort, La Bisbal)¹¹⁸. En canvi les finques més extenses varen restar-ne excloses. Els *montes públicos* de Torroella, País i Begur no varen ser desamortitzats, almenys en aquell moment, tot i que les successives revisions del catàleg varen anar modificant el caràcter d'alienabilitat o no alienabilitat de les finques. Això va traduir-se en un procés lent i esglaonat de venda de la propietat pública. I, de fet, no totes les terres alienables foren realment privatitzades. La *Muntanya Seca* de Palau

¹¹⁶ Sobre la dessecació i repartiment de l'estany d'Ullastret vegeu Matas, 1987 i Saguer, 1990

¹¹⁷ La incidència de la desamortització sobre el canvi agrari i el canvi social del segle XIX havia estat magnificada per la historiografia fins fa, relativament, pocs anys. Vicens Vives, per exemple, considerava que la desamortització fou un element clau per explicar la modernització de l'agricultura catalana. Els primers treballs que varen realitzar-se sobre la desamortització a les comarques gironines, de la mà de Francisco Simón Segura (1969) i molt especialment de Montserrat Moli (1975), varen continuar en la mateixa línia, intentant demostrar l'impacte directe de la desamortització sobre els processos de transformació econòmica i agrària. Concretament M. Moli (1975) dedica la tercera part de la seva tesi doctoral a "demostrar si la desamortización contribuyó a las transformaciones producidas en las técnicas agrarias, en la propiedad y en los cultivos", apostant clarament per una resposta rotundament afirmativa. A finals de la dècada de 1970, tanmateix, Emili Giralt (1978b i també 1992), tot i no negar-hi una certa importància, va posar de relleu el limitat abast de la desamortització en l'explicació dels canvis agraris de la Catalunya del segle XIX. Tant en termes superficials com socials i econòmics la desamortització no va alterar substancialment les característiques de cada zona. Vegeu, al respecte, Segura, 1993

¹¹⁸ Sala, 1994 : 83

Sator, per exemple, tot i no tenir caràcter d'utilitat pública, encara avui continua essent propietat del poble de Sant Feliu de Boada¹¹⁹.

Lentitud i esglaonament en la privatització dels espais comunals serien les característiques d'aquest procés. Tot i que s'ha sostingut que la llei de desamortització civil hauria propiciat la venda massiva d'aquest tipus de béns (un dels objectius de la qual va ser sanejar les malmeses hisendes locals, desballestades per més de mig segle de guerres i conflictes polítics)¹²⁰, el moviment de liquidació de comunals al Baix Empordà en el període d'entrada en vigor de la llei no pot ser considerat massiu. Encara que molts foren subhastats i venuts immediatament, molts altres varen ser privatitzats amb molta posterioritat. Encara el 1917 va subhastar-se el comunal del *Pla de Verges*¹²¹. Els beneficiaris foren 20 veïns de la localitat que varen rebre les terres a canvi d'un cànon anual de 2 pessetes/vessana, l'obligació de plantar estaques i arbustos a les vores del riu i l'obligació de no alienar la finca a forans. I el 1924 va subhastar-se un petit comunal de Fonalleres. És rellevant constatar que, tant en la privatització del comunal de Verges com el de Fonalleres, no hi va haver un sol beneficiari, sinó varis, i tots ells veïns de la localitat. L'expedient instruït a Fonalleres il·lustra meridianament el perquè el comunal va subhastar-se en comptes de repartir-se:

" Considerando que siendo terrenos comunales lo procedente es que se cedan a censo y que no habiendo terrenos suficientes para repartirlos entre todos los vecinos lo que procede es cederlos mediante subasta por pujas a la llana..."¹²²

¹¹⁹ Segons la Direcció General del Medi Rural (1985), tot i que amb anterioritat havien estat gestionades pel Ministeri d'Hisenda. És interessant constatar com en el cas d'aquesta finca no es tracta d'un comunal del municipi de Palau Sator, sinó només dels habitants d'un dels quatre pobles que componen la localitat.

¹²⁰ Giralt, 1992 : 134. Cal tenir present, però, que els ajuntaments no percebien en metàl·lic l'import de la venda, sinó en títols de deute públic, perpetu i intransferible, equivalents al 80% del preu. Els interessos d'aquests títols havien de substituir les rendes de propis, liquidades per les reformes liberals.

¹²¹ AHM Verges, 3.11.2.1. Els diferents lots de terra varen ser adjudicats i cedits en subhasta pública entre els veïns que varen licitar-hi.

¹²² AHC La Bisbal, Parlavà, l.3, "*Expediente instruido para la adjudicación y cesión mediante censo del terreno comunal existente en el pueblo de Fonalleras de este distrito municipal*"

L'ús de les terres de propietat col·lectiva.

Aquelles terres que, a mitjan segle XIX encara no havien estat privatitzades eren, majoritàriament, terres amb un escàs valor econòmic i agronòmic. La toponímia torna a ser una referència ben il·lustrativa : la *Muntanya Seca*, el *Garrigal*, la *Garriga*, la *Platja*,... Els terrenys més marginals i menys adequats per a la pràctica agrícola i per a l'explotació forestal eren els que restaven per a ús col·lectiu. Tot i que puntualment podien ser utilitzats per a determinats conreus¹²³, el perfil d'aquests terrenys pel que fa als aprofitaments era el d'una zona de matolls, amb baixa o nul·la presència d'espècies arbrades, amb erms per a la pastura i sovint amb alguna pedrera¹²⁴. El *Cremany de Pals*, per exemple, era descrit com una finca d'*arbustos*¹²⁵. A *Serra de Daró*, el *Puig de les Roquetes* a més de ser una zona de *yervas y pastos* pels veïns¹²⁶, acomplia una funció addicional de refugi del bestiar davant les avingudes i els desbordaments -ben sovintejats- del riu Daró :

*"... en tiempo de avenidas el agua de los rios Ter y Daró cubre las tierras del término del pueblo de Serra y solo queda el monte algo elevado del Puig de las Roquetas para refugio de la ganadería de los vecinos de Serra que en defecto de dicho monte estaría expuesta a perecer de hambre y aun ahogada"*¹²⁷.

Taula 4.24 : Aprofitaments comunals segons el Pla d'Aprofitaments Forestals de 1884

	Muntanya Gran	Muntanya d'Ullà
Llenya de garric		
nº feixos llenya petita	500	10
nº feixos llenya gran	500	7
Pastura (nº caps)		
vacú	75	
oví	2000	50
cabrum	1400	50
cavallí	80	50

Font : BOP, 25 agost 1884

¹²³ A la Muntanya Gran de Torroella, almenys amb anterioritat a la intervenció dels enginyers forestals de l'Estat, els veïns acostumaven a "*cortar leña, apacentar sus ganados y arrencar por plantío de viñas o siembras la parte que les acomoda*" (AHM Torroella, lligall 1/31, Interrogatori de 1822)

¹²⁴ Coneixem l'existència de pedreres a la Muntanya Gran de Torroella i a la Muntanya Seca de Palau Sator pel BOP (15 agost 1900 i 20 agost 1900)

¹²⁵ BOP, 1 setembre 1884

¹²⁶ AHG, Notarial, La Bisbal, N. Mir, 21 maig 1860, Protocolització "*para perpetua memoria a fin de justificar que el Común de vecinos del lugar se halla desde mas de 30 años y aun de tiempo immemorial en pacífica posesion de aprovecharse de las yervas y pastos del Puig de las Roquetas*"

¹²⁷ *ibid.*

Les finques incloses en els Plans d'Aprofitament de *Montes Públicos* elaborats pels enginyers forestals mantenen un perfil similar. Tant la *Muntanya d'Ullà* com la *Muntanya Gran* de Torroella eren terres de garriga i pastura, com pot observar-se a la taula 4.24, que sintetitza el Pla de 1884. L'extracció de llenya i la pastura de bestiar eren aprofitament d'ús veïnal i aquesta darrera tenia caràcter permanent o anual (no estacional).

La importància del comunal en les economies pageses.

Els aprofitaments comunals puntualment podien tenir certa rellevància en les economies domèstiques de les famílies rurals baixempordaneses, en especial pel que feia referència al subministrament energètic (llenya) i a l'accés a pastures pel bestiar. Aquesta rellevància es posa de manifest en les múltiples discussions i conflictes sobre terres considerades -per alguna de les parts- com a comunals¹²⁸. Tanmateix, el primer que cal tenir present és la inexistència de comunal en moltes localitats, en especial les properes a les Gavarres, i, per tant, la impossibilitat d'obtenir recursos addicionals a partir d'aquesta via.

També cal plantejar com s'explotava el comunal. ¿S'arrendava a particulars o s'explotava col·lectivament?. Qui hi tenia dret?. No existia una situació uniforme. Per exemple, l'explotació de la *Muntanya Gran* havia estat, almenys durant la primera meitat de segle, gratuïta i accessible al comú dels veïns:

*"Montes y plantíos. hay uno llamado la montafia grande, que sirve para cuantas utilidades intentan estos vecinos en particular sin que tengan que pagar un cuarto, como son el cortar leña, apacentar sus ganados y arrencar para plantío de viñas o siembras la parte que les acomoda"*¹²⁹

Però aquest aprofitament veïnal no era, de fet, igualitari. El 1895, Roberto de Robert, Comte de Serra i Sant Iscle, encara mantenia vigent una servitud de pastura per a 200 caps de bestiar cabrum o oví sobre la *Muntanya Gran*¹³⁰.

¹²⁸ Vegeu els casos relatats per Bosch, 1994. Un altre cas que, sense tractar-se de comunals, posa de relleu la importància que aquests podien tenir per a la població d'una localitat és el conflicte sobre les terres al·luvials acumulades per la represa de Colomé i que va enfrontar violentament el conjunt dels seus habitants i regidors amb el Marquès de Sentmenat i els seus agents (A.C.A., Patrimoniales, Sentmenat, Empordà, lligall 3)

¹²⁹ AHM Torroella de Montgrí, lligall 1/31, Interrogatori de 1822

¹³⁰ AHG, Diputació, lligall 4074, Expedient nº 289-2ª

L'aprofitament veïnal coexistia amb la servitud a favor d'un propietari concret. En altres ocasions, la propietat col·lectiva no es traduïa en usos col·lectius i gratuïts, sinó que l'Ajuntament la cedia en arrendament a particulars:

*"...en el Pueblo de Fonalleras de este distrito municipal existen terrenos que son considerados comunales, los cuales son dados en arrendamiento a varios vecinos de dicho pueblo de Fonalleras"*¹³¹

I en altres, la dependència d'algun òrgan de l'Administració (en especial d'Hisenda) podia implicar també perdre'n els drets i la gestió. L'intervencionisme estatal sobre les finques exceptuades ha estat sovint interpretat com a descomunaltzació efectiva¹³².

En definitiva, tot i que localment l'explotació dels espais comunals pogués tenir certa rellevància per a les economies pageses familiars, aquesta situació no era extrapolable al conjunt de la comarca, bé per la inexistència d'aquest tipus de propietats, bé perquè l'ús que se'n feia no era col·lectiu. Probablement, més que els aprofitaments comunals, eren alguns drets consuetudinaris que s'havien mantingut més o menys vigents fins mitjan segle XIX els que de manera generalitzada tenien importància en les economies pageses. Activitats com la caça, la pesca, la recollida de llenya menuda, la pastura de bestiar a boscos i deveses, la recollida de fullaraca per femar els camps,... realitzades sobre finques de propietat particular s'havien mantingut amb alguna intensitat fins aquell moment¹³³. Just a partir de 1858-60, però, i pocs anys després de la legalització de la figura del guarda particular, va iniciar-se una forta onada de *veda de propietats* que pretenia posar fi a aquests tipus de pràctiques¹³⁴. El *Boletín Oficial de la Provincia* de la dècada de 1860 està ple d'anuncis dels propietaris de finques notificant la prohibició d'entrar a les finques per a realitzar les activitats esmentades o, en algun cas, simplement d'entrar-hi sense el permís dels propietaris. No era la primera ocasió en què els propietaris intentaven tancar i vedar llurs propietats¹³⁵ i

¹³¹ AHC La Bisbal, Parlavà, I.3

¹³² Sala, 1994 : 16-17

¹³³ Això és el que es dedueix de l'onada de prohibicions i vedes de propietats desencadenada a partir de 1858.

¹³⁴ Vegeu Congost, 1990 : 192-195

¹³⁵ Bosch, Congost i Gifre, 1994

probablement no fou un intent del tot reeixit, almenys pel que pertoca a la recollida de llenya menuda¹³⁶

4.11 Petita propietat i proletarització

Hem iniciat aquest capítol plantejant alguns problemes metodològics, en especial els referits a la fiabilitat de les extensions enregistrades pels amillaments i al miratge que pot generar un mètode d'anàlisi que no tingui present el fraccionament municipal imposat pels amillaments i la diversitat d'usos del sòl. Per resoldre els problemes plantejats hem proposat repensar l'anàlisi a partir dels criteris de propietat veïna i de superfície agrícola. Això ens ha permès posar de relleu que la petita propietat era important també en termes superficials i que una part considerable de la producció agrícola es generava en el sí d'aquestes petites propietats. Alhora hem constatat que l'accés a la propietat de la terra estava molt generalitzat entre la població rural baixempordanesa, tot i que un sector d'aquesta no depassava el que podríem qualificar de microfundis. Hem observat, així mateix, que el pes territorial de la gran propietat, articulada en masos sovint dispersos, calia atribuir-lo al seu control sobre els espais no agrícoles. Per finalitzar aquest capítol dedicat a la distribució de la terra i llurs conseqüències, volem plantejar una qüestió que ha esdevingut clàssica i habitual en els estudis d'història agrària i, específicament, en els que aborden la distribució social de la propietat. Ens referim a la vinculació entre petita propietat i proletarització de la població rural.

A propòsit de l'Empordà, s'ha sostingut que l'elevat nombre de petits propietaris sense terres suficients per cobrir llurs necessitats familiars comportava la conversió d'aquests en arrendataris i jornalers, en benefici de la minoria de mitjans i grans propietaris que, d'aquesta manera, disposaven de la força de treball necessària per a l'explotació de llurs finques¹³⁷. Hom ha insistit molt en la proletarització i salarització d'aquests petits propietaris, així com en

¹³⁶ Vegeu apartat 3.2. En alguns casos les pràctiques col·lectives consuetudinàries varen transformar-se i reconvertir-se en formes de remuneració del treball. Així, per exemple, sabem que les dones de Castelló d'Empúries varen continuar espigolant els camps després de la sega, però no pas gratuïtament, sinó com una forma de remuneració, a canvi del seu treball en la recollida de garbes.

¹³⁷ Armengol, 1980 : 94

la seva vinculació amb les explotacions més grans¹³⁸. A un nivell més general, recentment, Antoni Segura també ha tornat a ressaltar la funcionalitat d'una petita propietat molt fragmentada que resolia les necessitats de força de treball de les grans propietats agràries¹³⁹. Però, malgrat que aquesta hipòtesi ha estat repetida reiteradament per diferents autors, mai s'ha arribat a contrastar ni a demostrar. Fins a quin punt podem verificar-la en la nostra àrea d'anàlisi? A això dedicarem les pàgines següents. Procedirem de forma esglaonada i intentarem respondre successivament a les dues qüestions bàsiques que es desprenen de la hipòtesi esmentada: (1) la vinculació entre petita propietat i mitjana/gran propietat; i (2) la salarització dels petits propietaris.

Existia una complementarietat entre petita i gran/mitjana propietat? Aquesta complementarietat ha estat descrita en diverses regions de l'Estat. En el cas de la Vall del Guadalquivir, s'ha sostingut que la petita propietat campinyesa, altament reforçada amb la desamortització civil i eclesiàstica i amb el desmantellament d'alguns patrimonis nobiliaris, i orientada cap a la comercialització d'ençà la segona meitat del segle XIX, depenia econòmicament del mercat de treball generat per les grans finques i, per tant, constituïa un reservori de mà d'obra per aquestes¹⁴⁰. Pel cas valencià també s'ha sostingut l'existència d'una proletarització encoberta de bona part dels petits propietaris que, disposant de terres insuficients, havien de treballar com a assalariats en les propietats més grans¹⁴¹. ¿Fins a quin punt aquesta situació es repetia en el nostre marc d'anàlisi? ¿Els petits pagesos baixempordanesos treballaven com a jornalers agraris en finques que requerien la contractació d'assalariats?. La resposta és necessàriament complexa. Certament, hi havia petits propietaris que treballaven, de manera constant o puntual, com a assalariats en els masos i les explotacions més grans. Però la qüestió no és aquesta, sinó si la magnitud o el volum d'aquests vincles ens permet parlar d'una complementarietat genèrica entre petita

¹³⁸ Estalella, 1984a. Rosa Congost també es fa ressó de la mateixa hipòtesi, tot i que la formula prou àmpliament per no reduir el treball en els masos a les feines agrícoles i ramaderes: *"Els treballadors de les petites parcel·les només podien subsistir si hi havia possibilitats d'un treball complementari, i aquesta complementarietat la trobaven bàsicament en el treball dels masos"* (1990 : 146).

¹³⁹ Segura, 1993 : 10.

¹⁴⁰ Mata Olmo, 1987 : II, 151-156 i 413-421

¹⁴¹ Garrabou, 1985a : 145-146; Calatayud, 1989 : 18

propietat i gran propietat. Tot i que això no és quantitativament mesurable, hi ha alguns indicis que ens permeten apostar per una resposta.

La demanda de treball assalariat per a les feines agrícoles en els masos era una demanda feble. El mas, cèl.lula bàsica de les grans propietats, era una explotació de caràcter familiar. Eren el masover i la seva família els qui, en primera instància, subministraven la força de treball bàsica pel funcionament del mas. Donat que els pactes de masoveria habituals no preveïen la participació del propietari en el pagament de jornals a tercers, es pot derivar l'escàs interès del masover en utilitzar més mà d'obra que l'estrictament necessària pel correcte funcionament de l'explotació segons els criteris tradicionals. L'augment de producte obtingut amb la contractació de cada assalariat estava sotmès a la distribució a parts amb el propietari, mentre que la despesa que comportava l'havia d'assumir exclusivament el masover. Aquest era un fre a la intensificació del treball en els masos. El 1823 el masover del Mas Sunyer de Serra de Daró, a més del mosso, va contractar un total de 68 jornals, tots ells per a la realització de les tasques de recol.lecció (especialment la batuda) durant els mesos de juliol i agost¹⁴². En l'epígraf que resa "*Nota dels Jornalers del any 1823*", no hi trobem cap altra referència a treballadors contractats que l'esmentada, tot i que podríem pensar que per a segar i arrencar les quasi 375 quarteres de la collita de tots els grans d'aquell any, en devien caidre. En qualsevol cas, un volum de contractació força baix per a les 42 hectàrees que tenia el Mas Sunyer¹⁴³.

Taula 4.25 : Contractació de mà d'obra al Mas Cancell, 1868-1873

Any	Mà d'obra fixa	Jornals conreu	Jornals plantació	Jornals finca	Jornals edificis	Altres
1868-69	12 mesos boer 12 mesos pastor	9	10	52	25	1,5
1869-70	12 mesos boer 9 mesos vaquer 3 mesos pastor 12 mesos mosso	22	-	-	87	-
1870-71	12 mesos boer 9 mesos pastor	36	-	93	23	-
1871-72	12 mesos boer 6 mesos pastor	-	7	28	45	-
1872-73	12 mesos boer 6 mesos pastor	236	-	49	75	82

Font : Anou particular família Ruff-Pagès, Llibre de Comptes del Mas Cancell

¹⁴² ADG, Parròquies, Serra de Daró, "Llibre de molts remeis aprovats"

¹⁴³ Segons l'amillament de Serra de Daró de 1860 (AHC La Bisbal, Serra de Daró, 2.4.1.1)

Les dades de la taula 4.25, referides al Mas Cancell de Gualta, ens confirmen la hipòtesi que la demanda de mà d'obra pròpiament agrícola generada pels masos era feble. A la taula es quantifica el volum de jornals contractats pel masover al llarg de cinc anys. Pot constatar-se com els jornals específicament agrícoles (jornals de conreu i de plantació) enregistren unes xifres molt baixes, amb excepció del darrer any com a conseqüència de les tasques -excepcionals- d'aplanament d'un seguit de camps per a plantar-hi userda. En canvi destaquen els treballs de mestres de cases, fuster i manobre pel manteniment i millora de la finca (construcció i reparació de recs, ubicació de termes, realització de tanques vegetals,...) o dels edificis, i -sobretot- la cura del bestiar. Aquesta darrera activitat, però, exigia una dedicació amb un caràcter més permanent. Per això bovers i pastors eren treballadors permanents del mas. La complementàrietat amb la petita explotació era, en conseqüència, més complexa, en ser utilitzada plenament la capacitat de treball de l'obrer contractat per a la cura del bestiar.

Cal dir, també, que el Mas Cancell era un mas relativament excepcional, com el Mas Pinell o el Mas Estany de Bellcaire, dedicats no tant a la producció agrícola com a la producció pecuària. Per això mateix els tractes de masoveria també eren singulars i s'ha conservat una informació detallada del funcionament de l'explotació. Aquesta excepcionalitat es tradueix en una major demanda de força de treball del que era habitual, en especial en relació amb el bestiar, però també pel que fa a les millores de la finca (l'aportació de capital per part del propietari era, en aquest sentit, un element decisiu).

En un municipi com Monells, a mitjan segle XIX, el nombre de masos que podien requerir la contractació de mà d'obra assalariada era relativament reduït. La taula 4.26 mostra aquelles propietats que superaven les 10 hectàrees, límit a partir del qual era probable que es contractessin treballadors, ni que fos puntualment. Algunes d'aquestes propietats estaven organitzades en un sol mas, mentre que en altres n'hi havia dos. Conjuntament, aquestes finques ocupaven el 45% de la superfície agrícola i el 52% de la superfície amillarada total. Això implica que més de la meitat de la superfície agrícola restava organitzada en explotacions inferiors a les 10 hectàrees i, majoritàriament, amb un caràcter minifundista. Per a una població

com Monells, que tenia una població activa de 265 individus¹⁴⁴, la incidència de la demanda de treballadors agrícoles per part dels masos no era massa important. L'extensió de l'àrea de conreu de cada mas era relativament reduïda, entorn al que anteriorment hem definit com a superfície cultivable per una unitat familiar. Només en el cas de les propietats de Paula Camps aquest valor es supera amb escreix.

Taula 4.26 : Propietaris de Monells amb extensió superior a les 10 hectàrees

Propietari	Extensió total (ha)	Extensió conreu (ha)	Masos
Paula Camps	81,6	48,8	Casa Parai Mas Estanyol
José Florejacs	26,4	16,1	Mas Sadurní
Francisco de Maranges	24,3	14,7	?
Juan Salleras	37,8	30,1	Mas Baró Mas Fàbregues
Miguel Torroella	11,0	9,5	?
José Deportós	37,8	22,0	Mas Deportós
Rosa Solà	31,4	20,1	-
Ginés Vilà	16,4	11,3	Mas Vilà

Font : Amillament de Monells, 1865

Taula 4.27 : Mà d'obra fixa a Monells, 1880

Unitat Familiar	Masculina	Femenina
Propietaris		
Deportós	2	1
Solà	1	2
Vilà	-	1
Masovers		
Mercader 1	1	-
Mercader 2	1	1

Font : AHC La Bisbal, Monells, IX.1, Padron general de todos los vecinos y transeuntes, 1880

El nombre de treballadors fixos d'aquests masos era, també, reduït i, curiosament, els qui tenien contractats major nombre d'aquests treballadors eren els pagesos propietaris i no pas els masovers dels grans propietaris. Com pot observar-se a la taula 4.27, les tres principals famílies de pagesos

¹⁴⁴ Població masculina i femenina de Monells entre els 16 i els 60 anys. Font : Resultats del cens de 1860 publicats a Junta General de Estadística, 1863

propietaris de la localitat eren alhora les principals contractants de mossos i criades. Els masovers, en canvi, optaven majoritàriament per una estratègia d'intensificació del propi treball familiar i d'estalvi de salaris. Presumiblement aquestes consideracions sobre la mà d'obra fixa poden projectar-se sobre la mà d'obra eventual, els rastres de la qual són menys perceptibles en la documentació. Encara que sigui una imatge tardana, l'informe que el 1943, el delegat local de la C.N.S. de Verges va adreçar als seus superiors és il·lustratiu d'una realitat que no devia ser tan allunyada de la de mitjan segle XIX. A propòsit de Verges, localitat on segons el mateix delegat sindical hi predominaven els arrendataris¹⁴⁵, afirmava : *"no son necesarios aquí braceros; por lo regular nunca ha habido en todo el pueblo más que tres o cuatro; y por lo regular forasteros"*¹⁴⁶.

Un dels elements que destaca en qualsevol anàlisi sobre el mercat de treball agrari que compari la realitat empordanesa amb altres realitats és la inexistència d'un mercat més o menys formalitzat per a la contractació d'assalariats. No existia el lloc, la plaça, on diàriament i habitualment realitzar la contractació, ni tampoc un mercat específic per a la mà d'obra estable. Al Penedès, en temps de verema, els propietaris acudien a la plaça del poble per a contractar veremadors, de la mateixa manera que ho podien fer els grans arrendataris andalusos, o els latifundistes de la Vall del Po. A Guissona, anualment es celebrava una fira de mossos, on es duien a terme les contractacions pel següent any. En els llocs on el mercat estava més formalitzat fins i tot s'elaboraven tarifes salarials, indicatives o coactives. Res d'això podem trobar al Baix Empordà. La contractació de segadors es realitzava des del propi mas estant : era el cap de colla dels segadors qui s'avançava a visitar mas per mas els propietaris i masovers per emparaular la sega. La inexistència d'aquest mercat físic no implicava que els treballadors fossin necessàriament locals. Dels tres jornalers que el 1823 va contractar el masover del Mas Sunyer de Serra de Daró, cap estava domiciliat en aquesta localitat. Els tres procedien d'altres pobles, concretament de Monells, de Fontanilles i de Torroella de Montgrí. De manera similar, l'origen geogràfic dels mossos no solia coincidir amb la localitat del mas on treballaven. Aquesta

¹⁴⁵ AHG, AISS, lligall 3, carta del 30 maig 1944

¹⁴⁶ AHG, AISS, lligall 3, carta del 3 abril 1943

escassa formalització d'un mercat específic pel treball agrícola és un indicatiu del paper econòmic que tenia realment el salari agrícola.

Taula 4.28 : Edat dels mossos i criats a Ullastret, 1887

Edat	nº individus
< 15	3
15 - 20	4
21 - 30	1
31 - 50	0
> 50	0
?	3

Font : AHC La Bisbal, Ullastret, Padró de població de 1887

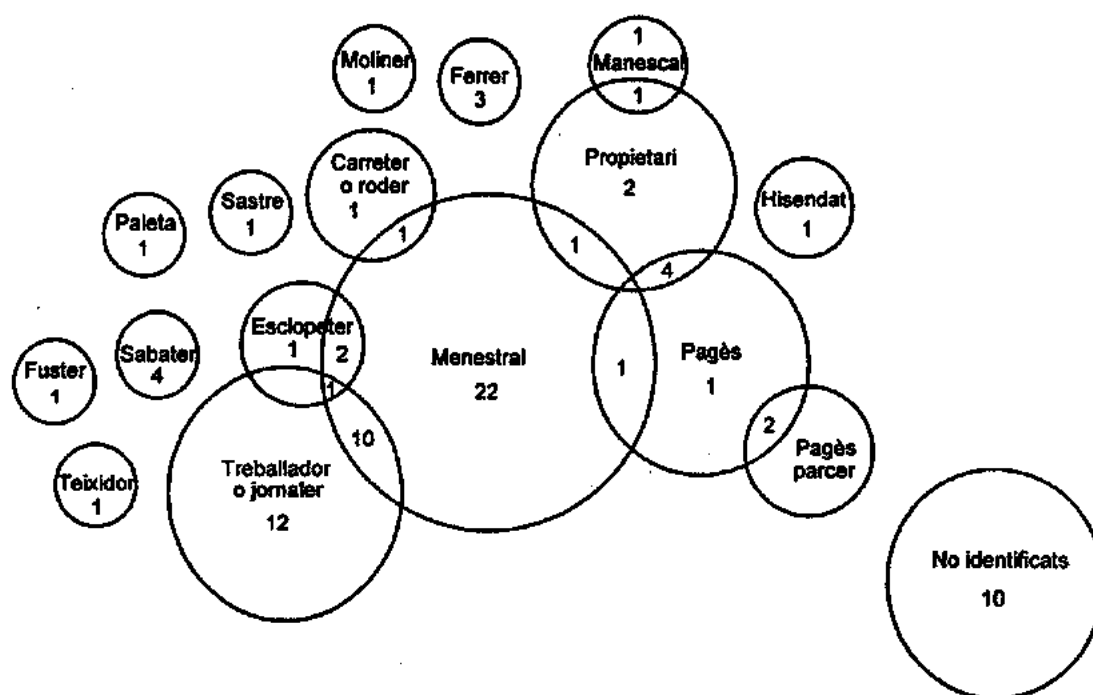
L'altra qüestió clau que hem plantejat en iniciar aquest apartat és la de la proletarització. ¿Fins a quin punt és correcte parlar de petits propietaris-proletaris que, a conseqüència de la precarietat del seu patrimoni territorial, es veien forçats a vendre llur força de treball a canvi d'un salari?. Per entendre el funcionament del mercat de treball en el món rural català cal tenir present que la figura del jornalier plenament assalariat estava lligada al cicle de vida de cada individu. En especial la figura del mosso estava clarament vinculada a un estadi de la vida entre la infantesa i l'edat adulta plena¹⁴⁷. El matrimoni acostumava a posar fi a l'etapa de *mosso* del treballador rural, alhora que tendia a limitar la seva mobilitat. El canvi d'estat civil generalment anava lligat a l'accés a la propietat, bé com a conseqüència de la transmissió hereditària pactada en els capítols matrimonials, bé com a inversió dels diners que els consorts (i en especial la dona, a través de la dot) aportaven al matrimoni. Els estalvis de les soldades guanyades servint de mosso o de criada esdevenien, aleshores, el capital per a l'adquisició d'una casa i/o d'alguna peça de terra. Era en aquest moment quan apareixia el petit propietari que, per a complementar llur ingrés, podia alternar el jornal amb el treball a les seves terres.

Però el jornal no era l'única possibilitat. L'exercici de determinades activitats de caràcter artesanal, o l'explotació autònoma de determinats recursos naturals fornien un àmpli ventall de possibilitats d'ocupació i treball. La *proletarització encoberta* en sentit estricte no és l'única explicació a la

¹⁴⁷ Armstrong, 1988 : 22; Garrabou i Saguer, 1992

insuficiència de les petites propietats, ni potser la més generalitzable. El gràfic 4.16 ens mostra el ventall d'ocupacions o de categories socio-laborals que els veïns propietaris de Monells varen utilitzar per autoqualificar-se al llarg del període 1850-64 en les actes notariais. La major part d'ells eren petits propietaris (amb l'excepció dels qui es qualificaven de pagès propietari o d'hisendat). Tot i tractar-se només dels caps de família i no pas de la resta de membres de la unitat familiar, el gràfic és prou indicatiu d'una complexitat que encara ha estat molt poc explorada. Només 22 dels 76 individus identificats varen qualificar-se en algun moment de jornalers o treballadors. La major part s'anomenaven *menestral*, un concepte força ambigu que evoca alhora el petit propietari que gaudeix d'una certa independència i aquell que té un ofici propi. I, finalment, és notori el nombre de propietaris que s'identifiquen nítidament amb la realització d'algun ofici de caràcter artesanal.

Gràfic 4.16 : Identificació socio-laboral dels veïns propietaris de Monells, 1850-1864



En conclusió, si bé sabem massa poc del món dels treballadors rurals per afirmar o negar l'adequació de conceptes com *proletarització encoberta*, disposem dels indicis suficients per qüestionar una vinculació massa estreta entre petita propietat i gran propietat. Fins i tot en el cas hipotètic que els

petits propietaris poguessin ser considerats com a *proletaris encoberts*, només una petita fracció encaixaria dins la definició de *proletari agrícola*.

4.12 Recapitulació

En aquest capítol hem abordat la qüestió de la distribució de la terra, amb atenció especial al sòl agrícola. El primer pas recorregut ha estat metodològic. S'han plantejat els problemes inherents als amillaments com a font documental per a l'estudi de la distribució de la propietat, s'ha distingit entre l'ocultació fraudulenta i altres motius de no afloració de la terra en la documentació fiscal, i s'ha apostat per la suficiència de la font amb l'advertència que cal utilitzar-la amb cautela i precaució. A continuació, hem realitzat una primera explotació dels quadres de distribució de la terra que resulten del processament de les dades extretes dels amillaments per observar el miratge d'una gran diversitat d'estructures de la propietat a l'interior de la mateixa comarca. S'ha advertit que, si bé fins a cert punt les característiques del medi físic i determinades orientacions productives expliquen l'existència d'estructures diferenciades, la divergència real era de menor magnitud. S'ha sostingut que els resultats obtinguts podien ser explicats més com a conseqüència de l'acció deformant del mètode utilitzat, limitat a un marc municipal i insensible als usos del sòl, i alhora s'han explicat les dificultats per superar-ho agregant la informació a nivell comarcal. Com a mètode alternatiu, s'ha renunciat a reconstruir globalment l'estructura de la propietat i s'ha replantejat l'anàlisi a partir de l'aïllament d'aquells grups de propietaris que, essent significatius, permetin arribar a conclusions fiables. Així hem establert els criteris de propietat veïna i de sòl agrícola com a criteris operatius per discernir el pes de les diferents categories de propietat, i hem optat per estimar l'ingrés potencial segons els paràmetres definits en el capítol 3 per agregar les superfícies amb aprofitaments diferents i per comparar-ho amb els valors d'ingrés necessari estimats.

S'han obtingut les següents conclusions :

- Els veïns d'un municipi posseïen, com a tendència general, la major part de terres del mateix municipi (72% de mitjana, amb un notable grau de dispersió). Una part significativa de la població també posseïa terres en altres municipis, però per a la majoria eren parcel·les de reduïdes dimensions.

● Només un petit percentatge de propietaris veïns (entre el 8 i el 14%, de mitjana) superaven els nivells d'ingrés que garantien llur reproducció econòmica a partir de l'explotació de les terres que tenien en propietat en el municipi on residien. S'ha argumentat que aquesta conclusió a penes variava si es consideraven les finques que aquests posseïen en altres municipis.

● Donat que la petita propietat tendia a concentrar-se en els sòls agrícoles, el seu pes sobre aquests era notablement superior al que s'ha sostingut fins ara. Es considera que entorn una mitjana del 45% del sòl agrícola (amb moltes diferències locals) estava en mans dels petits propietaris. D'aquesta conclusió se'n deriven un seguit d'implicacions sobre el nivell de comercialització de la producció agrícola, sobre el grau d'intensificació en l'explotació del sòl, sobre el marge pels règims de tinença en no-propietat, i sobre el lloc de les petites parcel·les en l'organització de l'espai agrari.

● La propietat mitjana es correspondria, utilitzant el concepte amb una certa flexibilitat, amb el grup (o una part) dels autoqualificats de *pagesos propietaris*. Explorant el cas de Monells s'observa com és aquest segment de població (els propietaris d'un sol mas, amb ingressos insuficients per abandonar l'explotació directa de la terra, però sovint perceptors de censos i contractants de mà d'obra assalariada) l'únic grup que -amb alguns problemes- pot ser assimilat dins la categoria de propietaris mitjans. Tot i acumular un percentatge rellevant de terres, la mitjana propietat no tenia pas un paper predominant damunt les altres categories.

● Malgrat els problemes per delimitar i mesurar amb precisió l'abast de la gran propietat, les diferents aproximacions realitzades revelen la seva importància. Aquest gran propietat es caracteritzava pel control dels espais no agrícoles, mentre que el seu pes sobre la superfície agrícola era molt menor. També es caracteritzava per una notable dispersió del patrimoni, del qual els masos n'eren la cèl·lula organitzativa bàsica.

● Tot i constatar-se un accés generalitzat a la propietat de la terra, es constata l'existència d'una franja del 20-30% d'unitats familiars que no eren propietàries en el municipi on residien. A partir del cas de Monells, s'ha realitzat una caracterització d'aquestes UF.

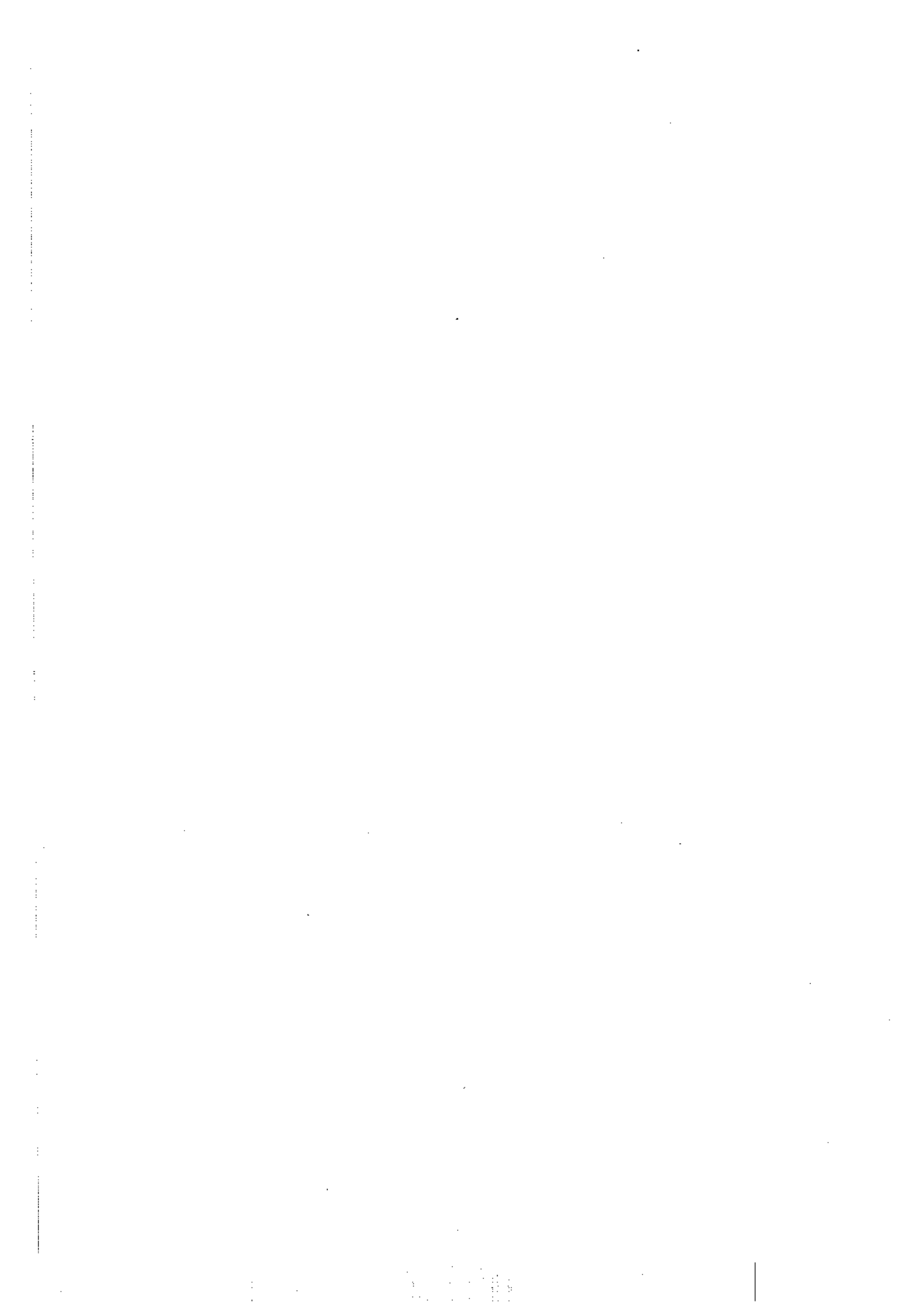
Abans de finalitzar el capítol, hem dedicat tres apartats a aspectes que podríem considerar complementaris a l'anàlisi de la distribució de la propietat. En l'apartat 4.9 hem destacat l'existència d'altres drets de propietat, derivats

dels establiments i subestabliments emfitèutics, que si bé no dotaven al seu possessor de la capacitat d'utilitzar la terra, sí que el facultaven per extreure'n una renda. Hem contrastat el grau d'erosió dels censos procedents del domini directe (malgrat comprovar una certa reacció dels antics senyors per recuperar-los) amb la vigència mostrada pels censos dels subestabliments. El pes d'aquestes sostraccions sobre els patrimonis pagesos era variable tant pel que fa a l'import de la renda com pel que fa a l'extensió afectada.

Un altre aspecte analitzat ha estat la propietat comunal. Hem destacat la inexistència o migradesa de terres comunals en la major part de la comarca a mitjan segle XIX, amb l'excepció de la zona del Montgrí, i la lentitud i esglaonament del procés de desamortització.

Finalment, hem abordat la qüestió de la vinculació entre l'estructura de la propietat i el grau de proletarització de la població rural (en especial dels petits propietaris), destacant la baixa demanda de mà d'obra agrícola per part de les unitats d'explotació més grans (masos) i qüestionant l'existència d'una complementarietat (en termes de mà d'obra) entre petita i gran/mitjana explotació.

5. ARRENDAMENTS I MASOVERIES (1850-1940) :
ACCÉS A LA TERRA I EXPLOTACIÓ DEL TREBALL PAGÈS



Qualsevol anàlisi de la distribució de la terra és incompleta si no es tenen en compte les vies d'accés a la terra alternatives al que considerem propietat. Aquest capítol el dedicarem a l'anàlisi de les diferents modalitats d'arrendament i, en particular, a les masoveries. La diferència que establím entre arrendaments i masoveries no es refereix a les formes de la renda (fixa o a parts de fruits, en espècie o en moneda), sinó al tipus d'explotació afectada pel contracte¹. La documentació notarial, de fet, no distingia les masoveries dels arrendaments. Qualsevol cessió temporal d'un bé immoble era considerada pels notaris un arrendament. El contracte de masoveria, protocolàriament, no existia, i totes les parceries eren conceptuades d'*arrendaments a parts de fruits*. Quan el 1902, arrel d'una sentència del Tribunal Suprem de Justícia, va esclatar el debat sobre si la naturalesa de la parceria era o no societària, les al·legacions i recursos que varen aixecar-se contra la sentència insistien en la consideració d'aquesta com una modalitat d'arrendament, seguint la tradició notarial i oposant-se a la tesi de Martí i Miralles sobre el seu caràcter singular².

Però les implicacions socials i econòmiques de l'arrendament d'una parcel·la o d'un mas eren completament diferents. A l'arrendament d'un mas s'hi associava una categoria social netament diferenciada: la dels masovers, els quals -entre altres trets que detallarem a continuació- estaven obligats a residir de manera permanent en l'explotació arrendada, juntament amb llur família i llurs animals, i a conrear-la amb exclusivitat³. Res similar trobarem en els arrendaments de parcel·les.

Jaume Rosich, president de la catòlica Federació Sindical Agrària, en un article sobre les modalitats contractuals de la província de Girona, considerava la masoveria com una forma particular de parceria (d'arrendament a parts de fruits) :

"el contracte de parceria, quan es concerta per a extensions importants de terres annexes a una casa de pagès, pren el nom de masoveria, i presenta

¹ Vegeu Negre, 1925 : 2

² Vegeu Saguer, 1905; Martí, 1904 i Martí, 1905

³ El caràcter diferencial dels contractes de masoveria respecte altres formes d'arrendament rau, bàsicament, en l'existència d'una casa (el *mas*), on l'arrendatari estava obligat a residir-hi continuament (fer-hi *foc i llum*) amb la seva família i animals, i en l'extensió de terres que hi estaven vinculades (suficients per obtenir el qualificatiu d'explotació familiar).

*característiques més complicades per la comunitat d'interessos que s'estableixen entre el propietari i el masover*⁴.

De fet, fora dels textos notariais o dels comentaristes del dret, era habitual assimilar masoveria i parceria⁵. Però, tot i ser el més freqüent, les masoveries no sempre eren a parts de fruits⁶. No ens estem referint al que podríem anomenar arrendament de les rendes d'un mas, com la signada entre el notari Francisco Mir, de la Bisbal, i Josep de Bahí, hisendat de la Pera, el 1851, mitjançant la qual s'arrendava per cinc anys el Mas Saló d'Olmet (Bordils) per un preu de 4.000 lliures, en un sol pagament anticipat, i on ja quedava clar que Josep de Bahí subarrendaria el mas a un tercer. Ens referim a contractes d'explotació, pròpiament dits, però que establien una renda monetària fixa en comptes de les parts de grans i fruits habituals. El 1853, per exemple, Joan Güell i Baulida va arrendar el Mas Vilademarch, de Sant Sadurní, i el Mas Baulida, de Sant Cebrià de Lladó, independentment l'un de l'altre. Pel primer va demanar 600 lliures en cinc anys, "*pagando 16 duros cada tres meses por vencido*", i pel segon 300 lliures en el mateix termini, "*pagando 8 duros cada tres meses por vencido*"⁷. A aquestes quantitats en metàl·lic s'hi afegien alguns lliuraments fixes en espècie, a més d'una part proporcional de l'oli produït a la finca :

*"... y entregarme cada año dos botas de vino griego bueno, como y asibien, un cabrito por Pascua de Resurrección de seis carniceras, un cordero de diez carniceras y dos pares de gallinas por la vigilia de San Esteban, seis cuarteras de mezcladizo y la mitad del aceite"*⁸.

Pels indicis aportats per alguns testimonis hom dedueix que durant un període inconcret de la segona meitat del segle XIX fins els anys de la I Guerra Mundial va produir-se una certa tendència a l'arrendament de masos a *preu*

⁴ Rosich, 1932

⁵ Vegeu la contundència amb què ho expressa L. Ferrer (1987 : 466)

⁶ Rosa Congost (1990 : 68) observa que dels 2.984 contractes d'arrendament de masos inscrits al Registre d'Hipoteques entre 1768 i 1845, el 31% eren en diners, però suggereix que, o bé es tractava d'heretats que havien de ser subarrendades (de fet, arrendaments de rendes) o bé corresponien a masos petits de zones poc fèrtils o de zones de regadiu.

⁷ AHG, Notarial, La Bisbal, F. Mir, 23 desembre 1853

⁸ La cita correspon a l'arrendament del Mas Baulida. Vegeu la referència a la nota anterior

cota⁹. Des de la perspectiva de 1925, així ens ho deixa entreveure Pelai Negre, en referència explícita a les masoveries:

"El contrato de aparcería es el tradicional de nuestras comarcas; suplantado luego por el arrendamiento a precio fijo durante buena temporada en diferentes lugares, tiende hoy día, renovado, a adquirir nuevamente su antigua importancia, influyendo primera y principalmente en ello el aumento de precio experimentado por los productos agrícolas y de la ganadería desde los años de la guerra europea..."¹⁰

Aquesta importància dels arrendaments fixos també la destaca J. Pelegrí el 1918 quan, després d'afirmar que a La Bisbal,

"Alguns conreen mitjançant el contracte de masoveria, a mitges o a terç amb el propietari..."

afegeix que

"També hi ha molts tractes a preu cotat, que així s'anomena l'arrendament a preu fix"¹¹

Sovint les diverses formes d'explotació del treball pagès que impliquen una cessió temporal de la terra s'han d'entendre de manera integrada i complementària. Un mateix propietari combinava diferents fórmules de cessió de la terra i, fins i tot, una mateixa unitat territorial podia ser explotada sota règims diferents i cedida, també, a varis arrendataris. L'heretat de l'Estany de Bellcaire del Marquès de Sentmenat, per exemple, estava articulada entorn dues masoveries (Mas Estany i Casanova) i un petit conjunt de parcel·les cedides a parts de fruits. El Mas Estany tenia, el 1848, 14,2 ha conreades i la Casanova 6 ha. Al seu voltant, nou parcers es repartien 7,1 ha¹². El Mas

⁹ Un exemple de transformació d'un arrendament a parts de fruits en un arrendament monetari ens el proporciona el Mas Perajoan de Parlavà, propietat dels Moixó. Segons la comptabilitat patrimonial, aquesta heretat va menar-se a parts de fruits fins 1876. A partir d'aquella data, el mas desapareix dels registres de collites però, segons la documentació consultada, continua arrendat al mateix masover (Salvi Poch), ara a canvi d'una quantitat fixa en moneda que no hem pogut determinar amb certesa. El 1885, 10 anys abans de la parcel·lació i venda del mas, el masover es fa càrrec del pagament de varis deutes del propietari per valor de 3900 pessetes a canvi dels arrendaments deguts i els futurs (AHNC, fons Moixó, 7343.1 i 7415.2.4). Jordi Planas ha observat un procés de progressiva substitució de les parceries per arrendaments monetaris a les terres del patrimoni Maspons (Vallès Oriental). Aquest procés hauria començat amb anterioritat a 1914 en petites peces de vinya i hauria afectat el contracte de masoveria a partir de 1919, quan va pactar-se una fórmula mixta. L'explotació amb arrendaments monetaris fixos va imposar-se totalment a partir de 1935 (Planas, 1994a i 1994b).

¹⁰ Negre, 1925 : 2

¹¹ Pelegrí, 1918

¹² ACA, Patrimonials, Sentmenat, Empordà, lligall 13, *Nota del gra cullit al Estany de Bellcaire a favor del Marques de Sentmenat la collita de 1848 ab expresio del que cada un dels masobers a donat de ters com del recarrech que per tallas terren imposat.*

Llobet, de Juià, era pels seus propietaris, la família Bru de Domeny, una unitat patrimonial ben definida, que integrava terres de Juià i de Bordils¹³. Una gran part d'aquestes terres estaven explotades en règim de masoveria per la família de Tomàs Batet. La resta es trobava dividida en 9 *piezas*, arrendades sota condicions ben diferents : per algunes es percebia una renda fixa monetaritzada, per altres una renda fixa en espècie i per altres una renda en espècie proporcional a la collita. En la documentació patrimonial dels Bru es constata com de les parcel·les de vinya i olivera se n'obtenien parts de la collita, com els horts s'arrendaven a un cànon monetari i com algunes peces de secà de baixa qualitat generaven una renda fixa en metall.

Taula 5.1 : Arrendaments de les terres del Mas Llobet (1877)

Peça	Arrendatari	Condicions
Mas Llobet	T. Batet	terç de blat, metall, ordi, civada i sègol meitat de nous, ametlles, raïms i olives quart de faves, favons, veces, tramussos, mongetes, blat de mojo i mill 80 pessetes per la casa 2,5 quarteres per pagar censos 1 xal contribucions 4 jornals de fuster o paleta
parcel·la nº 2	I. Capdevila	24 pts + contribucions
parcel·la nº 3 (hort)	J. Maurisi	11 pts + contribucions
parcel·la nº 4 (2,5 ves.)	B. Castelló	3,13 quarteres metall + contribucions
parcel·la nº 5 (2 ves.)	S. Arboser	2,5 quarteres metall + contribucions
parcel·la nº 6 (1,75 ves.)	A. Presas	2,18 quarteres metall + contribucions
parcel·la nº 7	Vda. Carreras	5 quarteres metall + 3 rodelles per botes + contribucions
parcel·la nº 8	R. Capdeferro	15 quarteres metall + contribucions
parcel·la nº 9	Vda. Carreras	meitat de raïms i olives
parcel·la nº 10	Vda. Vidal	meitat de raïms, olives i figues seques

Font : Arxíu privat família Masó, *Libro de relaciones de cobro de arrendamientos, censos, censales, debitorios y productos de arbolaje de Francisco Brú y Puigdevall de Domeny, 1877-1890*

¹³ Tot i no pertànyer administrativament al Baix Empordà, la situació limítrofe d'aquests municipis no planteja inconvenients per a utilitzar el Mas Llobet com a exemple baixempordanès.

5.1 El pes territorial d'arrendaments i masoveries

No hi ha dubte sobre la importància de la masoveria i de les altres formes d'arrendament en el món rural baixempordanès. També és clar que les formes d'explotació indirecta varen tenir un pes clau en l'organització de la producció agrària i en les relacions de distribució que s'articulaven entorn aquesta. Ara bé, passar d'una observació genèrica com aquesta a la determinació, amb una certa precisió, de quin era el pes de cadascun dels règims de tinença i quina fou la seva evolució al llarg del temps, és més problemàtic.

Ni el recurs als censos agraris de 1962 i 1972 ens permet tenir un coneixement precís, ni que sigui per un moment tardà, sobre aquesta qüestió. Els censos informen dels règims de tinença respecte la superfície total censada, sense distingir els usos o, simplement, de si es tracta de superfície conreada o no conreada. Les dades elaborades per L. Beneibas¹⁴ a partir d'aquests censos donen, pel Baix Empordà, entorn el 74% del sòl en règim d'explotació directa pel propietari i la resta en règims de no-propietat (arrendament fix, parceria o altres règims), observant-se un retrocés marcat de la parceria entre ambdues dates censals. Tot i ser el Baix Empordà una de les comarques catalanes on els règims de no-propietat adquireixen més relleu, el percentatge sobre la superfície censada no és pas espectacular. Però resta distorsionat per la no distinció del sòl agrícola respecte la superfície total. Beneibas, seguint el procedir de Tamames¹⁵, intenta aproximar-se al pes de l'arrendament i la parceria sobre la superfície conreada suposant que les terres en aquests règims corresponen, majoritàriament, a terres efectivament conreades. Si s'accepta aquest arriscat supòsit, el resultat dona un tomb espectacular : al Baix Empordà el 60% de les terres conreades ho serien en règim de no-propietat.

És obvi que encara que la qualitat de la informació fos millor, els censos agraris moderns només ens servirien de punt de referència pel passat. Durant el període comprès entre mitjan segle XIX i 1960 varen produir-se canvis massa importants per suposar projectables, sense més, els percentatges obtinguts amb els censos. Els moviments de població (l'èxode rural, però també el creixent absentisme dels propietaris) així com els processos de

¹⁴ Beneibas, 1981 : 153-156

¹⁵ Tamames, 1969

concentració/fragmentació de la propietat varen afectar, en cada moment, el pes dels arrendaments i parceries, ampliant o reduint llur abast.

L'anàlisi del pes de la masoveria i les altres formes de cessió de la terra amb anterioritat als primers censos agraris s'ha de fonamentar en indicis i testimonis parcials, més que amb dades concloents. Això fa que apareguin algunes contradiccions i que sigui impossible realitzar afirmacions contundents. Farem un breu repàs d'algunes notícies que hem recollit entre 1850 i 1950 per constatar-ho.

Quan el 1850 José de Caramany i Ramon de Sabater, en nom de la *Junta de Agricultura de la Provincia de Gerona*, varen respondre l'enquesta sobre crèdit agrari, indicaven que la proporció de terres conreades pels seus propietaris i les treballades per arrendataris era "*por término medio de uno á cuatro aprocsimadamente*"¹⁶. O sia, el 20% i el 80%, respectivament, del total de terres llaurades¹⁷. Trenta anys més tard, responent a un interrogatori sobre el mateix objecte, Emili Grahit, en nom de la *Sociedad Económica de Amigos del País* de Girona, després d'advertir que

"ni los centros oficiales ni los particulares han proporcionado hasta ahora datos bastantes para reducir á cantidades numéricas la presente cuestión",

assenyalava que

*"puede sentarse que los terrenos cultivados por sus dueños representan un tercio de la superficie, quedando los otros dos tercios para las demás clases de aprovechamientos"*¹⁸

¿Aquestes apreciacions, més aviat subjectives i basades en la impressió d'alguns contemporanis, això sí, ben situats com a observadors, poden ser contrastades d'alguna manera?. Una possibilitat és comparar aquests percentatges amb el pes territorial de la gran propietat. Hom pot suposar sense por a equívocs que el conreu indirecte era aclaparadorament predominant en les grans propietats. A banda d'experiències puntuals de conreu directe amb assalariats i majordoms¹⁹, els hisendats i grans propietaris eren el principal

¹⁶ Resposta del 22 maig 1850. Citat també per Congost, 1990 : 52 i 67.

¹⁷ L'enunciat de la pregunta explícita clarament que es tracta de *tierras labradas*.

¹⁸ Grahit, 1882 : 29

¹⁹ El clima de renovació agrària -sota l'impuls de Fages de Romà, Josep Vergés i altres hisendats vinculats a La Granja- i, en alguns casos, la necessitat de recomposar la renda després de l'abolició del règim senyorial, va propiciar el sorgiment -molt puntual- d'experiències de conreu directe. La seva durada, però, va ser breu i la parceria o l'arrendament varen tornar a imposar-se. Una experiència

sector social que oferia les seves terres per arrendar, en especial les terres de conreu. En aquest sentit, les dades sobre distribució de la propietat apuntades en els apartats anteriors poden ser-nos un referent important. Però el que ens diuen aquestes dades està força lluny d'aquell 80% de l'enquesta de 1850. Amb totes les precaucions indicades en l'apartat 4.7, hem considerat que el percentatge de superfície conreada integrada en propietats que depassaven les 20 ha de terra (conreada o no) en un sol municipi era només el 32%. Certament, la gran propietat restava sovint oculta rera la seva fragmentació, però per compensar-ho hem pres un límit superficial (20 ha) molt inferior al que li correspondria. També és cert que els hisendats i grans propietaris no tenien l'exclusiva en tant que oferents de terres per arrendar. En la mesura que els masovers tinguessin terra pròpia (es discutirà més endavant), cada contracte de masoveria podia tenir efectes multiplicadors sobre la quantitat d'arrendaments perquè podia implicar que el masover arrendés alhora els seus béns. Igualment, s'ha de tenir en compte que era freqüent que vídues i tutors de menors fessin el mateix, o que la dispersió geogràfica dels petits patrimonis pagesos i els avatars de la successió hereditària facilitaven que l'arrendatari en un municipi (el de residència) fos arrendador en un altre, o que els artesans i gent d'ofici -generalment petits propietaris- preferissin arrendar la terra que conrear-la ells mateixos. Totes aquestes matisacions poden ser fetes. Però no deixa de sorprendre la distància entre la superfície agrícola en mans de grans propietaris i la declaració de la Junta d'Agricultura.

Mig segle més tard, el registrador de la propietat de La Bisbal afirmava que :

*"Atendiendo á las personas, el 50 por 100 cultivan directamente sus tierras; el resto es cultivado, un 20 por 100 por aparcería y un 30 por 100 por arrendamiento; pero, atendiendo al terreno, el 30 por 100 es cultivado por sus dueños, el 40 por 100 en aparcería, y el 30 por 100 restante en arrendamiento"*²⁰.

Des del Registre de la Propietat no es tenien els instruments adequats per a conèixer els règims de tinença. A diferència de l'antiga Comptadoria d'Hipoteques, el registre no inscrivía els arrendaments escriturats²¹. Per tant,

concreta, amb els seus resultats econòmics i per a la comarca d'Urgell, està descrita a Garrabou, Saguer i Sala, 1993. Sobre les propostes de conreu directe i majordomia i el debat que va generar, vegeu Garrabou, Pujol, Colomé i Saguer, 1992b.

²⁰ Dirección General de los Registros Civil y de la Propiedad y del Notariado, 1908 : 25

²¹ Segons la Llei Hipotecària (de 1861, reformada el 1869), només s'havien d'inscriure els contractes d'arrendament de béns immobles en tres casos : quan la durada excedís de 6 anys, quan la renda s'anticipés en 3 o més anualitats, quan ho convinguessin expressament les parts. Això fa que només excepcionalment tinguem constància de les pràctiques d'arrendament a través del Registre de la

cal mesurar amb compte la versemblança d'aquestes afirmacions. Si fossin creïbles, però, podríem trobar certa coherència amb les dades sobre la gran propietat que acabem de comentar. Acceptant que només una petita part dels grans patrimonis s'explotava a través d'arrendaments fixos i que la masoveria/parceria era el mode d'explotació habitual, podríem pensar que la superfície en arrendaments fixos s'ha d'assignar, sobretot, a mitjans i petits propietaris. Si això fos cert, repetim-ho, el conjunt de dades i testimonis esmentats adquiririen una major coherència.

La primera documentació que, prèviament als censos, ens permet una aproximació més sistemàtica als règims de tinença és la generada per l'*Instituto de Reforma Agraria (IRA)* durant la Segona República²², en particular el *Registro de Fincas Expropiables* i els *Censos de campesinos*. El primer és un registre generat per la llei de reforma agrària del setembre de 1932, que ja fou utilitzat per Malefakis en el seu estudi clàssic sobre la reforma agrària republicana i, posteriorment, ha estat treballat per altres investigadors²³. La llei establí l'obligació que els propietaris declararessin totes aquelles finques que susceptiblement podien ser expropiades segons algun dels 13 apartats continguts en la base 5^a. Donat que les terres sistemàticament arrendades, excepte si els arrendadors eren vídues o menors, eren considerades expropiables, i donat que en les declaracions es feia constar l'apartat que suposadament afectava la finca, és una font potencialment rellevant pels nostres propòsits. Dissortadament, pel Baix Empordà només disposem del Registre de manera fragmentària²⁴. Inclou un total de 21 municipis i una

Propietat. Al de Monells, per exemple, entre 1864 i 1940 només hi ha dues inscripcions d'arrendament; i corresponen a parcel·les, no a masos. Un R.D. de 1 gener 1926 va crear un Registre especial d'arrendaments amb finalitats fiscals. Fou el precedent del Llibre Registre d'Arrendaments creat per la llei del 15 de març de 1935. Segons aquesta llei, s'obligava a inscriure tots els contractes d'arrendament o parceria, públics o privats, que superessin les 500 pessetes de renda anual. La llei de 23 de juliol de 1942 va anular l'obligatorietat d'aquest registre abans que hagués pogut entrar en funcionament, i, amb ella, el seu possible interès com a font documental. Ni el registre de 1926, ni el de 1925 varen arribar a ser efectius. Vegeu, al respecte, Casso, 1946.

²² Cal advertir que hem rebutjat la possibilitat d'utilitzar la informació continguda ocasionalment en alguns amillaraments perquè dubtem massa de la seva exhaustivitat. Probablement, en altres zones una millor qualitat d'aquesta font fiscal faci raonable l'aproximació a les finences a partir d'ells. No pas en els que nosaltres hem consultat

²³ Malefakis, 1971 : 243-277; Mata, Albert, Amaro, Cottureau i Ferrera, 1985; Romero, 1983 : 299-342

²⁴ Les informacions sobre el Registre de Finques Expropiables procedeixen d'un treball de buidatge pel conjunt de partits judicials catalans, realitzat en el marc del projecte de recerca *Propietat territorial i formes d'explotació del treball pagès a Catalunya des de finals de l'Edat Mitjana fins l'actualitat*, dirigit per Ramon Garrabou.

superfície de 35.000 ha, aproximadament la meitat de la comarca. Tot i així, és una mostra prou representativa. El total de superfície afectada, en aquestes 21 localitats, és de 6.904 ha, quasi el 20% del territori. Excepte una porció ínfima (3,3 ha), la quasi totalitat d'aquesta extensió expropiable estava explotada en arrendament o en parceria. La major part de declarants es considerava afectat pels apartats 5, 10 o 12 de la base 5ª de la Llei de Reforma Agrària, precisament els que fan referència a les formes d'explotació indirecta de la terra (Vegeu taula 5.2). Hom pot afirmar que almenys el 20% del total del territori es trobava sota règim d'arrendament o parceria.

Taula 5.2 : Causes declarades d'expropiació potencial, segons la base 5ª de la Llei de Reforma Agrària (mostra de 21 localitats baixempordaneses), en hectàrees

	apt. 5	apt. 8	apt. 10	apt. 11	apt. 12	apt. 13	TOTAL
apt. 5	1.149,3	-	2,8	-	-	-	1.152,2
apt. 8	-	1,7	-	-	-	-	1,7
apt. 10	2,8	-	4.281,4	26,7	348,1	91,9	4.750,9
apt. 11	-	-	26,7	-	-	-	26,7
apt. 12	-	-	348,1	-	134,9	-	483,0
apt. 13	-	-	91,9	-	-	1,6	92,5
Total	1.152,2	1,7	4.750,9	26,7	483,0	92,5	6.507,0

Nota : No s'especifica causa a 865,5 ha. S'exposen les causes en forma de matriu per tenir en compte que en moltes finques s'expliciten dos apartats de la llei com a causa de possible expropiació. L'apartat 5 afecta les finques no explotades directament pels seus adquirents i de les quals es suposa que varen ser comprades per especular o per percebre'n una renda. L'apartat 8 contempla expropiar aquelles finques que havent de ser de regadiu, per existir un embassament realitzat amb aquest fi i perquè la Llei hi obliga, encara no s'han transformat en finques de reg. L'apartat 10, el majoritari, inclou aquelles finques situades a menys de 2 km del casc urbà de les poblacions de menys de 25.000 habitants, el propietari de les qual tingui assignada una renda cadastral en aquell municipi superior a 1.000 pts i no les conreef directament. L'apartat 11 afecta les terres d'aquells propietaris que tinguin assignat en el municipi un líquid imposable superior al 20% de la riquesa rústica del terme, sempre i quan l'extensió superficial excedeixi de la sisena part del mateix. L'apartat 12 es refereix a les finques explotades sistemàticament en règim d'arrendament a renda fixa, en diner o espècie, durant dotze o més anys (exceptuant els arrendaments de béns de persones incapacitades, de menors i altres). I, finalment, l'apartat 13 comprèn les finques que sobrepassin una determinada extensió, determinada per la Llei i per les Juntes provincials. Sobre aquesta llei i les disposicions complementàries que va originar, vegeu el recull legislatiu fet per El Consultor de los Ayuntamientos y de los Juzgados Municipales (1932)

Tot i que les declaracions no són gens sistemàtiques, algunes informen sobre els usos del sòl, fet que ens permet una major aproximació al pes dels règims de no-propietat sobre la superfície conreada. Coneixem els aprofitaments del 45% de la superfície inclosa en el Registre. D'aquesta, el 87% corresponia a terres de conreu, bàsicament cereals. El 13 % restant corresponia a superfície forestal i, en menor mesura, erms i pastures. Si fem el supòsit que aquesta proporció entre espais conreats i no conreats es repetia en el 55% restant de terres incloses en el Registre, podem deduir el pes

d'arrendaments i parceries sobre el sòl conreat era del 43%²⁵. O almenys, aquest era el límit inferior del que podien significar en termes superficials aquestes formes de tinença.

Taula 5.3 : Aprofitaments de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA, en hectàrees

Municipi	Cereal	Vinya	Olivera	Total Conreu	Bosc	Erm	Pastura	Total usos coneguts	Total enregistrat
Albons	90,4	1,9	15,3	288,7	0,0	0,0	0,0	288,7	331,2
Begur	8,1	0,0	0,0	9,8	0,0	0,0	0,0	9,8	45,3
Bellcaire	100,3	0,5	0,0	377,5	0,0	17,2	1,3	396,1	561,8
Calonge	24,4	0,0	2,3	72,2	35,9	1,3	0,0	109,4	400,4
Castell d'Aro	34,5	2,8	0,4	113,3	29,8	0,0	0,0	143,1	410,4
Castell Empordà	13,4	2,4	0,0	92,9	0,0	0,1	3,1	96,1	219,5
Colomès	0,0	2,6	0,0	9,7	1,5	3,3	0,0	14,4	147,6
Corçà	44,0	1,4	9,5	211,4	17,6	0,0	0,0	229,0	456,3
Cruïlles	31,9	0,0	0,0	122,5	49,8	0,0	0,0	172,3	704,3
Foixà	11,4	1,6	29,2	147,5	0,0	2,4	0,0	149,8	185,2
Fontanilles	40,1	0,0	0,0	120,1	0,0	0,0	1,2	121,3	184,5
Fonteta	27,2	0,0	4,4	74,0	139,0	0,4	0,0	213,5	1044,5
Garrigoles	4,1	1,4	9,3	20,3	0,0	0,0	0,0	20,3	495,4
Gualta	18,5	0,0	0,0	204,6	2,4	13,3	0,0	220,3	267,1
Jafre	0,0	0,0	1,5	18,5	8,0	0,0	0,0	26,5	121,4
La Bisbal	21,4	0,4	1,4	52,9	35,4	0,0	0,0	88,3	210,0
La Pera	94,0	2,1	1,4	147,1	19,0	0,0	1,1	167,2	291,4
La Tallada	105,8	9,1	1,1	280,8	0,0	2,7	0,0	283,5	399,5
Monells	1,5	0,9	0,0	32,1	2,0	0,0	0,0	34,1	103,5
Verges	4,2	1,3	3,7	140,4	1,1	6,3	0,0	147,8	170,6
Vilopriu	2,4	1,6	1,2	137,1	1,5	0,0	0,0	138,6	154,2
Total	677,6	30,0	80,5	2673,4	343,0	47,0	6,7	3070,2	6904,0

Nota : La columna de total conreu no es correspon a la suma de les tres columnes anteriors perquè inclou tant les superfícies indicades en aquestes com aquelles de les quals només consta que estaven conreades.

El detall municipal de les superfícies expropiables posa de relleu una considerable diversitat de situacions que, a voltes, poden ser atribuïdes a la resistència dels propietaris a declarar, tot i les penes previstes per la legislació i la pressió social existent, i, a voltes, s'expliquen per les característiques de la distribució local de la propietat (vegeu taula 5.4). Té una certa lògica que a Begur, on la superfície cultivable era poca, vitícola i d'escassa qualitat, a excepció del pla d'Esclanyà, el percentatge enregistrat fos menor que, per

²⁵ Per calcular-ho hem dividit el 61% de la superfície enregistrada per l'IRA com a expropiable (excepte Calonge) per la superfície conreada que s'obté en els mateixos municipis dels amillaments de les dècades de 1940 i principis de 1950 (13.069 ha, excepte Calonge). Vegeu la taula corresponent.

exemple, a Bellcaire, Garrigoles o Castell d'Empordà. Però, això no explica totes les divergències. D'altra banda no és exacte que arreu es declarassin sobretot les terres de conreu. A Garrigoles o a Fonteta, ambdues localitats amb un elevat percentatge de superfície expropiable, la superfície forestal o de pastura afectada era superior a la superfície conreada del terme. En qualsevol cas, és difícil establir fins a quin punt aquestes divergències poden explicar situacions locals diverses pel que fa als règims de tinença i explotació de la terra.

Taula 5.4: Distribució municipal de les superfícies inscrites al Registre de Finques Expropiables de l'IRA, en hectàrees

Municipi	(A) Superfície expropiable	(B) Extensió municipi	(C) Superfície conreada 1940-1950	(A/B)*100	(A/C)*100	((A*0,87)/C) *100
Albons	331,2	1118,0	861,2	29,6	38,5	33,5
Begur	45,3	2064,0	411,5	2,2	11,0	9,6
Bellcaire	561,8	1315,0	1057,9	42,7	53,1	46,2
Calonge	400,4	3355,0	-	11,9	-	-
Castell d'Aro	410,4	2193,0	652,5	18,7	62,9	54,7
Castell Empordà	219,5	528,0	346,0	41,6	63,5	55,2
Colomers	147,6	430,0	271,0	34,3	54,5	47,4
Corçà	456,3	1591,0	1051,9	28,7	43,4	37,7
Cruïlles	704,3	7113,0	830,4	9,9	84,8	73,8
Foixà	185,2	1912,0	821,0	9,7	22,6	19,6
Fontanilles	184,5	951,0	795,5	19,4	23,2	20,2
Fonteta	1044,5	2396,0	367,4	43,6	284,3	247,3
Garrigoles	495,4	915,0	417,0	54,1	118,8	103,4
Gualta	267,1	935,0	730,2	28,6	36,6	31,8
Jafre	121,4	672,0	419,3	18,1	28,9	25,2
La Bisbal	210,0	1550,0	421,4	13,5	49,8	43,4
La Pera	291,4	1151,0	655,9	25,3	44,4	38,6
La Tallada	399,5	1674,0	1246,7	23,9	32,0	27,9
Monells	103,5	560,0	315,8	18,5	32,8	28,5
Verges	170,6	906,0	697,4	18,8	24,5	21,3
Vilopriu	154,2	1644,0	699,5	9,4	22,0	19,2
Total	6904,1	34973,0	[13069,5]	19,7	[49,8]	[43,3]

Nota : Les dades sobre superfície conreada procedeixen dels amillaments elaborats durant la dècada de 1940 i principis de la de 1950.

El *Censo de campesinos* de l'IRA fou un intent de censar els agricultors (propietaris, arrendataris o jornalers) que no arribaven a posseir terres suficients per llur autosuficiència. Consta de tres relacions : (1) una *Relación nominal de obreros agrícolas y obreros ganaderos, propiamente dichos, o sean campesinos que no labren ni posean porción alguna de tierra*; (2) una *Relación*